

ISSN 0130-5719

Філософська думка

6 1984

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 6 Листопад — грудень 1984

Київ Наукова думка

З М І С Т

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

<i>Комунарів С. М.</i> Інтернаціональна сутність соціалістичної громадської думки <i>Кобко Г. Л.</i> Єдність класового і інтернаціонального в новій історичній спільності людей — радянському народові (До 70-річчя праць В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення» і «Про національну гордість великоросів»)	3 10
<i>Сирцов М. Г.</i> До питання про суперечності та форми їх розв'язання в соціалістичному суспільстві	18

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

«Діалектика природи» Ф. Енгельса: світогляд, філософія, сучасність (Круглий стіл філософів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту філософії АН УРСР)	26
<i>Кизима В. В.</i> Раціональність як культурно-історична проблема	41

Методологія наукового пізнання

<i>Уйюмов А. І.</i> (Одеса). Системний зв'язок і відношення з погляду матеріалістичної діалектики	49
---	----

<i>Осичнюк Ю. В.</i> Сутність і основний зміст ідеології	56
--	----

На допомогу соціологові-практику

<i>Чурилов М. М.</i> Визначення моделі вибірки і оргплану в соціологічному дослідженні	64
--	----

З історії вітчизняної філософії

<i>Попович М. В.</i> Світ Гоголя	75
<i>Кримський С. Б., Кратко М. І.</i> Ідейно-філософські основи творчості М. І. Гулака	84

Критика буржуазної ідеології

<i>Шевцов В. Д.</i> Куди прийшов український Заратустра?	91
--	----

Наукове життя

<i>Вишняк О. І.</i> Республіканський семінар соціологів	74
<i>Волошко І. М., Марченко О. Б., Шейко О. М.</i> Республіканська конференція з проблем викладання логіки у вузах	99
<i>Крисаченко В. С.</i> Методологічне значення принципів історизму та еволюціонізму в сучасній науці	100

Рецензії

<i>Євдокименко В. Ю.</i> Велика сила братерської єдності	105
<i>Василенко В. Л.</i> Гуманістична природа соціалістичного способу життя і розвиток соціальної активності особи	107
<i>Косолапов В. В.</i> , <i>Крючков А. І.</i> (Чернігів), <i>Жилин Б. Б.</i> Методологія управління ідеологічним процесом	109
<i>Нічик В. М.</i> Нова книжка з проблем відродження у слов'ян	110
<i>Табачковський В. Г.</i> Предмет аналізу — суспільна проблема	114
<i>Панфілов В. А.</i> (Дніпропетровськ). Проблема відношення методів і теорій у філософії і математичній	115
<i>Козлов Д. Ф.</i> (Москва), <i>Ніконенко В. М.</i> (Тернопіль). Естетичне виховання: теорія і практика	117
<i>Белик О. П.</i> (Москва). Людність краси	118

Книжкова полиця

Показчик статей, вмічених у журналі «Філософська думка» 1984 року	123
Пам'яті В. В. Косолапова	128

Наші автори	3-тя стор. обкл.
-----------------------	------------------

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. *Коммунарков С. Н.* Интернациональная сущность социалистического общественного мнения, с. 3. *Кобко Г. Л.* Единство классового и интернационального в новой исторической общности — советском народе. (К 70-летию работ В. И. Ленина «О праве наций на самоопределение» и «О национальной гордости великороссов»), с. 10. *Сырцов Н. Г.* К вопросу о противоречиях и формах их решения в социалистическом обществе, с. 18. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. «Диалектика природы» Ф. Энгельса: мировоззрение, философия, современность. (Круглый стол философов Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко и Института философии АН УССР), с. 26. *Кизима В. В.* Рациональность как культурно-историческая проблема, с. 41. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Уемов А. И.* (Одесса). Системная связь и отношение с точки зрения материалистической диалектики, с. 49. □ *Осичнюк Е. В.* Сущность и основное содержание идеологии, с. 56. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Чурилов Н. Н.* Определенные модели выборки и оргплана в социологическом исследовании, с. 64. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Полович М. В.* Мир Голая, с. 75. *Крымский С. Б., Кратко М. И.* Идеино-философские основания творчества Н. И. Гулака, с. 84. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Шевцов В. Д.* Куда пришел украинский Заратустра? с. 91. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Вишняк О. И.* Республиканский семинар социологов, с. 74. *Волошко И. М., Марченко А. Б., Шейко А. Н.* Республиканская конференция по проблемам преподавания философии в вузах, с. 99. *Крисаченко В. С.* Методологическое значение принципов историзма и эволюционизма в современной науке, с. 100. РЕЦЕНЗИИ, с. 105. КНИЖНАЯ ПОЛКА, с. 120. Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1984 году, с. 122. □ Памяти В. В. Косолапова, с. 128. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обложки.

CONTENTS

THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM: *Komunarov S. N.* Internationalist Essence of Social Public Opinion, p. 3. *Kobko G. L.* Unity of the Class and National in the New Historical Community—Soviet People.. (On the 70-th Anniversary of V. I. Lenin's Works «The Right of Nations to Self-Determination» and «On the National Pride of the Great Russians»), p. 10. *Syrtsov N. G.* On the Problem of Contradictions and Forms of Their Settlement in the Socialist Society, p. 18. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALISTIC DIALECTICS. «Dialectics of Nature» by F. Engels: Weltanschauung, Philosophy, the Present. (Round Table of Philosophers from the Kiev T. G. Shevchenko State University and Institute of Philosophy, Ukr. SSR Academy of Science), p. 26. *Kizima V. V.* Rationality as Cultural and Historical Problem, p. 41. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Uemov A. I.* (Odessa). System Connection and Relation from the Standpoint of Materialist Dialectics. p. 49 □ *Osicinyuk Yu. V.* The Essence and Main Point of Ideology, p. 56. AID TO PRACTICIAN SOCIOLOGIST. *Churilov N. N.* Determination of the Sampling Model and Organizational Plan in a Sociological Research, p. 64. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Popovich M. V.* Cogol's World, p. 75. *Krymsky S. B., Kratko M. I.* Ideological and Philosophical Grounds of N. I. Gulak's Works, p. 84. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Shevtsov V. D.* Where did Ukrainian Zarathustra Come to? p. 91. SCIENTIFIC LIFE. *Vishnyak O. I.* Republican Seminars of Sociologists, p. 74. *Voloshko I. M., Marchenko A. B., Sheiko A. N.* Republican Conference on Problems of Teaching Philosophy at High Schools, p. 99. *Krisachenko V. S.* Methodological Significance of Historical and Evolutionary Principles in Modern Science, p. 100. REVIEWS, p. 105. BOOKSHELF, p. 120. Index of Articles Published in Journal «Filosofska Dumka» in 1984, p. 122. □ In Memory of V. V. Kosolapov, p. 128. OUR AUTHORS, 3d Page of the Cover.

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

С. М. КОМУНАРОВ

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА СУТНІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Внаслідок побудови зрілого соціалістичного суспільства в СРСР сформувалася нова соціальна й історична спільність людей — радянський народ. У її життєдіяльності і розвитку важливу роль відіграє соціалістична громадська думка.

Громадська думка є дійовим засобом організації колективної діяльності багатьох людей, природним регулятором їх співжиття, чутливим індикатором, що відображає виникнення тих чи тих суспільних проблем, виявляє загальну, спільну, громадську їх оцінку і ставлення щодо їх розв'язання.

Свідоме, науково обгрунтоване використання регулятивного впливу громадської думки — це один з показників зрілості управління соціалістичним суспільством.

Комуністична партія надає великого значення вивченню громадської думки і піднесенню ефективності її виховного та регулятивного впливу. Вона орієнтує суспільствознавців на глибоке дослідження закономірностей і особливостей формування й поширення громадської думки. На це вказувалося на останніх трьох з'їздах партії, причому на XXVI з'їзді КПРС підкреслено, що, незважаючи на певне пожвавлення досліджень, громадська думка аналізується все ще слабо¹.

Питання про піднесення ефективності її досліджень всебічно обговорювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, де, зокрема, було прийнято рішення «про організацію на базі Інституту соціологічних досліджень Академії наук СРСР, Всесоюзного центру по вивченню громадської думки»².

Проблематика громадської думки досліджується у нас багатьма вченими, серед яких Б. А. Грушин, М. Х. Ігітханян, В. С. Коробейников, Р. А. Сафаров, А. А. Тарасенко, С. Ф. Хитрова, О. К. Уледов та ін³. Однак у літературі ще й досі лишаються такі аспекти цієї проблематики, які цілком можуть бути залічені до малодосліджених або навіть зовсім недосліджених.

До таких належить, як це не дивно, питання про інтернаціональну сутність соціалістичної громадської думки.

¹ Див.: *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.*—К., 1981, с. 93.

² *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 черв. 1983 р.*—К., 1983, с. 75.

³ Див.: *Грушин Б. А.* Мнение о мире и мир мнений.— М., 1967; *Игітханян М. Х.* Общественное мнение как фактор коммунистического воспитания.— В кн.: Строительство коммунизма и духовный мир человека.— М., 1966; *Коробейников В. С.* Пирамида мнений. Общественное мнение: природа и функции.— М., 1981; *Сафаров Р. А.* Общественное мнение в системе советской демократии.— М., 1982; *Его же:* Общественное мнение в условиях развитого социализма.— *Коммунист*, 1977, № 12, с. 29—40; *Его же:* Проблемы исследования общественного мнения.— *Вопр. философии*, 1977, № 1, с. 36—45; *Тарасенко А. А.* Общественное мнение и поведение личности.— М., 1975; *Уледов А. К.* Общественное мнение советского общества.— М., 1963.

Ясна річ, у тих чи тих публікаціях час від часу подибуємо слова «інтернаціональна громадська думка»⁴, однак звичайно, вони не мають ні визначення — як поняття, ні хоча б певного операціонального статусу — як термін. Це пояснюється, як нам здається, тим, що інтернаціональність громадської думки за соціалізму часто видається дослідникам її іманентною рисою, яка, мовляв, така аксіоматична, що її не потребує аналізу. Справді, візьмемо загальноприйняте визначення: «Громадська думка — своєрідний спосіб існування суспільної свідомості у вигляді неофіційної масової свідомості різних соціальних груп, об'єднаних людей, пов'язаних спільністю інтересів, в якій фіксується їх ставлення до подій чи явищ суспільного життя, до діяльності партій, установ і осіб»⁵. З дефініції начебто природно висновується (як передпосилка) твердження про спільність інтересів усіх тих, хто бере участь у формуванні соціалістичної громадської думки. Однак, з другого боку, цей висновок, попри всю його природність, не дає відповіді на те, чому громадська думка за соціалізму стає інтернаціональною, — а не, скажімо, багатонаціональною, і чому як інтернаціональну можна визначити саме її сутність — а форму, чи, скажімо, вияви, як загальнонаціональні чи багатонаціональні. Коротше кажучи, якою заманливою не була б перспектива «простої» дедукції інтернаціональних ознак громадської думки з інтернаціональних рис її суб'єкта, однак цього ще замало для розкриття інтернаціональної природи самого цього феномена.

Важливість же такого розгляду, крім власне теоретичного інтересу, спричинена ще й практичними завданнями вдосконалення зрілого соціалізму, тією багатогранною роллю, яку відіграє громадська думка в їх розв'язанні. Відомий афоризм: «Думки (мнения) правлять світом» — стосовно життя нашого суспільства вже завузький, бо «правили» — значить, крім того, «підкоряти», а за соціалізму громадська думка бере участь в управлінні суспільством, не «правлячи», тобто без тиску і нав'язування, бо твориться усім народом і демократично реалізується ним же. Заряд соціальної дії, який вона несе в собі, сформований добровільним колективним оцінним судженням трудящих мас. Якщо в будь-які історичні часи громадська думка і виступала більш-менш стихійним засобом духовно-практичного освоєння світу, то за соціалізму вона вже є свідомим, масовим, дійовим способом його освоєння — способом, ефективність якого ґрунтується на глибокому демократизмі формування громадської думки, на розумінні її суб'єктом своєї високої соціальної відповідальності.

Однак, кого ж маємо на увазі, коли говоримо про її суб'єкт? Відомо, що суб'єктом громадської думки може бути будь-яка спільність людей — від мікрогрупи до всього народу загалом — за умови, звичайно, що судження, яке їй належить, відображає інтереси усього соціалістичного суспільства, сприяє його прогресу, вдосконаленню зрілого соціалізму. Як бачимо, умовою формування громадської думки, запорукою того, що вона знайде одностайне схвалення в усіх членах суспільства, є її прогресивна спрямованість, її, якщо хочете, партійність (до речі, проблема партійності громадської думки теж розроблена ще недостатньо); її, нарешті, інтернаціональний характер, який детермінується не тільки тим, що у її формуванні беруть участь представники багатьох націй і народностей, а й тим, що саме судження, яке обстоєно соціалістична громадська думка, враховує і регіональні, і за-

⁴ Серед небагатьох таких публікацій назвемо працю В. С. Коробейшикова «Піраміда мнень. Общественное мнение: природа и функции» (М., 1979), де на стор. 191 аналізується поняття «світова соціалістична громадська думка», і книгу М. К. Горшкова «Загальнонародна громадська думка» (М., 1978), на с. 23 якої розглядається «громадська думка радянського народу». Прямой ж, безпосередньої постановки цього питання, як і його аналізу, література не дає.

⁵ *Общественное мнение.* — Философский словарь. — М., 1981, с. 256.

гальнодержавні інтереси, поєднує національне з інтернаціональним, надаючи при цьому переваги останньому.

Ясна річ, поки йдеться про верхні межі чисельності суб'єкта громадської думки, її інтернаціональна сутність сприймається як логічне відображення багатонаціональності його складу, що, очевидно, і спричинило вищезгадані судження деяких авторів про самоочевидність інтернаціонального характеру соціалістичної громадської думки. Однак візьмемо протилежну (нижню) межу, коли її суб'єктом виступає мікрогрупа, членн якої можуть бути представниками і однієї й тієї ж національності. Тут вже інтернаціональну сутність громадської думки аж ніяк не «виведеш» із особливостей національного складу суб'єкта. Однак це не дає підстав і для твердження про «національну сутність» такої «первинної» громадської думки, яка саме формується, визріває на рівні мікрогрупи. Так само і думки (мніння), що виробляються в межах інших соціальних груп, в рамках даного регіону, нації теж немає підстав вважати «суто національними» думками, з яких, як із кубиків, потім складається загальносуспільна громадська думка. Адже і в першому, і в другому випадках у судженні вже закладене інтернаціональне, яке перебуває в тому чи іншому співвідношенні з національним, але при цьому завжди веде перед. Мірою розширення масштабів репрезентативності суб'єкта громадської думки звичайно змінюється лише обґрунтування цього співвідношення (скажімо, до психологічних додаються ідеологічні аргументи, до етичних — економічні та ін.). Саме ж воно тільки уточнюється в деталях, не змінюючи своєї загальної спрямованості, яка неодмінно є інтернаціональною за сутністю — адже це корінна умова поширення громадської думки за соціалізму.

Очевидно, тут маємо справу з подвійною спричиненістю механізму її формування й поширення. «Первинне судження», яке з'являється у свідомості того чи іншого індивіда, є водночас і фрагментом колективної свідомості, який має на собі відбиток інтересів не тільки даного індивіда, а й людських спільностей — від групових, колективних до загальносуспільних. Індивідуальне судження, отже, відразу таїть в собі момент інтернаціонального (як свою передумову, підґрунтя, спрямованість тощо), а не є якимось «суто національним» мікрофрагментом, з якого, як із різноколірних шматочків смальти, формується й визріває мозаїчна картина «вже інтернаціональної» — великомасштабної (за репрезентацією суб'єкта) громадської думки.

У тому-то й полягає особливість оцінного судження, що воно спричинене не виключно індивідуальними (чи мікросоціальними) чинниками — матеріальними й ідеальними, а водночас, з другого боку, — і загальними (загальносуспільними) факторами, буттям і свідомістю всього суспільства (громадськості), ставлення якого до оцінюваного явища (об'єкта громадської думки) воно виражає. Ця особливість виявляється і в безперервних переходах громадської думки як соціального феномена зі сфери ідеального у галузь (суспільної) практики; в її багаторазових перевтіленнях з акту соціальної творчості — на акт соціальної регуляції тощо. Гадаємо, в цьому виражається синкретичний, духовно-практичний характер освоєння світу, дійовим способом якого стає громадська думка за соціалізму.

Мірою поширення (зростання, визрівання) громадської думки до впливу згадуваного регулятивного механізму додається і регулятивна дія різних соціальних спільностей і інститутів, які так чи інакше впливають на спрямування цього процесу. Якщо поява і первинне обговорення певного судження на мікросоціальному рівні спричинюються сферою ідеального, чинниками психологічними, факторами емоційними тощо, в яких момент інтернаціонального *відображений*, то поширення громадської думки, масовізація її суб'єкта детермінується вже факторами

політичними, економічними, ідеологічними, тобто такими, які *формують* це інтернаціональне в масштабах усього суспільства.

Такий двоєдиний механізм формування і поширення соціалістичної громадської думки функціонує за кільцевою схемою, бо має, як кажуть кібернетики, сильний позитивний зворотний зв'язок: загальносуспільна громадська думка, інтернаціональна сутність якої виражена чи не якнайяскравіше вже самою її масовістю, активно формує нові індивідуальні оцінні судження, з яких потім знову виростає загальносуспільна громадська думка, причому, зазначимо, важливо те, що для індивіда ця загальна думка виступає вже як фактор не тільки духовний, а й матеріальний, як факт суспільного буття, а не однієї лише свідомості — отож, її виховна дія виявляється і постійною, і багатогранною, і авторитетною. Зважимо, що як явище громадська думка не виникає і не зникає, не створюється спеціально — вона завжди наявна в життєдіяльності суспільства, бо супроводить кожен його крок, щоразу виступаючи немовби його блискавичною рефлексією, що стосується будь-якого фрагмента суспільного життя і оцінює відповідність практики соціалістичного суспільного розвитку — теорії наукового коунізму.

Тим-то й пояснюється величезний виховний вплив соціалістичної громадської думки, який є виявом особливостей її творення і поширення, її регулятивної функції. Можна твердити, що за соціалізму громадська думка є не тільки *інтернаціональною*, а й *інтернаціоналістською*, і ці обидві сторони її сутності мають комплексний, безперервний і всеохоплюючий виховний вплив на людину, бо діють і з боку свідомості, пізнання, духовного виробництва, і з боку практичної діяльності — як мотив і стимул до соціальної дії, як засіб демократичного втручання особи в суспільне життя. У формуванні громадської думки можуть брати і беруть участь усі члени соціалістичного суспільства — безвідносно до їх соціально-класової, національної чи расової належності. Спектр висловлювань громадської думки теж надзвичайно широкий, оскільки вона, не будучи певним різновидом чи формою суспільної свідомості, є її особливим *станом* і виступає специфічним *механізмом* її розвитку, який однаковою мірою причетний і до господарських проблем, і до управління, і до ідеології, культури, освіти, моралі, побуту та ін. Деякі автори намагаються ототожнити громадську думку з «буденною свідомістю», однак тією ж мірою її можна залічити і до свідомості теоретичної, наукової, бо фактично кожне оцінне судження спирається і на певний теоретичний постулат, багаторазово проінтерпретований стосовно того чи іншого фрагменту суспільного життя, тих чи інших його емпіричних фактів.

Цією багатогранністю, регулярністю й інтенсивністю спілкування, нерозривністю пізнання і дії, поєднанням можливості вчитися досвіду інших і разом з тим учити інших, збагачувати колективний досвід і пояснюється ефективність виховного впливу соціалістичної громадської думки⁶. Можна без перебільшення сказати, що з тих же причин громадська думка за соціалізму є справді щоденною школою інтернаціоналізму для кожного члена суспільства — школою, в якій теоретичні «уроки» доповнюються практичними, міцно закріплюючи в свідомості і поведінці особи принципи й навички інтернаціонального співжиття.

Цим же спричинена і та її особливість, що інтернаціональність і інтернаціоналістичність як компоненти сутності громадської думки за соціалізму не змінюються і не зникають ні на одній з фаз її формування, поширення і регулятивного впливу. Їх співвідношення визначає і функції громадської думки, і її структуру: за соціалізму кількісні ха-

⁶ Так, за даними всеосяжного соціологічного обстеження, лише п'ять процентів опитаних вважають, що оцінки громадської думки їм байдужі. (Див.: Вопросы партийного руководства нравственным воспитанием.— М., 1979, с. 186).

характеристики суб'єкта громадської думки стають відповідними її якісним ознакам, загальносуспільна (загальнонародна) думка — інтернаціональний (загальнонаціональний). «Загальнонародна думка являє собою соціально-інтернаціональне оцінне судження, в якому виражений збіг поглядів класів і соціальних груп, націй і народностей нашої країни на ту чи іншу проблему, їх єдине ставлення до неї»⁷. Так само і щодо співвідношення інтернаціонального й загальнонаціонального. Скажімо, за капіталізму далеко не завжди загальнонаціональна думка може бути і буває інтернаціональною (за способом її формування й поширення, тобто об'єктивно), а тим більше інтернаціоналістською (за її виховним, регулятивним впливом на суб'єктивний фактор). На ділі її звичайно формують буржуазні масові комунікації, вся політична структура влади, витончена техніка конформізації масової свідомості і маніпуляції її судженнями. Яскравий приклад — сучасна «загальнонаціональна думка» у США, сформована й підтримувана буржуазною пропагандою, рейганівською адміністрацією, реакцією: її відвертий шовінізм і гегемонізм, її націоналістична, расистська спрямованість не дають ніяких підстав навіть для постановки питання про втілення в ній справді інтернаціонального. Не випадково В. І. Ленін, аналізуючи «громадську думку» за капіталізму, бере звичайно ці слова в лапки⁸.

Обстоюваний робітничим класом, керованим комуністами, інтернаціоналізм громадської думки перетворюється на її справді визначальну, сутнісну ознаку тільки за соціалізму. Характерно, що ця ознака формувалася у боротьбі пролетаріату проти експлуататорів, тобто як ознака класова, як екстраполяція принципів класової солідарності робітників на сферу національних відносин. Цим, зокрема, пояснюється і відносна незалежність якісних і кількісних характеристик громадської думки: тією ж мірою, якою штучно роздутий до «загальнонаціонального» класовий інтерес буржуазії не є справді загальносуспільним, пролетарський класовий інтерес скрізь і завжди виявляв себе саме як інтерес більшої частини населення, хоча на певних етапах свідомі робітники — суб'єкт такої громадської думки — могли й не становити найчисельнішої частини цієї більшості.

Тим ефективнішим стає вплив громадської думки на суспільне життя за соціалізму, коли робітничий клас і здійснює управління суспільством, і сам зростає чисельно (з 33,7% населення в 1937 р. до 60,5% в 1981 р.)⁹, а «його революційна ідеологія і мораль, колективістська психологія, його інтереси та ідеали стають нині надбанням усіх верств радянського суспільства»¹⁰. Інтернаціональна (й інтернаціоналістська) сутність соціалістичної громадської думки визначається в основі саме вирішальною роллю робітничого класу в життєдіяльності суспільства, інтернаціоналізмом його марксистсько-ленінського світогляду, ідеології, психології. І хоча темпи процесу інтернаціоналізації неоднакові в різних галузях життєдіяльності суспільства, у матеріальному й духовному його житті, у тих чи тих соціальних групах і прошарках населення, однак провідна роль робітничого класу у цьому процесі, всенародний характер обстоюваних ним інтересів, ідей та принципів забезпечують дальше неухильне розгортання процесу інтернаціоналізації. Природно, що це потребує і відповідного піднесення ефективності регулятивного впливу соціалістичної громадської думки, як одного з механізмів (чи інструментів) інтернаціоналізації і, з другого боку, призводить до дальшого збагачення її інтернаціональної (інтернаціоналістської) сутності.

⁷ Горшков М. К. Общепародное общественное мнение, с. 23.

⁸ Див., напр.: Ленін В. І. Лист до Г. М'ясникова, 5 серп. 1921 р.— Повне збір. творів, т. 44, с. 73.

⁹ Див.: ССРСР в цифрах в 1981 году.— М., 1982, с. 15.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

Зазначене збагачення інтернаціональної сутності соціалістичної громадської думки по-різному відбувається в усіх сферах суспільного буття й свідомості. Яскраво виявляється воно передусім у галузі політичної свідомості, у політичному житті нашої країни, інших країн соціалістичної співдружності. Тут інтернаціоналізм громадської думки прямо спричинюється інтересами дружніх класів і націй, дальшим зміцненням їхньої солідарності, співробітництва, дружби. Разом з тим громадська думка в галузі політики і політична свідомість як сфера свідомості суспільної де в чому й різняться (хоча й мають одних і тих самих носіїв): перша формується лише з приводу оцінки певного фрагмента, події, явища політичного життя і нерозривно пов'язує оцінку об'єктивного, інтернаціонального характеру даної події чи явища із суб'єктивним, інтернаціоналістським ставленням до неї трудящих мас. Скажімо, громадська думка країн соціалістичної співдружності одностайно схвалила й підтримала прийняту у січні 1983 р. Політичну декларацію держав-учасниць Варшавського договору¹¹ — документ, що визначає стратегію і тактику сучасної зовнішньополітичної діяльності світового соціалізму. Ця декларація є квінтесенцією політичної свідомості суспільства реального соціалізму, але водночас вона є й підсумковим вираженням його загального оцінного судження, його ставлення до проблем політичного життя. Інтернаціоналізм політичної свідомості соціалістичного суспільства розвивається, збагачується і реалізується в політичній діяльності через посередництво громадської думки, інтернаціоналізм якої відображує, у свою чергу, інтернаціоналізм самої політичної практики реального соціалізму і визначається ним.

Це «посередництво», притаманне громадській думці як специфічному механізму соціальної організації, механізму взаємозв'язку поміж феноменами буття й свідомості, практики й теорії, виявляється і в інших галузях цього взаємозв'язку — чи, з другого боку, в інших виявах процесу інтернаціоналізації суспільного життя, який все інтенсивніше розгортається мірою розвитку і вдосконалення соціалістичного суспільства. Візьмемо для прикладу сферу правової свідомості — і ми переконаємося, що тут діє той же механізм інтернаціоналізації, що й у сфері політичної свідомості. Інтернаціональні за своєю сутністю норми соціалістичного права, відображуючи рівноправність націй і народностей, країн і народів, вдосконалюються завдяки (посередницькому) впливу громадської думки з питань юридичної регламентації життєдіяльності людей, суспільства і, з другого боку, через неї ж впливають на розвиток правової культури громадян соціалістичних країн. Подібним же чином відбувається й інтернаціоналізація у галузі моральної свідомості, де соціалістична громадська думка теж виступає механізмом інтернаціоналізації, оскільки її посередницькій ролі відбувається взаємозбагачення морально-етичних регулятивів співжиття представників різних націй і народностей, зміцнюються спільні для них усіх моральні устої й імперативи.

Отже, ми проаналізували різні вияви інтернаціональної сутності громадської думки за соціалізму і встановили, що їх багатозарову і багатосторонню детермінацію можна звести до впливу двох груп чинників. Перша — особливості самої громадської думки як певного судження; як способу духовно-практичного освоєння світу; як універсального механізму спілкування, який регулює взаємовплив особи й суспільства. Тут її інтернаціональна сутність спричинена закономірностями формування й поширення суджень громадської думки, природою самого цього феномена. Друга ж група чинників — це вже фактори, що відображають формаційну специфіку самого соціалістичного суспіль-

¹¹ Днів.: Правда, 1983, 7 янв.

ства, його історичну новизну. Серед них інтернаціоналізація виступає вже результиуючим виявом дії інших фундаментальних ознак організації суспільного життя, а громадська думка — одним з носіїв цієї інтернаціоналізації, в якому рівною мірою представлені інтереси різних людських спільностей, що розвиваються за соціалізму, — і соціальних, і національних. При аналізі цієї групи чинників соціалістична громадська думка постає вже як особливий механізм, з допомогою якого збалансовуються і взаємозбагачуються національне й інтернаціональне у суспільній (і зокрема — в масовій і індивідуальній) свідомості, здійснюється науково обгрунтований регулятивний вплив суб'єкта соціального управління на життя й розвиток зрілого соціалістичного суспільства.

* * *

Изучение различных проявлений социалистического общественного мнения позволяет проанализировать его интернациональную сущность. Она не является простой логической экспликацией интернационального характера ее субъекта, а по-разному проявляется в индивидуальных оценочных суждениях, в мнениях групп и слоев населения, в закономерностях распространения общественного мнения и в особенностях его воспитательного воздействия на индивидуальное и массовое сознание.

Каждый из этих аспектов исследуется в статье, что и дает основания для вывода о том, что при социализме общественное мнение проявляет себя как фактор и интернациональный, и интернационалистский, как специфический коммуникационный механизм, позволяющий организовать и направить воздействие общественного мнения на процесс интернационализации общественной жизни.

У 1985 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ У СВІТ КНИГУ:

ТАНЧЕР В. В. Методологический кризис современной буржуазно-теоретической социологии.— К.: Наукова думка, 1985 (II кв.).— 11 л.

Монографія присвячена критиці сучасної буржуазної соціології. Показується, що криза соціології є відображенням загальної духовної кризи капіталізму. З позицій марксистсько-ленінської філософії критично аналізуються теоретико-методологічні основи п'яти головних напрямів соціального теоретизування у США: структурно-функціонального аналізу, теорії соціального обміну, символічного інтеракціонізму, феноменологічної і «критичної» соціології, «конфліктно-аналітичної» соціології. Розглядається світоглядна обмеженість і антикомуністична спрямованість основних напрямів американської теоретичної соціології.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, лекторів, пропагандистів.

Просимо користуватися послугами магазину «Наукова думка» (252001, Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів опорних пунктів видавництва: «Будинок книги» (340048, Донецьк, 48, вул. Артема, 147 А); «Книжкового світу» (310003, Харків, 3, пл. Радянської України, 2/2).

Г. Л. КОБКО

ЄДНІСТЬ КЛАСОВОГО І ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО В НОВІЙ ІСТОРИЧНІЙ СПІЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ — РАДЯНСЬКОМУ НАРОДІ

(До 70-річчя праць В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення» і «Про національну гордість великоросів»)

70 років тому побачили світ дві видатні ленінські праці, присвячені питанню розвитку націй і національних відносин, проблемам співвідношення інтернаціонального й національного, національного і класового. У квітні—червні 1914 року в більшовицькому журналі «Просвещение» (№ 4, 5 і 6) було надруковано статтю В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення», а 12 грудня того ж року газета «Соціал-Демократ» у № 35 вмістила його статтю «Про національну гордість великоросів». У цих творах вождя світового пролетаріату проаналізовані і творчо розвинуті основоположні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса з національного питання і на цій основі розроблена єдино правильна, науково обгрунтована програма більшовицької партії в галузі національної політики.

Ленінські праці відіграли величезну роль у боротьбі більшовицької партії проти буржуазних ідеологічних і політичних доктрин з національного питання, проти його опортуністичного спотворення. У передмові до статті «Про право націй на самовизначення» В. І. Ленін писав: «Параграф дев'ятий програми російських марксистів, який говорить про право націй на самовизначення, викликав останнім часом ... цілий похід опортуністів. І російський ліквідатор Семковський у петербурзькій ліквідаторській газеті, і бундівець Лібман, і український націонал-соціал Юркевич — у своїх органах обрушилися на цей параграф...»¹. Відбиваючи ці нападки, В. І. Ленін неспростовно довів усю неспроможність і брехливість буржуазної за своєю суттю концепції культурно-національної автономії, показав, що перебільшення національного і недооцінка інтернаціонального, протиставлення класового і національного в теорії неминує призводити до реакційної, антиробітничої, буржуазної політики.

Ідеї В. І. Леніна про співвідношення класового й національного стали основою для формування програмних положень національної політики Комуністичної партії, Радянської держави. Неухильне втілення їх в життя забезпечило тісне співробітництво, небачений розквіт усіх націй і народностей СРСР, інтернаціональну дружбу народів нашої країни. У боротьбі за нове життя, в боях за Радянську Вітчизну, в спільній творчій праці по будівництву соціалізму й комунізму дедалі міцніли ці небувалі в історії гармонійні відносини між націями і народами, — відносини «найповнішої національної рівності й братерства»², які по праву називають ленінською дружбою народів. Ця дружба — основа дальшого зміцнення інтернаціональної єдності суспільства, невичерпне джерело розвитку його економічного і духовного життя. Вона — найголовніша рушійна сила стрімкого злету нашої країни «від стану відсталості, бідуня і розрухи до могутності сучасної великої держави з найвищим рівнем культури і постійно зростаючим добробутом народу»³. Саме завдяки цьому безцінному надбанню соціалізму вперше в соціалістичній практиці «багатонаціональний склад країни перетворився з джерела її слабості в джерело сили і процвітання»⁴.

¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Повне збір. творів, т. 25, с. 245.

² Ленін В. І. Про національну гордість великоросів.— Там же, т. 26, с. 100.

³ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 7.

⁴ Там же, с. 9—10.

В лєнінських працях «Про право націй на самовизначення», «Про національну гордість великоросів» та підготовчих матеріалах до них були розроблені важливі методологічні принципи теорії і практики національно-державного будівництва за умов соціалізму. Серед них чільне місце посідає принцип співвіднесення національних і класових відносин, висновок про те, що розвиток соціалістичних суспільних класів, подолання соціально-класових відмінностей і зміцнення соціальної однорідності суспільства, а також зближення (а потім і злиття) соціалістичних націй потрібно розглядати в органічній єдності. «Подібно до того, — писав В. І. Ленін, — як людство може прийти до знищення класів лише через перехідний період диктатури пригнобленого класу, подібно до цього і до неминучого злиття націй людство може прийти лише через перехідний період повного визволення всіх пригноблених націй...»⁵.

Проблеми розвитку націй і національних відносин В. І. Ленін розглядає в їх «історичній постановці», простежуючи глибокий зв'язок між їх виникненням і урізноманітненням, з одного боку, і боротьбою класів, висунутих на авансцену їхнім місцем в системі суспільного виробництва, з другого. Так, поява національних проблем історично збігається, зазначає В. І. Ленін, з періодом висхідного розвитку капіталізму. Буржуазія протиставляє феодальній роздрібненості й замкненості «національну державу», яка є такою ж «типовою, нормальною для капіталістичного періоду»⁶, як і «пробудження національних рухів»⁷. Однак така держава виражає передусім класовий інтерес буржуазії, тому від самого початку вона вже несе в собі всі антагонізми капіталістичного суспільства, серед них — і суперечності між класами, які виявляються, підкреслює В. І. Ленін, такими ж нерозв'язними, як і суперечності між націями. «Національна держава» об'єднує — розділяє, бо «всяка буржуазія хоче в національній справі або привілеїв для своєї нації, або виняткових вигід для неї...»⁸.

Будь-які національні проблеми, хоч до яких історичних періодів вони належали б, були спричинені проблемами класовими, класовою боротьбою — тому, скажімо, і «єднання націй», і «національне гноблення» — це категорії, соціально спричинені, процеси, політично спрямовані. «Політика гноблення національностей є політика розділення націй. Вона разом з тим є політика систематичного розбецування на-народної свідомості. На протиставленні інтересів різних націй, на отруєнні народної свідомості... побудовані всі розрахунки чорносотенців»⁹, — наголошує В. І. Ленін. Навпаки, «робітничому класові потрібне не розділення, а єднання»¹⁰, оскільки імперіалізм «ставить на перший план антагонізм ітернаціонально злитого капіталу з ітернаціональним робітничим рухом»¹¹.

Саме тому, висновок В. І. Ленін, «пролетаріат.., визнаючи рівноправність і рівне право на національну державу.., найвище цінує і ставить союз пролетарів усіх націй, оцінюючи під кутом класової боротьби робітників усяку національну вимогу»¹², — і, отже, «повне визволення всіх національностей зможе дати тільки перемога робітничого класу»¹³.

Як бачимо, історична постановка національного питання переростає в соціально-класовий підхід. Він відображує в логіці понять об'єктив-

⁵ Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення. (Тези). — Повне зіб. творів, т. 27, с. 241.

⁶ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення, с. 247.

⁷ Там же, с. 251.

⁸ Там же, с. 260.

⁹ Ленін В. І. Національна рівноправність. — Там же, с. 82.

¹⁰ Там же, с. 83.

¹¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення, с. 252.

¹² Там же, с. 261.

¹³ Там же, с. 290.

ний закон суспільного розвитку: саме класи, їхні особливості визначають динаміку, спрямування і характер розвитку націй і національних відносин. У діалектичній єдності класових і національних відносин пріоритет належить першим, оскільки «при всякому справді серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»¹⁴. Методологічні принципи соціально-класового аналізу дозволили В. І. Леніну передбачити майбутнє націй. «Повна рівноправність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми вчить робітників марксизм, вчить досвід всього світу і досвід Росії»¹⁵. Така програмна настанова націою на зміцнення «рівноправного союзу всіх пролетарів всіхляких націй»¹⁶, що становитиме водночас і добровільний союз націй, створений на засадах цілковитої рівноправності, дійсного, повного і загального демократизму, класової солідарності — а значить солідарності інтернаціональної й інтернаціоналістської.

Реалізацію цього історичного завдання В. І. Ленін неодмінно пов'язував з революційною перебудовою суспільства на основах соціалізму, коли класовий антагонізм і боротьба класів поступаються місцем союзові робітничого класу і трудового селянства, який піднесе «прапор повної рівноправності націй і злиття робітників усіх націй»¹⁷ і на ділі втілить «істинну демократію», створить «з робітничим класом на чолі» непорушну спільність рівноправних соціалістичних націй. «Ми, — наголошує В. І. Ленін, — найвище цінуємо рівноправність націй в народній свободі і для соціалізму...»¹⁸. Він відзначає найістотніші ознаки цієї майбутньої інтернаціональної соціалістичної спільності трудящих. Передусім, «при інших рівних умовах, свідомий пролетаріат завжди відстоюватиме більшу державу»¹⁹, державу багатонаціональну, адже історичний розвиток соціалізму й комунізму веде до всебічної інтернаціоналізації суспільного життя, до співробітництва, дружби і взаємодопомоги трудящих різних націй²⁰. Така держава здатна успішно розв'язати проблеми, спільні для всіх націй і специфічні для кожної з них.

Звичайно, в 1914 році було ще передчасно з'ясовувати деталі майбутнього націй за соціалізму — поглиблена розробка цього питання міститься у пізніших працях В. І. Леніна. Однак саме в цей період він заклав той методологічний фундамент теорії націй і національних відносин в епоху імперіалізму і пролетарських революцій, на якому з часом колективними зусиллями комуністів-ленінців, їхнім практичним досвідом вибудовувалася вся сучасна наукова теорія націй, національних відносин, збагачена нині, за умов зрілого соціалізму, новими ідеями і новим досвідом.

Ленінська методологія вивчення національного аспекту суспільного процесу в його зв'язку й залежності від соціальної й класової сторін дає нехлибні орієнтири дослідникам, які аналізують розвиток нової історичної спільності людей — радянського народу за умов удосконалення зрілого соціалізму. Специфічною рисою нинішнього етапу розвитку класів і соціально-класових відносин є становлення і зміцнення соціальної однорідності радянського суспільства.

Шлях до повної соціальної однорідності суспільства пролягає і через зміцнення союзу соціалістичних класів, стирання класових відмін-

¹⁴ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Там же, т. 24, с. 130.

¹⁵ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення, с. 304.

¹⁶ Там же, с. 264.

¹⁷ Ленін В. І. До питання про національну політику.— Там же, т. 25, с. 69.

¹⁸ Там же, с. 68.

¹⁹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання, с. 139.

²⁰ «Всесвітній робітничий рух створює і з кожним днем все більше розвиває інтернаціональну (міжнародну) культуру пролетаріату», — підкреслює В. І. Ленін, передбачаючи, що масштаби історичних перетворень, що їх здійснює і здійснюватиме робітничий клас, охоплять і окремі нації й держави, і людство в цілому (див.: Ленін В. І. Резолюція літньої 1913 р. наради ЦК РСДРП.— Там же, т. 24, с. 58).

ностей, і через зближення соціалістичних націй, розвиток їхньої нової інтернаціональної спільності — радянського народу. Не можна уявляти це як два різні соціальні процеси або рух двох окремих великих соціальних спільностей — класової і національної, бо, як підкреслював В. І. Ленін, насправді маємо справу з єдиним, цілісним процесом суспільного розвитку за умов соціалізму, класова й національна сторони якого взаємозумовлені. Правильність ленінського розуміння цієї їхньої детермінації підтверджена фактами суспільної практики — передусім становленням історично нової спільності людей — радянського народу, новизна якої і з боку соціального, і з боку інтернаціонального однаково спричинена і економічними, і соціально-політичними, і духовними, культурними чинниками. І історія становлення, і сучасний розвиток радянського народу засвідчують, що інтегративні процеси відбуваються одночасно в багатьох спільностях на різних соціальних рівнях, в усіх галузях його життєдіяльності. Тим важливіше їй надалі науково обгрунтовано передбачати, спрямовувати і координувати цей процес, вчасно розв'язувати ті проблеми, що неминуче при цьому виникають.

Трудність, однак, тут полягає в тому, що, по-перше, інтегративні процеси між різними за характером і масштабами спільностями можуть набирати неоднакових форм і через те залучуватися до різних, так би мовити, управлінських галузей, спеціалізованих або переважно на соціально-класовому, або на інтернаціонально-національному аспекті суспільного життя. Друга ж складність полягає в часовому узгодженні цих сторін процесу. Адже стирання соціально-класових відмінностей відбувається в інтенсивнішому темпі, ніж зближення націй і народностей: тим-то в першому аспекті зміщення соціальної однорідності нашого суспільства становить для радянських людей завдання вже сьогодення і найближчої перспективи; що ж до другого аспекту, то там перспектива значно віддаленіша, оскільки процеси інтернаціоналізації суспільного життя мають свою об'єктивну динаміку і особливості, втручання в які може призвести до небажаних наслідків.

Щоб правильно координувати обидва компоненти процесу розвитку нової історичної спільності — радянського народу, треба враховувати обидві зазначені особливості, виходити з загального правила: зміцнення класової єдності кожної соціалістичної нації та народності сприяє зміцненню радянського народу як інтернаціональної спільності, а зростання інтернаціональної згуртованості класів багатонаціонального радянського суспільства зумовлює зміцнення радянського народу як класової спільності. Діалектичний взаємозв'язок класового й національного полягає тут у тому, що кожна нація та народність складається з конкретних класів і соціальних груп, а ці останні, в свою чергу, не існують поза національними спільностями. Отже, скажімо, щоб аналізувати зближення націй, належить передусім вивчати інтегративні процеси в економіці, розвиток національних загонів робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції в національних регіонах та зростання інтенсивності їхньої взаємодії, ефективності суспільної організації праці, ступінь впливу культурних взаємозв'язків на культурний прогрес кожної радянської нації і народності тощо.

Важливе значення тут має і врахування динаміки соціальної структури кожної з націй і народностей СРСР. До речі, на цей аспект проблеми В. І. Ленін вказував ще в своїх «Тезах реферату в національному питанні» — підготовчому матеріалі, написаному в січні 1914 року. У пункті 43 тез ця проблема сформульована так: «Нерівномірність класового складу різних націй»²¹. Різні класи по-своєму сприймають і розв'язують національне питання, отож, їх неоднакове співвідношення в структурі націй неминуче спричинятиме і нерівномірність у соціальному розвитку націй, певні відмінності в його темпах і спрямуванні, що,

²¹ *Ленін В. І.* Тези реферату в національному питанні.— Там же, с. 378.

в свою чергу, об'єктивно спричинене різною роллю цих класів у суспільному виробництві, в політичних структурах суспільства.

Такі особливості завжди враховувалися ленінською партією, Радянською державою. Нації і народності нашої країни підійшли до етапу становлення соціалістичних суспільних відносин, маючи досить відмінну соціально-класову структуру, що було спричинено нерівномірністю їх розвитку за умов класово-антагоністичного суспільства. У процесі будівництва соціалізму темпи їхнього економічного, соціального й культурного прогресу визначалися з таким розрахунком, щоб на певному його етапі всі вони досягли однотипності соціальної структури, вирівнялися і щодо ступеня її зрілості. Це було досягнуто на етапі будівництва зрілого соціалізму — і нині всі радянські нації і народності мають в цілому однакову соціальну структуру: всі без винятку складаються з двох дружніх класів — робітників і колгоспних селян, мають чисельний загін народної інтелігенції.

Загальне вирівнювання темпів соціально-економічного розвитку націй і народностей СРСР не означає, однак, що вже немає ніяких відмінностей у їхніх соціальних структурах. Останні зазнають впливу численних факторів, дія яких може бути неоднаковою в різних регіонах нашої країни. Так, дається взнаки специфічний вплив соціально-демографічних факторів, — наприклад, темпів природного приросту населення, інтенсивності і спрямованості протікання міграційних і урбанізаційних процесів та ін. Географічне середовище і кліматичні особливості також позначаються на кількісно-якісних показниках сучасного розвитку соціально-класової структури радянських націй та народностей.

Розглядувані відмінності, немінучі на даному етапі соціалістичного будівництва, мають тимчасовий, непринциповий характер і вже не залежать вирішальною мірою від історії розвитку тієї чи тієї нації і народності. Не відмінності, а єдність визначає сьогодні соціальне й моральне обличчя радянського народу, та єдність, яка ґрунтується на збігу соціалістичних, національних та інтернаціональних інтересів трудящих нашої багатонаціональної Батьківщини. Нова історична спільність людей — радянський народ — це перша в історії людства єдина за своєю соціальною природою спільність трудящих, яка є вільним союзом трудівників усіх націй і народностей нашої країни. Цей союз — «гарантія максимальної національної рівноправності і миру»²²⁻²³.

Інтернаціоналістська сутність радянського народу як нової історичної спільності людей полягає в тому, що ті спільності людей, які входять до нього, не припиняють свого існування, а навпаки, дістають повний простір для всебічного розвитку і дальшої консолідації. Тільки на основі розквіту кожної з них, розвитку національно-специфічного і водночас засвоєння інонаціональних рис, здобутків усіх національних культур відбувається поступове зближення радянських націй та народностей.

Розвиткові і зближенню радянських націй і народностей сприяє і сам спосіб державної організації їхнього союзу. Структура радянської держави, гармонійно поєднуючи національне й інтернаціональне, з перших років Радянської влади активно формувала таку організацію народної влади, яка, незважаючи на певні відмінності в національних традиціях і історії державності тих чи тих націй, активно впливала на становлення однорідності (і в регіональному плані, і за представництвом, і за іншими критеріями) державного апарата, цілісної, загальнодержавної системи Рад, стимулюючи, зі свого боку, процес інтернаціоналізації суспільного життя — а отже, і зближення усіх націй і народностей СРСР, і розвиток кожної з них зокрема. Непохитність же

Союзу радянських республік і собі спирається, крім усього іншого, на фундамент однорідності їхніх соціальних структур, на те, що сучасний і майбутній їх розвиток стає дедалі сумірнішим, тісніше взаємопов'язаним, нерозривним процесом.

Насамперед це виявляється у розвитку економіки, народного господарства, промислового й аграрного виробництва. Становлення, розвиток і вдосконалення єдиного народногосподарського комплексу, який поєднує і примножує економічні потенціали всіх союзних і автономних республік, інтенсифікація кооперативних зв'язків значно прискорюють процес інтернаціоналізації у середовищі робітників і селян, службовців та інженерно-технічних працівників, інших верств і груп населення.

Провідна роль тут належить робітничому класові, що є не тільки найчисленнішим класом, а й ядром трудового народу, найбільш ідейно і політично зрілою, освіченою і професійно кваліфікованою його частиною, і виступає вирішальною силою процесів розвитку класових і національних відносин у соціалістичному суспільстві, його, за словами К. Маркса, «соціальним розумом і соціальним серцем»²⁴.

В. І. Ленін наголошував, що в тривалому історичному процесі зближення і злиття націй саме пролетаріатові належатиме роль першопрохідця, оскільки робітники, завдяки їх інтернаціональній солідарності і високій класовій свідомості, раніше за представників інших класів і верств населення включаються в означений процес. Вже згадувана нами резолюція літньої наради ЦК РСДРП 1913 року в пункті третьому прямо вказує на те, що «інтереси робітничого класу вимагають злиття робітників усіх національностей даної держави в єдиних пролетарських організаціях — політичних, профспілкових, кооперативно-освітніх і т. д.»²⁵. Цей процес, що розпочався за капіталізму, набуває за умов соціалізму нових ознак, посилюється і прискорюється завдяки впливу інтернаціоналізації народного господарства, створенню і зміцненню держави пролетарської диктатури, що потім переросла в соціалістичну загальнонародну державу, утвердженню марксистсько-ленінської ідеології.

І сьогодні у всіх своїх організаціях — від політичних до культурно-освітніх — робітники першими проходять школу інтернаціонального виховання, ведучи за собою всіх трудящих. Саме тому можна з цілковитою підставою твердити, що робітничий клас є нині творцем і носієм нових суспільних відносин — зокрема відносин, які втілюлися в новій історичній спільності людей — радянському народові. Робітничий клас з його, як відзначає товариш К. У. Черненко, «величезним соціально-політичним і класовим чуттям»²⁶, відіграє головну роль у формуванні соціального портрету радянських соціалістичних націй і народностей, усієї системи міжнаціональних відносин за соціалізму. Його революційний світогляд, ідеологія і мораль, колективістська психологія, його інтереси та ідеали стають надбанням усіх верств радянського суспільства, цементуючи їх як «інтернаціональну спільність»²⁷. Провідна роль робітничого класу в процесі розвитку соціалістичних класових та національних відносин полягає й у тому, що «у плані ідеологічному... світогляд робітничого класу... визначає ідейні позиції всіх класів і соціальних груп радянського суспільства. У плані політичному це означає, що ще міцнішим, ще стійкішим став фундамент Радянської влади, нашої загальнонародної держави. В плані соціальному це свідчить про

²⁴ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 394.

²⁵ Ленін В. І. Резолюція літньої 1913 р. наради ЦК РСДРП, с. 57.

²⁶ Черненко К. У. Промова на лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют., 1984 р. К., 1984, с. 11.

²⁷ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення, с. 304.

те, що триває стирання граней між містом і селом, зближення фізичної і розумової праці»²⁸.

Це підтверджують і кількісні та якісні зміни в суспільному житті нашої країни. Окрім власне економічних, вони стосуються і демографічних процесів: тенденції урбанізації і перерозподілу населення між містом і селом (з 1959 рік питома вага міського населення зростає з 48 до 64,5%); кількісного зростання робітничого класу та інтелігенції (за означений період їхня питома вага відповідно зростає з 50,2 до 61,2% і з 18,1 до 25,9%); скорочення питомої ваги колгоспного селянства (з 31,4% у 1959 році до 12,9% у 1983-му)²⁹. Кількісні зміни в соціальній структурі радянських націй невід'ємні від прогресивних якісних змін, які стосуються матеріального добробуту, кваліфікаційно-професійної структури, освітнього рівня, соціально-політичної активності, духовного розвитку робітників, колгоспників, інтелігенції.

Особливо важливим з точки зору зміцнення інтернаціональної єдності є процес поступового зближення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції за характером праці. Впровадження комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів на промислових підприємствах, зростання технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва ведуть до поступового перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, до зближення праці колгоспників з працею робітників, подолання істотних відмінностей між містом і селом. Крім того, зростання ступеня механізації та автоматизації як у промисловості, так і в сільському господарстві збільшує частку інтелектуальних функцій у праці робітників і колгоспників, наближує їхню працю до розумової.

Більше того, весь спосіб життя сільського населення в усіх республіках СРСР поступово зближується зі способом життя міського населення, що теж сприяє зміцненню соціальної однорідності радянських націй і народностей, їхньої інтернаціональної єдності. Так, за підрахунками соціологів, сьогодні в сільській місцевості функціонує понад 130 тис. кіноустановок і більш як 100 тис. масових бібліотек. За 15 останніх років тут споруджено дитячі дошкільні установи на 2,6 млн. місць, загальноосвітні школи на 12,8 млн. учнів, зведено нові клуби та Будинки культури на 8 млн. посадочних місць. Швидко розвивається сільська комунальна служба. Тільки на Україні, наприклад, понад три чверті колгоспів мають комбінати побутового обслуговування, майже 340 районних міжгосподарських служб сервісу.

Стирання класових граней і зміцнення соціальної однорідності дають підстави для методологічно важливого висновку щодо характерних ознак радянського народу у плані співвідношення в ньому моментів інтернаціонального і національного. Здавалося б, еволюції соціально-класової структури зрілого соціалістичного суспільства має відповідати становлення національно однорідної спільності, бо ж логіка тут одна й та сама: експлуататорський клас, буржуазія формує «національну державу» й доводить до краю міжнаціональну ворожнечу; робітничий клас, виходячи з ідеї і досвіду класової солідарності трудящих, створює інтернаціональну співдружність вільних націй, безкласове ж, соціально однорідне суспільство має породжувати відповідну однорідність і з боку національного.

Такої точки зору і додержуються деякі автори, які твердять про формування в нашій країні єдиної нації. Вони посилаються на те, що радянський народ як інтернаціональна спільність людей має ознаки, подібні до тих, за якими визначається нація (спільна територія, єдина економіка, мова міжнаціонального спілкування, загальнорадянські

²⁸ Матеріали XVII съезда профессиональных союзов СССР.— М., 1982, с. 7.

²⁹ Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1982 году: Стат. ежегодник.— М., 1983, с. 28.

традиції), і роблять висновок, немовби ми «є свідками народження нової, радянської нації»³⁰. Тому вважаємо за доцільне нагадати ознаки нації, щоб переконатися, що тут наявна лише зовнішня схожість, а не ідентичність щодо ознак радянського народу як спільності. Звернемося до визначення нації, яке міститься, зокрема, у творах В. І. Леніна «Про право нації на самовизначення» та «Про національну гордість великоросів»³¹. Тут обґрунтоване положення про те, що нація є стійкою спільністю людей доби капіталізму і становлення комунізму, закономірною формою та неминучим продуктом суспільного розвитку. Вона утворюється і розвивається на ґрунті спільного економічного життя, мови, психології та ін.

Інтернаціональна ж спільність радянського народу підкреслює те усталене спільне, що властиве всім радянським націям, народностям, національним та етнічним групам і кожній з них окремо, а саме: спільність економічного і політичного життя; спільність ідеології; спільність території; духовну спільність і спільність мови міжнаціонального спілкування. Причому ознаки радянського народу як нової історичної, соціально-політичної багатонаціональної спільності людей мають якісно інші характеристики й показники, ніж ознаки нації. Приміром, така ознака радянського народу, як спільність території, не має етнічного характеру, оскільки вона складається з території окремих націй і республік. Або його мовна спільність: вона характеризується тим, що поряд з мовою міжнаціонального спілкування розвиваються й національні мови. Отже, радянський народ, на відміну від нації, у своїй основі не є соціально-етнічним явищем. Він уособлює новий, якісно вищий щабель національного (і соціального) розвитку нашої країни.

Отже, логічний підхід (до речі, звільнений від спрощення) слід неодмінно доповнювати підходом історичним, що стосовно даної — сучасної нам — проблеми означає передусім врахування специфіки часової динаміки розвитку національних відносин. Злиття націй як результат їх зближення — це лише перспектива, шлях до якої аж ніяк не пролягає через утворення однієї «супернації». Тенденції розвитку радянського народу і розвитку радянських націй і народностей переконливо свідчать, що радянський народ не перетворюється в «радянську націю», як це уявляється деяким дослідникам, які вважають навіть, що для досягнення соціальної однорідності необхідно «подолати національні відмінності»³². Він єдиний і багатонаціональний і становить органічну єдність соціалістичних націй і народностей, які всебічно розвиваються за законами двох історичних тенденцій соціалізму, перша з яких полягає в розквіті кожної нації та народності, друга — в їх дедалі тіснішому зближенні і взаємозбагаченні.

Отже, соціальна єдність радянського народу як нової історичної спільності людей є закономірним і неминучим результатом докорінних змін класових і національних відносин у процесі будівництва соціалізму, а в наш час — у процесі вдосконалення зрілого соціалістичного суспільства.

³⁰ Такої точки зору дотримується, зокрема, Ю. І. Семенов (*Семенов Ю. И. Место советского народа среди исторических общностей людей.— Народы Азии и Африки, 1973, № 5, с. 55*), а також автори колективної монографії «Вопросы марксистско-ленинской теории нации и национальных отношений» (Пермь, 1972, с. 20—21). Термін «єдина соціалістична нація» іноді вживається і в публіцистиці (*Белая книга. Свидетельства, факты, документы.— М., 1979, с. 77*). Про неприйнятність таких думок, побажань та пропозицій йшлося під час підведення підсумків всенародного обговорення проекту нової Конституції СРСР (*О Конституции СССР.— М., 1977, с. 24—26*). Остатнім часом в окремих працях висловлюються й такі науково безпідставні твердження, в яких радянський народ характеризується як «нова історична формація» (див.: *Мова і процеси суспільного розвитку.— К., 1980, с. 37*).

³¹ Див.: *Ленін В. І. Про право нації на самовизначення, с. 246—247; Ленін В. І. Про національну гордість великоросів, с. 98.*

³² Див.: *Дамідавичюс М. М. Классы и классовые отношения в развитом социалистическом обществе.— Научный коммунизм, 1979, № 1, с. 52.*

Стирання класових граней тут відбувається одночасно зі зближенням націй та зміцненням їхньої дружби, з дальшим поглибленням інтернаціональної єдності радянського народу. Становлення безкласової структури радянського суспільства, як вказувалося на XXVI з'їзді КПРС, у головному й основному відбувається вже в історичних рамках зрілого соціалізму³³, тоді як нації і національні відмінності ще зберігатимуться певний час і на другій фазі комуністичної формації³⁴. Злиття націй, а отже, й остаточне подолання національних відмінностей, настане на одному з етапів утвердження розвинутого комунізму в світовому масштабі.

Методологічні принципи й положення, висунуті в ленінських працях, дають змогу враховувати діалектику взаємозв'язку класового й національного у житті радянського народу, передбачати і спрямовувати його сучасний і майбутній розвиток відповідно до теорії наукового комунізму.

* * *

Ленінские идеи о единстве классового и национального служат важнейшим методологическим принципом при изучении особенностей развития новой исторической и социальной общности людей — советского народа. Его интернациональный характер определяется совокупностью социальных факторов, действие каждого из которых своеобразно и по интенсивности, и по исторической динамике, и по социальной специфике. Задача ранжирования и соотнесения этих их воздействий, необходимая для сознательного направления и уверенного прогнозирования дальнейшего развития этой общности людей, может быть успешно решена лишь при условии методологически обоснованного соотнесения процессов укрепления социальной однородности советского общества с процессами интернационализации его жизни, расцвета и сближения всех наций и народностей СССР.

³³ *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*, с. 64.

³⁴ *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*.— К., 1976, с. 101.

М. Г. СИРЦОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ФОРМИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Для правильного розуміння динаміки розвитку суспільства зрілого соціалізму і особливостей становлення всієї комуністичної формації важливе значення має така вузлова категорія матеріалістичної діалектики, як суперечність. Її методологічно обґрунтоване тлумачення і використання необхідне для всебічного вивчення притаманних зрілому соціалізму неантагоністичних суперечностей і способів їх розв'язання в умовах дедалі міцніючої соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства. Адже «тут, як і в будь-якому соціальному організмі, йде боротьба нового із старим, діють не тільки творчі, а й негативні тенденції»¹,— зазначає товариш К. У. Черненко. Партія ставить перед суспільствознавцями вимогу глибше вивчати роль суперечностей у суспільному розвитку, у вдосконаленні зрілого соціалізму. «Істотне значення для теорії і практики,— підкреслив у своїй доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,— має, як

¹ *Черненко К. У.* Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доп. на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС.— В кн.: *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС*, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 32.

відомо, питання про суперечності як рушійну силу суспільного розвитку. Воно непогано розроблене стосовно до перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Сьогодні потрібне всебічне вивчення властивих зрілому соціалізму неантагоністичних суперечностей, особливостей їх вирішення в умовах міцніючої соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства»².

В останнє десятиріччя видано кілька книжок, присвячених діалектиці розвитку соціалізму, аналізови його суперечностей³. Дані дослідження дозволили поглибити розуміння багатьох аспектів проблеми суперечності. Насамперед це стосується таких питань, як природа суперечностей в соціалістичному суспільстві, їх неантагоністичний характер, класифікація суперечностей, методологічні принципи їх пізнання і розв'язання та ін.

Разом з тим в науковому обігу з'явилися і необгрунтовані чи просто неправильні думки й положення, породжені, як показав аналіз дискусії, що проходила на сторінках журналу «Вопросы философии», поспішними екстраполяціями, неврахуванням конкретно-історичних особливостей тих чи тих суперечностей на різних етапах розвитку соціалістичного суспільства, схоластичним теоретизуванням, відірваністю суджень деяких філософів від практики реального соціалізму⁴.

Дискусії і обговорення дали підстави чіткіше визначити ту сукупність положень, які нині загальноприйняті і становлять «базис достовірності» для розуміння діалектики виникнення і розв'язання суперечностей в суспільному житті і розвитку за умов зрілого соціалізму. Це передусім відправний для методологічного аналізу пункт — відоме лєнінське положення про те, що «антагонізм і суперечність зовсім не одне й те саме. Перше зникне, друге залишиться при соціалізмі»⁵. Суперечності, які виникають і розв'язуються в процесі боротьби нового із старим, передового з відсталим, мають неантагоністичний характер, адже в нас немає ворожих класів, експлуатації людини людиною. Менш важливий і висновок про те, що суперечності виступають джерелом розвитку тільки в єдності з їх виявленням і розв'язанням, а не самі по собі, бо тоді вони можуть стати і джерелом деструктивних, регресивних процесів у суспільному житті. Отож, «важливо не просто перелічити й описати суперечності, не тільки виробити правильне розуміння їх природи і характеру, а й уміння практично поводитися з ними, знаходити ефективні шляхи і засоби розв'язання дійсних проблем і суперечностей»⁶. Нарешті, потрібно враховувати й те, що реальний соціалізм за фактичним рівнем продуктивних сил, продуктивності праці ще не реалізував повністю своїх можливостей і що цей процес становлення й визрівання нового суспільного ладу охоплює цілу епоху в житті нашого суспільства. Отож, і суперечності, які виявляються, аналізуються й розв'язуються в процесі будівництва й удосконалення зрілого соціалізму, мають конкретно-історичний характер, виражають взаємозв'язок глибинних тенденцій розвитку соціальної дійсності і форм їх вияву, зумовлених конкретними обставинами реалізації цих тенденцій.

² Там же.

³ Сюсюкалов Б. П. Социалистическое общество: проблемы диалектики развития.— М., 1973; Куделин Е. Г. Диалектика производства потребностей.— М., 1977; Штракс Г. М. Социальное противоречие.— М., 1977; Диалектика развития социалистического общества.— М., 1980; Дудель С. П., Козловский В. Е. Проблемы диалектики зрелого социализма.— М., 1981; Ковалев А. М. Диалектика способа производства общественной жизни.— М., 1982 та ін.

⁴ Див.: Кузьменко В. О. Обществознание: некоторые аспекты дискуссий, критики и самокритики.— Коммунист, 1984, № 11, с. 111—117.

⁵ Ленинский сборник, XI, с. 357.

⁶ Федосеев П. Н., Ильичев Л. Ф. Некоторые методологические проблемы исторического материализма.— Вопр. философии, 1984, № 6, с. 21.

Ці методологічні засади дають змогу уточнити деякі положення в тлумаченні суперечностей та форм їх розв'язання за соціалізму.

Неантагоністичні суперечності, притаманні соціалізму як суспільному ладові, можна поділити на дві групи.

До першої групи можна залічити суперечності, пов'язані із залишками старих форм суспільного поділу праці і пережитками минулого у свідомості людей. Виявляються вони в істотних відмінностях між містом і селом, працею індустріальною і сільськогосподарською, фізичною і розумовою, передовою і відсталою свідомістю. Об'єктивною основою існування цих суперечностей є рівень розвитку суспільного виробництва. Певною мірою вони зумовлюються дією принципу соціалістичного розподілу «від кожного — за здібностями, кожному — за працею». На основі цього принципу ще не можна ліквідувати певні відмінності між трудящими в одержуваній частці матеріальних благ, в умовах побуту та ін. Об'єктивні відмінності в змісті суспільної праці також відображаються в принципі соціалістичного поділу праці, що породжує певні невідповідності в організаційних і технічних структурах народного господарства.

Суперечності даної групи розв'язуються або шляхом стирання відмінностей і зближення сторін до їх повного злиття на вищій основі (відмінності між класами, соціальними верствами і групами, містом і селом, розумовою і фізичною працею); або на основі «вирівнювання» суперечливих сторін (праці індустріальної і сільськогосподарської, рівня життя міста і села), чи ліквідації (відмирання) однієї з сторін суперечності («стара» свідомість) і утвердження іншої («нова», передова свідомість). Ці суперечності мають затухаючий характер.

До другої групи належать суперечності, що виникають внаслідок застарівання деяких сторін, рис, форм економічних і соціальних відносин, неоднакових темпів розвитку різних сфер суспільного життя. Це невідповідності між продуктивними силами і виробничими відносинами, виробництвом і розподілом, виробництвом і потребами та ін. Конкретно такі суперечності виявляються у відмінності між формами власності, в галузі поділу праці, споживання, у можливих випадках незбігу інтересів держави і виробничих колективів, колективу і окремої особи, матеріальними і моральними стимулами до праці, ініціативою і плановою дисципліною, між дією переконання і примусу та ін.

У соціалістичному суспільстві діють також і деякі зовнішні щодо його соціально-економічної основи суперечності, які впливають на розвиток і розв'язання внутрішніх. Так, характер міжнародних відносин, ступінь їх гостроти може позначатися на темпах розвитку окремих галузей соціалістичної економіки, а через неї впливати і на інші сфери суспільного життя. Існують і суперечності, які є наслідком упущень, зокрема породжені відступом від законів розвитку соціалістичного суспільства.

За соціалізму спільність інтересів класів, соціальних груп і верств у головному, найістотнішому не виключає специфічного виявлення цих інтересів, відмінностей між ними, основою яких виступає суперечність між рівністю трудящих щодо засобів виробництва і їх певною нерівністю в присвоєнні матеріальних і духовних благ.

Водночас за соціалізму діє суперечність між рівнем розвитку виробництва і задоволення потреб, яка є специфічним вираженням суспільного закону піднесення потреб. Продуктивні сили соціалістичного суспільства, стрімко розвиваючись, можуть вступати в суперечність з деякими формами виробничих відносин. Так виникають і потребують уважного вивчення і вчасного управлінського втручання відмінності в праці і умовах життя робітників, селян і інтелігенції, в темпах зближення класів і соціальних груп в процесі зміцнення соціальної однорідності та ін.

Суперечність між зростанням людських потреб і рівнем розвитку виробництва зумовлює певне конкретно-історичне співвідношення особистих і суспільних інтересів. Органічне поєднання інтересів суспільства з дедалі повнішим задоволенням особистих потреб є за соціалізму однією з найважливіших передумов економічного і соціального розвитку. Можливості такого поєднання закладені в самій основі соціалістичного суспільства. Але їх реалізація вимагає врахування як інтересів «цілого», так і «частини»: розвиток суспільного виробництва має супроводжуватись підвищенням рівня задоволення потреб усіх членів суспільства. Порушення даного принципу призводить до небажаних наслідків у суспільному розвитку. Задоволення особистих інтересів або інтересів окремих виробничих колективів за рахунок і на шкоду загальносуспільним, так само як і їх недооцінювання, уповільнюють темпи розвитку нашого суспільства в цілому, сприяють можливому виникненню й загостренню невідповідностей між суспільними і особистими інтересами.

Органічне поєднання розвитку суспільного виробництва з задоволенням особистих потреб вимагає підвищення ролі планування в організації суспільного виробництва, раціонального розподілу і використання матеріальних ресурсів і робочої сили, суворого додержання оптимального співвідношення між нагромадженням і розподілом, ліквідації диспропорцій в розвитку різних галузей народного господарства. Завдання полягає в тому, щоб «забезпечити в плануванні правильне визначення першочерговості завдань, вибір найбільш ефективних шляхів досягнення високих народногосподарських результатів»⁷. Водночас це є необхідною передумовою переходу на якісно новий ступінь інтенсивного і ефективного розвитку продуктивних сил, що є нині одним із стратегічних завдань соціально-економічного прогресу зрілого соціалістичного суспільства.

Необхідність інтенсифікації виробництва, підвищення його ефективності в умовах розвинутого соціалізму зумовлені передусім дією загальносоціологічного закону, відповідно до якого розвиток продуктивних сил, матеріального виробництва є основою змін усіх сторін суспільного життя. Розподіл матеріальних благ за соціалізму визначається в кінцевому підсумку рівнем розвитку виробництва, а розвиток виробництва, як відзначав Ф. Енгельс, найбільше «стимулюється таким способом розподілу, який дозволяє всім членам суспільства якомога всебічніше розвивати, підтримувати і проявляти свої здібності»⁸.

У розв'язанні суперечностей соціалістичного способу виробництва, що виникають об'єктивно як передумова й наслідок суспільного прогресу, насамперед розвитку продуктивних сил, необхідно враховувати дію суб'єктивного фактора і підвищення його ролі на сучасному етапі зрілого соціалізму. Відсутність класів, зацікавлених у збереженні застарілих форм суспільних відносин, з одного боку, активне, свідоме планомірне прискорення соціального прогресу, що спирається на наукове пізнання суспільних законів, з другого — сприяють віднайденню оптимальних шляхів поступового подолання цих суперечностей.

У суспільному житті трапляються спроби як штучного прискорення розв'язання суперечностей, для подолання яких ще не склалися об'єктивні передумови, так і факти затримки в їх розв'язанні. Недодержання необхідної відповідності між динамікою розвитку суперечностей та їх пізнанням і розв'язанням приховує в собі небезпеку таких явищ, як волюнтаризм та консерватизм. У цих випадках потрібна своєчасна «постановка діагнозу» і втілення результатів теоретичного аналізу в науково обгрунтованих практичних діях.

⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 235—236.

⁸ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 195.

Соціальна політика КПРС спрямована на забезпечення правильного поєднання інтересів усіх соціальних груп, націй і народностей соціалістичного суспільства. Щоб запобігти протиставленню інтересів одних груп (націй, народностей) інтересам інших, ця політика передбачає їх планомірну координацію, а також певну субординацію, тобто поєднання інтересів різного масштабу, рівня, значущості (загальнонародних, регіональних, галузевих, групових, інтернаціональних, національних, особистих). У процесі цілеспрямованого розвитку політичних відносин розв'язуються і суперечності, пов'язані з удосконаленням політичної організації радянського суспільства, встановленням оптимального для кожного історичного періоду співвідношення централізму і демократизму, дисципліни й ініціативи, єдиноначальства і колективності, примусу і переконання в управлінні суспільством. Розв'язання суперечностей здійснюється тут на основі взаємопроникнення державних і громадських начал в управлінні, шляхом вдосконалення соціалістичної демократії. «Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства,— зафіксовано в Конституції СРСР,— є дальше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки»⁹⁻¹⁰. Це забезпечує єдність прав і обов'язків, справжню свободу і громадянську відповідальність, гармонійне поєднання інтересів суспільства, колективу і особи.

Суперечності економічного і соціально-політичного характеру можуть позначатися і на суспільній свідомості, зокрема через суперечність між науковим і ненауковим світоглядом, виявлятися у недостатньому теоретичному осмисленні суспільної практики, в конфліктах між нормами соціалістичного співжиття і пережитками минулого в свідомості і поведінці окремих людей, між юридичною рівністю всіх членів соціалістичного суспільства і їх реальним матеріальним становищем, рівнем загальної освіти і культури, участю в громадському житті.

У поясненні причин наявності згаданих суперечностей у духовному житті розвинутого соціалізму іноді виходять з загальносоціологічного закону про відставання свідомості від буття. Але, будучи загальним, таке пояснення не може дати розуміння конкретних причин існування в соціалістичному суспільстві індивідів з різною за ступенем розвитку свідомістю. Не дає воно також відповіді на питання: чому у різних представників однієї соціальної групи свідомість може «відставати» або «не відставати» від буття? Від чого залежить подолання відставання — від освіченості «відсталого свідомості» або від відповідних змін у бутті, яке включає не тільки пасивне оречевлене середовище, а й цілеспрямовану діяльність людей? Чому одна частина поглядів, притаманних віджилим типам свідомості, порівняно швидко зникає, а інша, навпаки, виявляється живучою і в певних умовах може навіть поширюватися?

Відповіді, очевидно, ми можемо одержати лише на основі аналізу особливостей суспільного буття, пам'ятаючи при цьому про відносну самостійність суспільної свідомості в цілому і кожної з її сфер зокрема.

При цьому категорія суспільного буття має розглядатися не в її абстрактній визначеності, а у конкретному заломленні щодо розглядуваного матеріалу, де вона виконує світоглядно-методологічні функції.

⁹⁻¹⁰ Конституція (Основний Закон) Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 8.

У нашому випадку вона дає змогу розглянути умови життя і зв'язки людини з іншими людьми, колективами і спільнотами як постійний і водночас рухомий комплекс факторів, що зумовлює її діяльність і поведінку. Це середовище є для людини безпосереднім джерелом думок, знання, досвіду, настроїв, мотивів і вчинків. Ясна річ, форми поведінки, що «відхиляються» від соціальних норм, також виникають внаслідок взаємодії середовища і індивіда, але, підкреслимо, йдеться не про відставання суспільної свідомості від суспільного буття, а про відставання індивідуальної свідомості від поглядів, поширених серед більшості членів суспільства.

Основоположники марксизму-ленізму показали, що соціальні суперечності відіграють у суспільстві неоднакову роль: одні — провідну, визначальну, інші — другорядну. Обґрунтувавши положення, що розвиток суспільства здійснюється через суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, вони відкрили основну закономірність історичного розвитку, визначили шляхи його пізнання, вказавши на необхідність виявляти основну суперечність і, виділивши її серед другорядних, досліджувати форми її вияву в усій складній системі суспільних відносин.

Класичний аналіз основної суперечності капіталізму — між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення — здійснений К. Марксом у «Капіталі». На цій основі марксистсько-ленінською філософією розроблена категорія діалектики суспільного розвитку — «основна суперечність суспільно-економічної формації». Вона є конкретним вираженням загальноісторичної суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, безпосередньо пов'язана з основним економічним законом і, відображуючи його внутрішній зміст, посідає провідне місце в сукупності усіх специфічних суперечностей даного суспільного ладу.

У з'ясуванні основної суперечності комуністичної суспільно-економічної формації, очевидно, потрібно виходити, з одного боку, з її відмінності від основної суперечності антагоністичних формацій і, з другого — з необхідності встановлення таких її рис, які характеризують її як загальносоціологічну. Отже, поряд з загальними рисами, вона повинна мати специфічні. На нашу думку, ця специфіка полягає у тому, що суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами виявляється як суперечність між зростаючими потребами суспільства і досягнутим рівнем і способом виробництва матеріальних і духовних благ. Ця суперечність і є основною, властивою не тільки соціалізму, а й усій комуністичній формації.

Таке розуміння поділяють далеко не всі науковці. Наприклад, А. П. Бутенко¹¹ заперечує її трактування як суперечності між потребами й виробництвом (на його думку, це не відповідає комуністичному принципу розподілу: «Від кожного за здібностями, кожному за потребою»). Але цей принцип розподілу передбачає задоволення індивідуальних, а не суспільних потреб, які постійно змінюються і зростають разом з удосконаленням засобів виробництва. «В кінцевому підсумку виготовлення засобів виробництва, — писав В. І. Ленін, — неминує зв'язане з виготовленням предметів споживання, бо засоби виробництва виготовляються не заради самих же засобів виробництва, а тільки заради того, що дедалі більше засобів виробництва потрібно в галузях промисловості, які виготовляють предмети споживання»¹². Це повною мірою стосується й індивідуальних матеріальних і духовних потреб.

¹¹ Бутенко А. П. Еще раз о противоречиях социализма. — *Вопр. философии*, 1984, № 4, с. 125.

¹² Ленін В. І. Відповідь п. Нежданову. — *Повне зібр. творів*, т. 4, с. 152—153.

Прискорення зростання потреб викликає невідповідність між ними і можливостями виробництва. Отже, за принципової відповідності продуктивних сил і виробничих відносин, що існує в соціалістичному суспільстві, на перший план (як динамічно-суперечливе співвідношення їх розвитку) виходить взаємозв'язок виробництва і потреб: співвідношення між рівнем продуктивності праці, організації виробництва, з одного боку, і задоволенням зростаючих потреб людей, їх прагненням до всебічного розвитку, з другого. Це дістає своє відображення в дії основного економічного закону соціалізму і в стратегії її використання. «У вісімдесяті роки Комуністична партія послідовно продовжуватиме здійснення своєї економічної стратегії, найвища мета якої — неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, збільшення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей»¹³.

Потреби не просто виникають у процесі виробництва, а водночас спрямовують і його розвиток, сприяють виникненню і розв'язанню нової суперечності між потребами споживання і можливостями виробництва, причому характерною ознакою цієї діалектики розвитку комуністичної формації є те, що виробництво підпорядковане щоразу повнішому задоволенню потреб людини, її всебічному розвитку. У процесі визрівання й розв'язання таких суперечностей взаємодіють найважливіші елементи соціального організму — потреби суспільства і виробництва, потреби людей і їх праця як засіб задоволення потреб. Вони є основним джерелом розвитку матеріального виробництва, через яке вони пов'язані з усіма сферами людської діяльності. У процесі розв'язання основної суперечності відбувається дальший розвиток продуктивних сил, а на їх основі удосконалюються соціалістичні виробничі відносини.

Провідною стороною в основній суперечності комуністичної формації виступає рівень розвитку виробництва, яке є матеріальною передумовою будь-яких потреб (поза виробництвом вони реалізуватися не можуть). З другого боку, потреби, зумовлюючи розвиток виробництва, самі стають на певному етапі провідною стороною суперечності. Так відбувається взаємоперехід протилежних сторін: то одна, то інша з них стає провідною.

Основна суперечність розвитку комуністичної формації неоднаково виявляється в різних його фазах і на різних етапах, і специфіка такого вияву щоразу породжує головну суперечність фази або етапу, а її розв'язання стає важливою передумовою діалектики переходу від одного етапу до іншого. Головною суперечністю соціалізму як фази комуністичної формації, як правомірно вважає В. С. Семенов, є суперечність між досягнутим (забезпеченим) рівним відношенням трудящих до засобів виробництва і збереженням певної нерівності у розподілі матеріальних і духовних благ¹⁴. На сучасному етапі розвитку суспільства зрілого соціалізму головною є суперечність між зрослими продуктивними силами суспільства, з одного боку, і застарілими або недосконалими формами і методами економічного і соціального управління, з другого. Тому таким актуальним є вдосконалення організації управління. «Серйозної перебудови, — підкреслив товариш К. У. Черненко на лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС, — потребують система управління економікою, весь наш господарський

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 160.

¹⁴ Див.: Семенов В. С. Анализ проблемы противоречий в условиях социализма. — Вопр. философии, 1984, № 2, с. 135.

механізм»¹⁵. Наполегливе вдосконалення всієї системи управління дасть можливість підняти ефективність суспільного виробництва і поліпшити задоволення суспільних потреб, піднести добробут трудящих, щоб створити сприятливіші умови для всебічного розвитку здібностей і творчої активності трудящих як головної продуктивної сили суспільства.

Своєчасне виявлення і успішне розв'язання суперечностей в процесі вдосконалення суспільства зрілого соціалізму можливе лише на основі свідомого, науково обгрунтованого й активно-перетворюючого підходу, що його дає марксистсько-ленінська теорія. «Суперечності за соціалізму не можна як слід зрозуміти поза цілеспрямованою революційною дією, керованою діалектико-матеріалістичним світоглядом, поза цілеспрямованими соціальними перетвореннями»¹⁶. Саме такий підхід сприяє всебічному вивченню суперечностей як рушійної сили розвитку зрілого соціалістичного суспільства.

* * *

В рассмотрении проблемы противоречий в социалистическом обществе необходимо различать «противоречия социализма» и «противоречия в условиях социализма». Такое различие способствует точному определению и преодолению чуждых ему явлений. Основное противоречие коммунистической общественно-экономической формации, исходя из этого, можно представить как такое, которое, имея общесоциологический характер, обладает своими специфическими чертами: это противоречие между возрастающими потребностями общества и достигнутым уровнем и способом производства материальных и духовных благ.

¹⁵ Черненко К. У. Промова на позачерговому Пленумі Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р.— В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р.— К., 1984, с. 14.

¹⁶ Косолапов Р. II. Социализм и противоречия.— Правда, 1984, 20 июля.

У 1985 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГИ:

ПРИЛЮК Ю. Д. Проблема общения в историческом материализме.— 12 л.— 2 р.

Визначається місце проблеми спілкування в структурі загальносоціологічної теорії, розкривається загальносоціологічний статус категорії «спілкування», дається типологія форм спілкування, з'ясовуються його організаційна функція, класова природа його регулятивних функцій, міжособистісних і масових комунікацій.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, ідеологічного активу.

АКОПОВ М. А. Духовный мир советского человека. 10 л.— 35 к.

Як складається духовний світ радянської людини, в боротьбі з якими чужими соціалізові явищами відбувається його становлення, які перспективи його розвитку, що є типовим для духовного обличчя радянських людей, які цінності для них найважливіші — цим питанням присвячена ця праця.

Розрахована на широке коло читачів.

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048, Донецьк, 48, вул. Артема, 147 А); «Книжкового світу» (310003, Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

«ДІАЛЕКТИКА ПРИРОДИ» Ф. ЕНГЕЛЬСА: СВІТОГЛЯД, ФІЛОСОФІЯ, СУЧАСНІСТЬ

(Круглий стіл філософів Київського державного
університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту філософії АН УРСР)

(Продовження. Початок у № 5 нашого журналу за цей рік)

Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії). Про світоглядну проблематику в «Діалектиці природи».

У дослідженнях, присвячених «Діалектиці природи» Ф. Енгельса, переважає гносеологічна й онтологічна тематика. Питання взаємовідношення емпірії і теоретичного мислення, класифікації форм руху матерії і наук, історії пізнання, теорії розвитку загалом є центральним у цій праці. Сьогодні вже як щось само собою зрозуміле сприймається і цілісний задум фрагментів епохального твору Ф. Енгельса: узагальнити з погляду марксистського світогляду найважливіші дослідження природничих наук середини XIX ст. і протиставити обмеженим позитивістським, метафізичним й ідеалістичним інтерпретаціям природознавства діалектико-матеріалістичну концепцію природи і наукового пізнання.

Водночас велику увагу Ф. Енгельс приділяв виявленню тих світоглядних передумов, які в усвідомленій або в імпліцитній формі супроводять експериментальну і теоретичну діяльність природодослідника.

На прикладі аналізу емпірії і теорії в «Діалектиці природи» розглянемо регулятивну роль світоглядних передумов пізнання — момент, що становить інтерес і для сучасних гносеологічних досліджень. Підставою для цього є те, що за своїм змістом фундаментальні зрушення у природознавстві минулого століття багато в чому можна порівняти з якісними змінами в сучасній науці.

Фундаментальні відкриття XIX століття не тільки давали поштовх розвитку промислової технології, а й виступали як універсальні зразки світорозуміння, на фоні яких здійснювались спеціальнонаукові дослідження, збирання емпіричного матеріалу і прикладна, технічна робота. Цю функцію науки Ф. Енгельс точно схарактеризував як процес вироблення «своєрідного загального світогляду»⁴³. Він зазначав, що саме три великі відкриття — клітинна теорія, закон збереження і перетворення енергії і дарвінізм — насамперед проклали шлях діалектичному поглядові на світ.

Водночас теоретичний прогрес у природознавстві наклав відбиток на весь духовний клімат тієї епохи. Наприклад, в галузі освіти характерними були не тільки посилена увага до природничонаукових дисциплін, а й створення лабораторій, вироблення особливої техніки експерименту, заснованої на широкому використанні приладів. Це зумовило загальну орієнтацію теоретичного мислення, науки в цілому на точні методи експериментального математичного природознавства. Така спрямованість на ідеали природничонаукового пізнання простежується і в дослідженнях XX ст., дістає відображення у формуванні особливо-

⁴³ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 328.

го стилю теоретичного мислення, який можна назвати «об'єктивним». Світоглядні передумови гіпертрофованої схильності оцінювати все з погляду зразків природничонаукового пізнання критично аналізує Ф. Енгельс у статті «Природознавство в світі духів».

Звернемо увагу на деякі світоглядні висновки з неї. Це, по-перше, положення про те, що орієнтація виключно на емпіричні методи наукового дослідження призводить до спотворення фактичного матеріалу. Діалектика емпірії і теорії така, підкреслює Ф. Енгельс, що теоретична свідомість завжди супроводить емпіричні дані, а спроба свідомо відмовитись від усякої теоретичної інтерпретації фактів у надії одержати відомості про них в їхній чистоті має наслідком те, що дослідник спирається на хибні мислительні установки. Граничним вираженням такої орієнтації є спиритизм, що в нього, як зауважує Ф. Енгельс, впадали зовсім не гірші представники англійського наукового емпіризму; «вищі» явища завжди показуються лише тоді, коли відповідний «дослідник» вже достатньо оброблений, щоб бачити тільки те, що він повинен або хоче бачити...»⁴⁴. По-друге, положення про те, що теоретичне мислення за своїм змістом — це не тільки відображення універсальних закономірностей природи, а й вираження культурно-історичних закономірностей людського буття в світі, яке набирає в різні історичні епохи різних форм і дуже різного змісту⁴⁵. Для справжнього розуміння цього факту не досить однобічної орієнтації на природознавство. Потрібний історичний підхід і вивчення досвіду всієї матеріальної і духовної культури людства.

Резюмуючи уроки здійсненої Енгельсом критики емпіризму, можна твердити, що для вироблення теоретичних основ діалектико-матеріалістичного світогляду не досить орієнтації на ідеали і норми природознавства. Потрібні формування історичного погляду на світ і, ширше, опора на природничонаукове його освоєння. Ця обставина, здавалося б, самоочевидна, але акцентувати увагу на ній важливо, враховуючи деякі проблеми викладання марксистсько-ленінської філософії. Так, іноді студенти запитують про причини віри, яка часом спостерігається, у так звані «екстрасенсорні» можливості людського сприйняття, просять пояснити й оцінити ці явища з точки зору діалектичного матеріалізму, наводять деякі «факти» та ін. Тут натрапляємо на певні труднощі. Річ у тім, що спроби в науковій періодиці спростувати ці явища з природничонаукових позицій виявляються непереконливими. Вони, як правило, спираються на неможливість зафіксувати «екстрасенсорні» явища наявними експериментальними методами, хоча очевидно, що вже самий підхід приховує у собі можливість двоїстої інтерпретації і непрямого визнання: а може, ще не відкрито таких наукових методів, якими можна зафіксувати подібні феномени як реальні факти.

Відповідь на згадані питання має бути однозначною: псевдонаукові ілюзії і забобони виникають там і тоді, де і коли власне світоглядні проблеми намагаються розв'язати за допомогою апеляції до спеціальнонаукових методів. Більше того, виникнення таких питань можливе тоді, коли природничонауковий спосіб пояснення стихійно екстраполюється на явища, які містяться за межами природи — у світі людської культури. Обернені, натуралізовані артефакти культури починають в такому разі сприйматися за аналогією з природними речами як щось «природне» і цілком імовірне.

Як противага цьому потрібне формування світоглядної культури — того, що Ф. Енгельс називає формуванням діалектичного мислення. В цьому розумінні очевидні успіхи сучасної науки і техніки мають

⁴⁴ Там же, с. 359.

⁴⁵ Див. там же, с. 344.

супроводитись формуванням світоглядної культури особи. Діалектика науки і світогляду глибоко проаналізована в «Діалектиці природи» на прикладі неможливості пояснення ілюзій, що мають суспільно-практичну природу, з погляду вузького емпіризму.

Водночас відзначимо, що й применшення досягнень наукового пізнання також призводить до викривлень у світогляді. Різка критика наукового світогляду спостерігається в сучасній буржуазній філософії, зокрема у такому впливовому напрямі її, як філософська герменевтика. В сучасних складних історичних умовах, коли під загрозою опинилося саме людське існування, буржуазні герменевти ладні відмовити науці в культурно-історичному значенні. Натомість пропонується витлумачувана всілякими способами концепція «гуманітарного світогляду» як нібито єдиної панацеї від «безсуб'єктного» природознавства, мовляв, позбавленого людських цінностей. Звідси й увага до проблем теоретичного освоєння культури, історії, до методологічних питань мови в широкому розумінні. Весь цей поворот супроводиться посиленою критикою «сцієнтистського» світогляду, яка базується на гіпертрофуванні значущості історичної інтуїції, аж до зведення картини світу до релятивних культурно-історичних поглядів.

Особливо наочно такі хитання від однієї крайності до іншої помітні в постпозитивістських концепціях науки (Кун, Фейєрабенд та ін.). Тим самим закладаються гносеологічні передумови для виникнення «нового сцієнтизму» — філософії і методології науки, орієнтованої виключно на методи гуманітарних, культурно-історичних дисциплін. У такому разі виникає ілюзія, що гуманітарні науки можуть, немовбито, цілком замінити ту частину людського світогляду, яка формувалась під безпосереднім впливом діалектичної картини природи, що вироблялась природознавством.

Якщо застосувати принципові положення Ф. Енгельса, розроблені ним у процесі критичного аналізу світоглядних наслідків вузького, емпіристського погляду на науку, до ситуації у сучасній буржуазній філософії, то можна з певністю сказати, що остання закономірно веде до світоглядних ілюзій і забобонів, до глибоких викривлень в інтерпретації сутності гуманітарного мислення. Можна вважати, що поширення так званого гуманітарного сцієнтизму на сферу наукового та й взагалі людського мислення позбавляє людину критеріїв об'єктивної оцінки тих чи тих явищ, внаслідок чого вона потрапляє в залежність від авторитарної думки. Світоглядна картина світу, універсально пов'язана в єдине ціле знанням законів природи, розпадається в такому разі на мозаїчні фрагменти у вигляді різних «культур» і суб'єктивних світів. Усе це вже сьогодні можна спостерігати на прикладі буржуазної масової культури, прямо пов'язаної з атрофією високих гуманітарних цінностей.

У зв'язку з порушеннями проблемами потрібно спинитися на питанні про власне світоглядне значення наукової картини світу, змальованої Ф. Енгельсом. Часто-густо її зображують як підсумок результатів розвитку науки першої половини XIX ст., підбитий у «Діалектиці природи». Тому у деяких філософів, інших учених виникає спокуса углядіти незбіг концепції форм руху матерії, викладеної Ф. Енгельсом, і даних сучасної науки. Однак суть справи не в тому, щоб у виробленні наукової картини світу спиратися виключно на результати, хай і новітні, тієї чи тієї галузі знання. Зважати на них, звичайно, конче потрібно. Але головне, на наш погляд, полягає у виробленні такого світогляду, який базувався б на діалектичному поєднанні різних сторін людського освоєння світу. Не випадково Ф. Енгельс виділяє як особливу форму руху матерії соціальну.

Тому підсумково, загальнонаукова картина світу не збігається з будь-яким спеціалізованим уявленням про нього, а виступає у вигляді

синтезу історично вироблених знань про природу і суспільство, є своєю культурно-історичною онтологією діалектико-матеріалістичного погляду на світ у цілому. До такого висновку приводить дослідження зазначених питань у «Діалектиці природи» Ф. Енгельса.

М. О. БУЛАТОВ (доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії). **Про основні аспекти діалектики природи.**

Революційний переворот у філософії, здійснений марксизмом, поширився і на розуміння природи. В античності воно було стихійно діалектичним, у середні віки і в Новий час домінуючою стала метафізика. Механістичною і метафізичною є «Система природи» Гольбаха — спокхальний твір матеріалізму XVIII ст. Та й «Філософія природи» Гегеля, засновника найрозвинутішої системи діалектики в домарксистській філософії, незважаючи на окремі діалектичні здогадки, в цілому метафізична. Тому можна говорити лише про елементи діалектичного розуміння природи в домарксистській філософії.

Діалектика як система поглядів на світ в класичній німецькій філософії формувалась, зокрема, під впливом природничонаукових даних, але головне її джерело — суспільно-історичне. Так, у науковчenni Фіхте, філософії раннього Шеллінга основну роль відіграє поняття діяльності, а діалектика дійсності виявляється через аналіз протилежних видів діяльності — ідеальної і матеріальної, безконечної і кінечної та ін. Інтерес до діалектичної структури діяльності став основою інтересу до діалектичних структур природи. Прикладами можуть бути «принцип полярності» або «принцип магнетизму» Шеллінга, поняття «життя» у Гегеля. Проте діалектичне осмислення природи в класичній філософії було незавершеним.

«Діалектика природи» Ф. Енгельса виступила як нове, діалектико-матеріалістичне тлумачення природної реальності. Робота над цим твором припадає на 70—80-ті роки XIX ст., коли марксистська філософія і як світорозуміння і як методологія пізнання вже склалася. Тому «Діалектика природи» розроблялась як наслідок поширення діалектичного й історичного матеріалізму на сферу природних явищ, як реалізація принципів матеріалізму, відображення, розвитку, всезагального взаємозв'язку і взаємозалежності явищ в науковій теорії.

Найхарактернішою особливістю цієї праці Ф. Енгельса є те, що природа тут розуміється як єдине зв'язане ціле, що розвивається згідно з законами і принципами діалектики. Перехід кількості в якість і навпаки, взаємопроникнення протилежностей, заперечення заперечення — ці та інші закони утворюють внутрішні зв'язки самої природи. Остання при цьому береться у відносній самостійності і незалежності від суспільства. Розкривається лише генетичний зв'язок природи і людської історії — в розділі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Загалом же досліджується внутрішня діалектика природи, і її загальна структура дістає відображення у членуванні природи за формами руху матерії.

Разом з тим у творах К. Маркса і Ф. Енгельса розкрито й інший вияв діалектики природи, резюмований в такій ідеї: «...доти, поки існують люди, історія природи та історія людей взаємно зумовлюють одна одну»⁴⁶. Сутність даного вияву полягає в діалектичному характері взаємовідношення природи і культури людства, взаємовідношення, в якому спостерігається певний ритм руху. Абстрактно-теоретична форма цього ритму така: до певного часу культура розвивається в межах міри, потім, з кількісним її зростанням і якісними змінами, усвідомлюється її суперечність з природою як необхідним фактором життєдіяльності; виникає боротьба проти культури і робляться спроби віднай-

⁴⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 16.

ти можливості «повернення» історії від культури до природи. Інакше кажучи, в цьому ритмі спочатку вирішальною є кількісно-якісна визначеність (наявність міри), потім (за її порушення) — суперечність, нарешті — заперечення заперечення як форма розв'язання суперечності. При цьому провідною стороною суперечності є саме культура та її вплив на процес зміни природи; крім того, суперечність діє не постійно, а переривається, внаслідок чого названий ритм багаторазово повторюється через певні проміжки часу.

Окремі сторони окресленого історичного процесу були виявлені і проаналізовані ще домарксистською думкою, у працях Дж. Віко, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта та ін. К. Маркс і Ф. Енгельс, обгрунтувавши матеріалістичне розуміння історії, вперше науково пояснили суперечливу єдність природи і культури, а також накреслили шлях до їх гармонійного розвитку в процесі побудови комуністичного суспільства.

Головна тенденція в розглядуваному зв'язку — зміна статусу протилежностей. На початку історії людина домінуючу роль відіграє природа — не лише у виробництві (збирання та полювання), але й у суспільних відносинах (родові відносини). Поступово природа «оточується» ноосферою, техносферою, самим людством з його планетарною діяльністю. Відношення людини до природи дедалі більшою мірою починає залежати від суспільних (класових) відносин. Скажімо, загальне відношення корисливості, найбільшою мірою притаманне капіталізму, поширюється і на світ природи, позбавляючи його самостійної цінності. В боротьбі двох світових суспільних систем соціалізм докладає величезних зусиль, щоб захистити і зберегти мир, а отже, і саме існування людства і всього живого.

Наступний аспект діалектики природи пов'язаний з функціонуванням і розвитком суспільства. Природа діалектично розвивається не лише сама в собі, не лише в її відношенні до суспільства, але і входить в цей суспільний розвиток, в його внутрішній зміст. Є кілька напрямів такого входження. Це — предметний світ культури. Соціальні предмети, продукти людської праці — це суспільно перероблені речі і процеси природи. Далі виділяється історія технології: адже вся технологія — не що інше, як освоєна людиною природа, що використовується як засіб для оволодіння природою неосвоєною. Нарешті, це природа самої людини. «...Тільки в суспільстві, — писав К. Маркс, — природа є для людини ланкою, яка зв'язує людину з людиною... тільки в суспільстві природа виступає як основа її власного людського буття»⁴⁷.

В цьому плані К. Маркс особливо увагу приділяв виробництву. «Становлена в людській історії — цьому акті виникнення людського суспільства — природа є дійсною природою людини; тому природа, якою вона стає — хоч і у відчуженій формі — завдяки промисловості, є істинна антропологічна природа»⁴⁸.

Даний аспект діалектики природи має особливі труднощі для пізнання, оскільки ця діалектика органічно поєднана з суспільством, та й наявна тут у декількох формах, які помітно відрізняються одна від одної. Справді, якщо в предметному світі і технології становлення антропологічної природи очевидне, то зміна природи самої людини, насамперед з того часу, як сформувалася людина сучасного типу, не така очевидна і потребує для висвітлення значних дослідницьких зусиль.

Специфічними є і всі зазначені аспекти діалектики природи. Один вигляд має діалектика природи в її існуванні до появи людини. Там розвиток відбувається від простих до складніших форм руху матерії, аж до моменту виникнення первісної людини. Іншого характеру набуває діалектика взаємодії природи і культури вже в ході людської історії. Уявляється, що основною тенденцією її до цього часу є супереч-

⁴⁷ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Там же, т. 42, с. 109.

⁴⁸ Там же, с. 115.

ність між природою і культурою, що все більше поглиблюється, і в наш час дістає загальне вираження в глобальних проблемах, радикальне розв'язання яких можливе в умовах комуністичного суспільства. Що ж стосується становлення антропологічної природи, наявної в промисловості, у виробництві загалом, то тут розрізняються антагоністичні і неантагоністичні форми її існування і відповідні форми діалектики.

Слід підкреслити і специфіку «діалектики природи» як теоретичної форми знання. Хоча закони діалектики єдині для всієї реальності, але в кожній з її сфер вони виявляються по-різному. Наприклад, в законі єдності і боротьби протилежностей термін «боротьба» застосовується головним чином для явищ суспільної історії (класова боротьба, ідеологічна боротьба та ін.) і лише певною мірою — до живої природи (боротьба видів). Щодо від'ємних та додатних величин в математиці, електрона та позитрона у фізиці та ін. цей термін може вживатись лише метафорично. Тут адекватнішим є інше формулювання згаданого закону: «взаємопроникнення протилежностей». Можна говорити і просто про єдність протилежностей, оскільки протилежностей завжди дві і самий зміст їх полягає в негативному взаємовідношенні.

У зв'язку з цим потребує дальшого вивчення і більш загальне питання — про особливості дії всіх законів та принципів діалектики в різних сферах реальності. Йдеться передусім про роль свідомості у функціонуванні діалектики дійсності. Так, свідомість цілком відсутня в розвитку природи до появи людини і поза її діяльністю. Але і в суспільній діяльності свідомість має різні рівні. Наприклад, «стихийна діалектика» у стародавньому світі — це не цілковита відсутність її усвідомлення, а особлива форма існування самої свідомості, яка відрізняється від більш рефлексивної техніки діалектичного мислення в Новий час, а тим більше — в марксизмі.

Проте справа не лише в свідомості. Не менш важливими є структурні особливості діалектики природи на певних рівнях її існування та розвитку. Адже якщо поняття боротьби й застосовується до живої природи, а для неживої більш придатне «проникнення протилежностей», то, власне, не тому, що в певному випадку свідомість існує, а в другому вона відсутня. Наявність зародкових форм свідомості у тварин є лише властивість певним чином організованої матерії. Поняття боротьби найбільш адекватне для суспільного розвитку, і, наприклад, боротьба суспільних класів за змістом істотно відрізняється від боротьби біологічних видів. З цього випливає, що і форма, або структура діалектики, яка визначається саме змістом, теж відмінна. У цьому плані про форми дії діалектики природи ми знаємо ще не достатньо.

Своєрідною є і роль діалектики природи в становленні діалектики як науки про загальні закони розвитку і всезагальні зв'язки. Оскільки природа — лише одна зі сфер реальності, то найхарактернішою в розглядуваному процесі є генералізація певних властивостей природних явищ, поширення їх на все буття. Такими були вищезгадані «принципи магнетизму» Шеллінга, поняття «життя» в ранніх працях Гегеля. Завдяки генералізації часткове стає загальним, але так, що в кінцевому підсумку зберігається переважно форма дії («магніта», «життя», «боротьби» тощо), але не її (дії) субстанція. Здійснюється таке узагальнення внаслідок того, що певні види і явища дійсності наочно, безпосередньо «діалектичні». Вони стають начебто символами, репрезентантами діалектики. З плином часу форма, що залишилась, і термінологічно позначається загальним чином, а вихідні явища відіграють роль лише прикладів діалектики, під яку «підводиться» багато інших явищ, врешті-решт — усе буття. В сучасних умовах уся багатоманітність діалектики природи виступає переважно як сукупність прикладів, що дістає загальне вираження у «філософських питаннях природознавства». Важливо, щоб результати вивчення цих питань стали пе-

редумовою реалізації ідеї Ф. Енгельса про «діалектику природи» як цілісну систему філософського знання про природу речей.

Підбиваючи підсумок, зазначимо: всебічне висвітлення діалектики природи потребує розкриття цілого ряду її аспектів, єдність яких визначається загальним зв'язком розвитку природи з розвитком культури та історії людства.

Ю. А. ІЩЕНКО (завідуючий відділом журналу «Філософська думка»). Енгельсова концепція форм руху матерії і предметність соціокультурних форм.

На сучасному етапі розвитку наукового пізнання актуалізується завдання дальшого підвищення методологічної і світоглядної культури філософських досліджень. Тому важливого значення набуває звернення до принципів і категорій матеріалістичної діалектики, зокрема до теоретичних розробок основоположників марксизму-ленінізму. Однією з таких розробок є Енгельсова концепція форм руху матерії. Її світоглядне значення і методологічні функції у природничонауковому пізнанні з'ясовані добре. Насамперед це стосується положення про те, що природознавство у вивченні своїх об'єктів має виходити «з різних предметних форм і різних форм руху матерії»⁴⁹. Застосування його у конкретних дослідженнях дає змогу, з одного боку, чітко розрізнити предметні рівні пізнання і знання відповідно до специфіки кожного структурного рівня і класу матеріальних систем, з другого — подолати механістичне заперечення якісної своєрідності вищих рівнів матеріальної організації і метафізичну абсолютизацію цієї своєрідності. У вступі до «Діалектики природи» Ф. Енгельс, виходячи з принципів діалектико-матеріалістичного монізму, дає широку панораму розвитку процесів світового цілого на основі ієрархії форм руху матерії. Він зазначає: «...рух матерії — це не самий тільки грубий механічний рух, не саме тільки переміщення; це — тепло і світло, електрична і магнітна напруга, хімічна сполука і розклад, життя і, нарешті, свідомість»⁵⁰. Значна увага в цьому зв'язку приділяється «механізмам» переходу від однієї форми руху матерії до іншої, тим диференціюючим і системоутворюючим чинникам, що детермінують і спрямовують напрям руху від нижчого до вищого, від простого до складного. Аналізуючи проблему початку людської історії, тобто переходу до соціальної форми руху, Ф. Енгельс акцентує увагу на ролі знарядь праці в суспільному розвитку, особливо на спеціалізації руки в процесі діяльності і творення суспільного буття. Необхідною умовою соціального розвитку є свідоме творення людьми своєї історії (свідомість — другий, поряд із знаряддевою діяльністю, конститууючий чинник соціальної форми матерії). В свою чергу, історичний прогрес можливий лише за умови свідомої організації суспільного виробництва та перебудови суспільних відносин відповідно до комуністичного ідеалу суспільства зі справді соціальною (колективістською) спільністю (соціальна спільність — третя детермінанта соціальної форми руху⁵¹).

Виділення вихідних елементів соціальності дає змогу збагнути справжній зміст поняття соціальної форми руху матерії, подолати вузькоонтологічне її тлумачення, перевести дослідження явищ соціальної реальності у площину діяльнісного відношення «людина — світ», «людина — культура». Остання обставина має вирішальне значення для розкриття предметного змісту соціокультурних утворень, зокрема розрізнення матеріальної форми вираження і предметної форми їх буття. Однією з найважливіших особливостей предметного буття соціо-

⁴⁹ Енгельс Ф. Стара передмова до «[Анти]-Дюрінга». Про діалектику.— Там же, т. 20, с. 348.

⁵⁰ Там же, с. 339.

⁵¹ Там же, с. 336—337.

культурних об'єктів є знакова форма їх існування. Людина у процесі практичної діяльності перетворює предметний світ відповідно до своїх потреб і тому сприймає його як поле докладання своїх творчих сил. У практичній діяльності вона визначає своє місце у світі, надаючи предметам різноманітних значень і тим самим практично чи ідеально включаючи їх у форму своєї життєдіяльності. Своєрідним фоном цих значень виступає предметний світ культури, який конкретизується у понятті «світ людини». Тому конкретно-історичним носієм значень, а не лише їх творцем, є людина. Отже, в аналізі значень культурних формоутворень і виникає проблема з'ясування предметного буття форм свідомості, що відображають і регулюють процес людської життєдіяльності. Насамперед це вивчення мови в широкому розумінні — як практичної свідомості, в системі знаків якої об'єктивуються і виражаються ідеальні значення.

У сучасній семіотиці, кібернетиці знаки аналізуються з боку їх зовнішнього вираження, внутрішньої ідеальної форми і змістово-сміслового навантаження цих форм (знаків), тобто значення. Виявляється, що внутрішня форма, яка організована певним предметним чином, якоюсь мірою безвідносна до зовнішнього матеріалу свого вираження. Розглянута на цьому рівні предметність соціокультурних об'єктів не збігається з їх зовнішнім матеріальним буттям, є інобуттям матеріально-субстратних властивостей матеріалу їх вираження. Можна сказати, що предметність тут є не властивістю, а відношенням, яке сформоване в практичному, теоретичному чи духовно-практичному освоєнні людиною світу. З цього погляду в аналізі соціально-культурних об'єктів важливо розрізнити план відображення в них системи діяльнісних залежностей і суспільних відносин, що формуються в процесі практичного освоєння людиною світу, і план вираження форм їх усвідомлення, тобто предметного втілення ідеальних значень, які конституюються в процесі цього усвідомлення.

Таке пояснення предметності соціокультурних форм є наслідком послідовного діалектико-матеріалістичного осмислення світоглядно-методологічного змісту енгельсівської концепції форм руху матерії, насамперед поняття матеріальної єдності світу, його розвитку на основі якісного переходу від нижчого до вищого, відображення закономірностей нижчого класу матеріальних систем у вищому та ін. В її рамках з'ясовується, чому сутність соціальної форми руху матерії виявляється у практиці і культурі, дійсністю якої є діяльнісне відношення «людина — світ». Ці світоглядно-методологічні принципи перебувають в основі тлумачення соціальної форми руху як суспільного відношення історичної спадкоємності способів діяльності до здатностей людини в процесі опредметнення і розпредметнення предметів культури⁵².

Г. І. ШАЛАШЕНКО (аспірант Інституту філософії). «Про світоглядне значення принципу історизму в «Діалектиці природи».

Принцип історизму становить одну з найголовніших ідей «Діалектики природи». Ф. Енгельс відзначав, що послідовна «історизація» світогляду необхідна для дослідження органічного зв'язку історії і природи. Він підкреслював, що «історія природи і людського суспільства — ось звідки абстрагуються закони діалектики. Вони якраз не що інше, як найбільш загальні закони обох цих фаз історичного розвитку, а також самого мислення»⁵³.

Ідея історизму чітко проступає в картині історії природи, відтвореній Ф. Енгельсом на основі діалектико-матеріалістичного узагальнення даних тогочасного природознавства. Тим самим принцип історизму,

⁵² Див.: Дробницький О. Г. Природа и границы сферы общественного бытия человека. — В кн.: Проблемы нравственности. М., 1977, с. 269—278.

⁵³ Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 360.

виражений в ідеалістичній формі у філософії Гегеля, наповнюється новим, діалектико-матеріалістичним змістом. Зроблений в «Діалектиці природи» висновок про історичний характер природних процесів є моментом, який забезпечує цілісність а значить і світоглядно-методологічну дієвість принципу історизму. Незважаючи на відмінність історії природи від людської історії, історичний характер людської діяльності з необхідністю передбачає історичний характер процесів природи.

Велике світоглядне і методологічне значення має висловлена в «Діалектиці природи» думка про те, що, оскільки теоретичне мислення кожної епохи є «історичний продукт», — наука про мислення в її теоретичній формі має бути наукою «про історичний розвиток людського мислення»⁵⁴. Історизм тут виступає як всезагальний принцип пізнання, згідно з яким дослідження історії предмета — необхідна передумова повного, всебічного осягнення його сутності.

Принцип історизму передбачає вивчення не тільки історії даного предмета, а й історії понять, які його виражають. Він виступає тим реальним підґрунтям, на якому розроблялась одна з провідних ідей марксизму: наука про природу є такою ж складовою частиною комуністичного світогляду, як і наука про людину. За К. Марксом і Ф. Енгельсом, згодом природознавство вбере в себе науку про людину такою ж мірою, якою наука про людину вбере в себе природознавство. Як нерозривно пов'язані розглядаються історія природи і людського суспільства в «Німецькій ідеології»: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей. Однак обидві ці історії нерозривно зв'язані»⁵⁵.

Ідеї, розвинуті в «Діалектиці природи», зокрема ідея історизму, відіграють важливу роль у спростуванні ревізіоністських перекручень суті марксистського вчення. Так, наприклад, Й. Лукач та його сучасні послідовники (Г. Петрович, А. Шмідт) не розуміють (або ж не бажають зрозуміти) зв'язку генезису людських уявлень про історичність дійсності з історичним характером предметно-практичної діяльності суспільної людини, вважають, що людська історія здатна якимось дивовижним чином «вискочити з порожнечі позачасовості». Їм невтямки, що природа в своїй еволюції є реальною умовою історичності практики, що вона «рухається не у вічно однорідному колі, а переживає дійсну історію»⁵⁶.

Так чи інакше ревізіоністи «праксеологічного» ухилу відкидають об'єктивну діалектику, притаманну самій природі: природа, твердять вони, не здатна до самозмінювання, саморуку.

«Діалектика природи» Ф. Енгельса, інші праці основоположників марксизму-ленінізму містять у собі величезний ідейний потенціал для спростування цих та подібних тверджень. У реальній історії людського суспільства діалектика природи набуває безпосередньої форми вияву у вигляді історичної зміни форм практики, формоутворення культурні систем понять і категорій людського мислення. Лише в такому розумінні можна говорити про «виникнення» діалектики природи разом з людиною. Об'єктивність, єдність матеріального світу, як впливає з учення Ф. Енгельса, є передумовою діалектико-матеріалістичного світогляду, теоретичного пізнання, що доводиться не шляхом софістичних мудрувань, а тривалим історичним розвитком філософії і природознавства. Розгляд принципу історизму в єдності природно-речових і соціально-діяльнісних складових людської практики становить ядро визначення його світоглядного змісту в «Діалектиці природи».

⁵⁴ Там же, с. 344.

⁵⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 16.

⁵⁶ Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 616.

Ю. В. КУШАКОВ (кандидат філософських наук, доцент університету), І. В. ДЕМЧИК (аспірант університету). Поняття «духу» в «Діалектиці природи» Ф. Енгельса.

У своєму стаіовленні і дальшому творчому розвитку марксистсько-ленінська філософія свідомо спиралась і спирається на той категоріально-понятійний інструментарій, який був вироблений у рамках попередніх історико-філософської й історико-культурної традицій. Конструктивно-критична переробка понятійного фонду минулого була і лишається одним з найактуальніших завдань сучасної філософської (і насамперед історико-філософської) науки. В цьому напрямі філософами-марксистами зроблено вже чимало. Проте ще не вичерпано можливості цього фонду, хоча багато що з його «запасників», перероблене і освоєне достатньо глибоко, з повним правом може посісти належне місце серед фундаментальних понять марксистсько-ленінської теорії.

Це, на нашу думку, стосується такого важливого поняття, як «дух». Воно часто-густо або проголошується категорією ідеалістичної філософії, або безпідставно ототожнюється з такими поняттями, як «мислення», «ідеальне», «свідомість». (Так, наприклад, навіть в найновішому «Философском энциклопедическом словаре» прямо стверджується, що «в марксистській філософії поняття духу вживається звичайно як синонім свідомості»⁵⁷. І в тому, і в тому випадку потреба в ньому, природно, відпадає.

Чи не єдина спроба позитивного аналізу поняття духу, розгляду його як такого, що не зводиться до поняття свідомості, була зроблена в нашій літературі О. Ф. Лосевим. За його визначенням, дух становить «сукупність і зосередження всіх функцій свідомості, які виникають як відображення дійсності, але сконцентровані в єдиній індивідуальності, як знаряддя свідомої орієнтації в дійсності для впливу на неї і кінець кінцем для її перероблення. Отже, дух не є тільки проста сукупність функцій свідомості, що робило б його пасивним знаряддям, він — активно діюча сила людини»⁵⁸. У цьому визначенні, на наш погляд, дістають діалектико-матеріалістичну переробку переважно ті смислотворюючі компоненти поняття духу (в його відмінності від свідомості), які сягають тільки Канта (дух — концентруючий, індивідуалізуючий і активізуючий принцип свідомості⁵⁹). Що ж до того могутнього евристичного потенціалу, який містить у собі гегелівська концепція духу, то він не набув тут марксистського витлумачення і переосмислення.

Багатий матеріал, що дозволяє розв'язати питання про «права громадянства» поняття духу в рамках марксистсько-ленінської філософії, дає теоретична спадщина Ф. Енгельса, особливо його «Діалектика природи». Те, що Ф. Енгельс неодноразово вживає у своїх працях термін «дух» — текстуальний факт. Але, можливо, він просто вдається до окремих понять гегелівської системи, з якою він критично розмежувався, але мав смисловий зв'язок? Може, поняття духу в нього є тільки історично виправданим реліктом гегельянства, неточним синонімом поняття свідомості?

Ретельний аналіз контекстуального вживання Ф. Енгельсом поняття «духу» переконує в тому, що, по-перше, воно, щільно пов'язане з аналогічним гегелівським, функціонує в нього як одне з найважливіших понять діалектико-матеріалістичної філософії і, по-друге, що його семантичне навантаження свідчить про нетотожність і незвідність духу до свідомості.

⁵⁷ *Философский энциклопедический словарь*.— 1983, с. 179.

⁵⁸ Лосев А. Ф. Дух.— В кн.: *Филос. энциклопедия*. 1962, т. 2, с. 82.

⁵⁹ Кант И. Сочинения : В 6-ти т.— М., 1966, т. 6, с. 467, 490, и др.

Уже в гегелівській філософії поняття духу наповнилось багатим історичним і діалектичним змістом. За його допомогою Гегель зробив спробу реалізувати новий, порівняно з попередньою філософською традицією, підхід до духовного життя індивіда і суспільства як структурно впорядкованої цілісності, що історично розвивається. Духовне життя для Гегеля — не хаос, а інтелектуальний «космос», воно становить собою таку, що історично розвивається, систему різноманітних «формоутворень духу», які зовсім не вичерпуються свідомістю. Свідомість — лише один із ступенів розвитку і одна з форм існування духу. Вона не є ні історично вихідною, ні більш розвиненою формою духовного життя людей. Духовне життя людей не зводиться до свідомості, воно включає в себе і цілий ряд інших форм: несвідоме, самосвідомість та ін.

Однак у Гегеля поняття «дух» — квінтесенція його системи абсолютного ідеалізму. Причому воно не просто обтяжене ідеалістичними нашаруваннями, а є стрижневим, визначальним для цієї історично найрозвиненішої і послідовної форми ідеалізму. Адже дух, за Гегелем, — основа історії і субстанція природи (природа — «відчужений» дух). Проте в цьому гегелівському понятті, як і у вченні мислителя в цілому, міститься багатий «матеріалістичний зміст» (Ф. Енгельс). Більше того, діалектико-матеріалістичний аналіз цього поняття виявляє евристичність Енгельсового положення: «У гегелівській системі справа дійшла, нарешті, до того, що вона і за методом і за змістом становить собою лише ідеалістично на голову поставлений матеріалізм»⁶⁰.

Який же смисл і значення має поняття духу у Ф. Енгельса? Щоб відповісти на це питання, треба показати те місце, що його посідає це поняття в понятійній системі основного питання філософії.

Звичайно як варіанти формулювання основного питання філософії наводяться ті, що подаються у праці Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії». «Велике основне питання всієї, особливо новітньої, філософії, — пише він, — є питання про відношення мислення до буття». І далі «найвище питання всієї філософії» розкривається як «питання про відношення... духу до природи»⁶¹. Якщо виврати ці положення з контексту всієї праці, не минути двох помилок: по-перше, неправильного висновку про те, що наведені формулювання основного питання філософії є вичерпними і єдиними (ця помилка відтворюється практично в усій нашій навчальній літературі); по-друге, отождошення понять «дух» і «мислення», «буття» і «природа». Щоб уникнути цих помилок, треба зважати на те, що наведені формулювання пов'язані з аналізом класичної німецької філософії.

Річ у тім, що основне питання філософії, будучи основним «для всієї філософії», в різні історичні епохи виступало в різних формах. Усвідомлювались же як основне воно почало взагалі лише в новій і особливо новітній (класичній німецькій) філософії. Якщо ж врахувати те, що згадана праця Ф. Енгельса спрямована не так на систематичний виклад основ діалектичного й історичного матеріалізму, як на розкриття ставлення марксизму до його найближчого ідейного джерела, стане зрозуміло, чому Ф. Енгельс вважав за можливе зберегти тут не зовсім адекватні терміни («мислення», «буття», «природа»), в яких це питання усвідомлювалось класичною німецькою філософією, зокрема Гегелем і Фейєрбахом. На цю обставину вперше, очевидно, звернув увагу І. С. Нарський, який підкреслив, що Ф. Енгельс вживає ці терміни тільки тому, що вважає їх природними «в контексті аналізу класичного німецького раціоналізму першої третини ХІХ ст.»⁶².

⁶⁰ Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 13.

⁶¹ Там же, с. 270, 271.

⁶² Див.: Нарский И. С. К анализу строения основного вопроса философии. — Философ. науки, 1983, № 6, с. 55.

Якщо ж ми звернемося не до названої праці Ф. Енгельса, а до «Діалектики природи», де розв'язання завдань не було пов'язане з безпосереднім аналізом класичної німецької філософії, то побачимо, що тут у власне діалектико-матеріалістичному формулюванні основного філософського відношення фігурують не «мислення», «свідомість», не «буття», «природа», а «матерія» і «дух»⁶³. Не «мислення», «свідомість», а саме «дух», згідно з Ф. Енгельсом, є найзагальнішим і найточнішим поняттям для позначення всього того, що протилежне матерії. І так само як матерія незвідна до будь-якої конкретної форми свого вияву, так і дух незвідний до такої конкретної своєї форми, якою є свідомість, і тому не може бути заміщений свідомістю. З цього випливає, що Ф. Енгельс не вважав поняття духу суто ідеалістичним і не отожднював його з поняттям свідомості.

«Дух» — одне з найважливіших понять «Діалектики природи» й усього філософського матеріалізму. Ключ до його розкриття міститься в діалектико-матеріалістичній концепції діяльності, в якій «дух» розкриває свій зміст у зв'язку з такими поняттями, як «духовне виробництво», «духовна культура» індивіда і суспільства, як інтегральна єдність структурних і генетичних особливостей індивідуальної і колективної мислительної діяльності.

В. П. ЗАГОРОДНЮК (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії). Енгельс і деякі проблеми критики сучасної буржуазної методології науки.

Паралельно зростанню ролі науки в суспільстві посилюється інтерес до феномена науки з боку філософів та методологів як у нашій країні, так і за кордоном. При цьому певну переорієнтацію в зарубіжній філософії й історіографії науки на Заході намагаються зобразити як революцію в її дослідженні.

Такі претензії в основному стосуються визнання культурно-історичної зумовленості наукового знання. Починаючи з кінця 50-х років ХХ ст. в буржуазній філософії науки намітився поворот від аналізу завершених структур наукового знання до дослідження проблем його розвитку. Цей поворот був пов'язаний з кризою логічного позитивізму і дістав відображення в новому теоретичному розумінні науки в рамках «історичної школи» методології науки (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, С. Тулмін та ін.), герменевтики (Г.-Г. Гадамер, К.-О. Апель, П. Рікьор), структуралістської (Дж. Снід, В. Штегмюллер) і семантичної моделей науки (М. Бунге, Е. Бет, Ф. Саппе), фінської школи логіків (Я. Хінтікка, І. Нінілуото) та ін.

Виявити справжній зміст такої переорієнтації і зробити певні висновки з цього можна на прикладі методології «історичної школи», зокрема концепцій І. Лакатоса, П. Фейєрабенда. В їхніх працях наочно демонструється наступність методології нео- і постпозитивізму, попри всю «революційність» та «радикальність» декларацій про їх абсолютну несумірність (Фейєрабенд).

У радянській літературі вже відзначались моменти, спільні для концепції Поппера і логічного позитивізму: логіцизм, гносеологізм, конвенціоналізм тощо. Поппер не подолав антиісторизму логічного позитивізму, оскільки історія науки виступає у нього ілюстрацією його методологічної схеми.

Суперечить реальній практиці наукового пізнання і принцип фальсифікації, який у Поппера фактично стає самоціллю наукової діяльності і приводить його до релятивізму і скептицизму.

Намагаючись уникнути цього глухого кута, І. Лакатос пропонує розглядати не окрему теорію, а їх сукупність в рамках дослідницької

⁶³ Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 347, 363, 496, 509, 510.

програми. Раціональний смисл має спроба Лакатоса пов'язати теорію раціональності з «нормативними базисними судженнями» вчених. Це дещо розширює вузькі рамки логіцизму. Раціональність при цьому тлумачиться не тільки як феномен логіки, але й як принцип соціології, психології та ін.

Проте, так само як логічний позитивізм і концепція Поппера, методологія Лакатоса є конвенціональною. Причому конвенціоналізм перебуває в самій її основі, адже, згідно з Лакатосом, «тверде ядро» програми приймається конвенціонально. Проголошуючи метою науки здобуття істини, Лакатос, як і Поппер, розуміє її в суб'єктивно-ідеалістичному дусі, заперечує об'єктивність істини, що призводить до неправильного, неісторичного розуміння наукового прогресу.

Такий же характер має і позиція П. Фейєрабенда. Він вважає хибною позитивістську «наївно-кумулятивну» модель зростання наукового знання. Натомість він пропонує свою «анархічну теорію пізнання», за якою будь-яка теорія може бути спростована і водночас будь-яку теорію можна зберегти за допомогою ad hoc модифікацій. З цього випливає, що в процесі зростання знання вчений рухається не до істини, а від одного тимчасово корисного заблудження до іншого. Альтернативні теорії проголошуються Фейєрабендом несумісними, незіставними. Абсолютизація відносності людського знання приводить Фейєрабенда до заперечення факту зростання наукового знання, що в спрощеному вигляді, але все-таки визнавався у позитивістській моделі науки.

Отже, теза про залежність знання від історико-культурних контекстів його існування й вироблення у представників «історичної школи» перетворюється на парадокс, який був притаманний і позитивізму: знання, зумовлене культурно-історично, не може бути істинним, і навпаки — істинне знання не є культурно-історично зумовленим. З цього стає очевидним, що «контрреволюція» проти логічного позитивізму так і не відбулася і що напрям, представлений «історичною школою» можна класифікувати як «друге Я» позитивізму.

Зіставимо ці постулати буржуазної методологічної думки з марксистською філософією. Для основоположників марксизму-ленінізму вимога розглядати науку в її історичному розвитку є однією з фундаментальних. Що стосується ідеї про культурно-історичну детермінацію наукового пізнання, то пріоритет і тут належить марксистсько-ленінській філософії, яка розкрила соціальну природу пізнання, його соціально-культурну зумовленість, виявила різні рівні аналізу цієї детермінованості. Як писав Ф. Енгельс в «Діалектиці природи», «найістотнішою і найближчою основою людського мислення є якраз *зміна природи людиною*, а не одна природа, як така, і розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчалася змінювати природу»⁶⁴. Іншими словами, розвиток науки зумовлений всією суспільно-історичною практикою, яка є основою, метою і критерієм істинності пізнання. В цій праці Ф. Енгельс глибоко дослідив конкретні соціально-культурні детермінанти розвитку науки, показав їх взаємозв'язок і роль у становленні науки. Такими детермінантами він вважав матеріальне виробництво, форми суспільної свідомості, інші соціальні фактори. Найважливішим серед них є матеріальне виробництво. Згідно з Ф. Енгельсом, уже з самого початку виникнення і розвитку наук були зумовлені виробництвом. Разом з тим основоположники філософського матеріалізму тлумачать вплив матеріального виробництва на науку не як лінійну залежність «причина — наслідок», а як зв'язок, опосередкований всією духовною та матеріальною культурою певної епохи, зокрема такий, що може виявитися через форми суспільної свідомості. Аналізуючи останнє питання, Ф. Енгельс головну увагу приділив зу-

⁶⁴ Там же, с. 507.

мовленості розвитку науки філософією, в тому числі проблемі взаємозв'язку філософії і природознавства. Висвітленню цього питання, як відомо, присвячені спеціальні розділи «Діалектики природи». В них Енгельс показав, що відмовляючись від філософії, вчені неодмінно потрапляють у полон до реакційних і ворожих природознавству вчень, що веде до ідеалізму, містицизму, релігії. Єдиною науковою філософією, справжньою методологічною базою науки, «аналогом природи» є філософія діалектичного матеріалізму, причому з кожним епохальним науковим відкриттям матеріалізм теж змінює свою форму.

Всебічно обгрунтувавши положення про соціальну детермінацію науки, основоположники марксизму-ленінізму ніколи не зводили аналіз її розвитку до з'ясування її соціальної зумовленості, а детально висвітлювали положення про відносно самостійний розвиток наукового пізнання. На останньому важливо наголосити в зв'язку з тим, що у працях буржуазних методологів марксистську концепцію науки намагаються зобразити як екстерналістську, тобто таку, що ігнорує логіку відносно самостійного розвитку науки. Це — один із найулюбленіших прийомів боротьби з марксизмом: спочатку марксистська концепція вульгаризується (в даному разі ототожнюється з екстерналізмом), а вже потім таке, вульгаризоване розуміння спростовується. Але насправді альтернативою історіографії науки є не екстерналізм-інтерналізм, а ці два напрями — з одного боку, і марксистська концепція науки, взірцем якої є «Діалектика природи», — з другого.

Л. Г. ВУЛЬФІНА (кандидат філософських наук, старший викладач університету). Методологічне значення праці Ф. Енгельса «Діалектика природи» для критичного аналізу філософії трансценденталізму.

Методологічні ідеї «Діалектики природи» мають велике значення для критичного аналізу не лише, так би мовити, традиційних напрямів сучасної буржуазної філософії, таких як позитивізм, неокантіанство, екзистенціалізм та ін., а й ряду новітніх її течій, зокрема американського трансценденталізму. Цей напрям вельми суперечливий, він поєднує і абстрактну критику буржуазної цивілізації, і тенденції, що дістали своє пізніше вираження у філософії прагматизму — найяскравішому втіленні ідей буржуазного підприємництва. Деякі принципи трансценденталізму, скажімо, такі як «медитація», «поринання», «відхід» від реальної дійсності, дістали поширення серед прибічників філософії дзен-буддизму.

Низку стрижневих ідей для своєї «теорії» представники розгляданого напрямку запозичили в англійського публіциста, філософа й історика Т. Карлейля, який висунув ідеалістичну концепцію «культу героїв», що протиставляла «генія» і «натовп», була розвитком відомих ідей класичної німецької філософії. Для американського трансценденталізму (Г. Торо, Р. Емерсон, М. Фуллер) характерно заперечення наукового пізнання, апеляція до божественної інтуїції, ірраціональної за своєю природою. З цього погляду він є чи не найпоказовішим прикладом ідеалістичного світогляду, до якого скочуються природодослідники, які не володіють навиками діалектики. Відомо, в який містицизм впадали деякі натуралістично орієнтовані дослідники в своїх спробах дати «метафізичне» тлумачення спостережуваним явищам. У цьому розумінні ірраціоналістичні висновки учених і заперечення науки трансценденталістами — два боки однієї медалі, свідчення певміння (або небажання) визнати діалектику як «найважливішу для сучасного природознавства форму мислення» (Ф. Енгельс).

Еклектизм ідейно-методологічної платформи трансценденталізму найяскравіше виявився в ідеалістичному розумінні людини. Тут відтворюються найархаїчніші догмати релігійного світогляду. Божественне начало, вважають трансценденталісти, розлите в світі і наявне в

кожній людині. Бог в їхній концепції є не об'єктом знання, а об'єктом віри. Існування бога очевидне, вважають і Торо, і Емерсон, «верховна душа» перебуває в основі природи. Сам бог розглядається як безлике начало, властиве самій природі, отже, істинне щастя для людини — злиття з божественною природою, поринення в неї. Саме вона, на думку Торо й Емерсона, очищає людину від «вульгарно-матеріалістичних» інтересів. Водночас у вченні «патріарха» трансценденталізму Емерсона помітні й прагматичні нотки, що робить актуальними для критики цього вчення положення і висновки Ф. Енгельса щодо хижацького ставлення до природи в системі приватновласницького підприємництва.

Загалом же теоретична платформа американського трансценденталізму становить собою еклектичну суміш ідей і постулатів різних буржуазних філософських течій. Для з'ясування їхнього походження, розвінчання претензій на «новизну» і «революційність» принципи критики сучасної буржуазної філософії, які містяться в «Діалектиці природи», мають величезне ідейно-світоглядне значення.

Далі буде

У 1985 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ У СВІТ КНИГУ:

КИЗИМА В. В. Культурно-історический процесс и проблема рациональности.— К.: Наукова думка, 1985 (I кв.) — 12 л.

Монографія присвячена розгляду культурно-історичного процесу як об'єктивної основи єдності і розмаїття форм раціональності. Аналізується поняття культурно-історичного процесу. У контексті проблеми раціональності досліджуються культурні умови діяльності, діалектика опредмечування і розпредмечування, соціальні і культурні революції, проблема відчуження, роль практики як джерела нових форм раціональності. Історичні форми раціональності (тип культури, цивілізація, епоха) розглядаються як реальне втілення єдності всезагальних і окремих форм раціональності в конкретних умовах певного історичного способу виробництва. У праці критикуються буржуазні підходи до проблеми раціональності.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, лекторів і пропагандистів.

Просимо користуватися послугами магазину «Наукова думка» (252001, Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів опорних пунктів видавництва: «Будинок книги» (340048, Донецьк 48, вул. Артема, 147 А); «Книжкового світу» (310003, Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

В. В. КИЗИМА

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМА

Питання про раціональність, її сутність, зв'язок з культурно-історичним процесом посідають помітне місце в сучасних логіко-методологічних дослідженнях з історії науки, у сфері соціально-гуманітарного пізнання в цілому. Вони становлять важливі аспекти з'ясування проблеми розумності і смислу історичного процесу, розкриття об'єктивних закономірностей його розвитку. З цим пов'язане їх особливе значення для осмислення проблем соціально-історичного, культурного розвитку людства, для викриття різного роду перекручень проблеми раціонального в сучасній буржуазній філософії і соціології.

Дослідження проблеми розумності (раціональності) суспільного буття і свідомості має давню традицію¹. У марксистсько-ленінській філософії сучасний етап її вивчення характеризується поглибленим осмисленням її світоглядного змісту, цілісністю охоплення всіх її аспектів, доведенням результатів дослідження до соціально-політичних висновків. У цій ситуації великі евристичні можливості має застосування культурно-історичного підходу, який дає змогу виокремити певні передумови та механізми постановки і розв'язання зазначеної проблеми. Насамперед це стосується з'ясування ключових питань: що таке раціональність; чи можна її досягти; які її критерії; як наукова раціональність пов'язана з філософським раціоналізмом, з раціональними структурами морального і естетичного освоєння дійсності, з міфологічним і релігійним відношенням до світу і людини? Крім того, потребують аналізу процеси, породжені нераціональними моментами діяльності людини у виробничій, соціальній, політичній та інших сферах її життєдіяльності².

Проблема раціональності безпосередньо пов'язана з практичним завданням удосконалення людської діяльності. На необхідності раціонального використання матеріальних і інтелектуальних ресурсів суспільства зрілого соціалізму, його виробничого і науково-технічного потенціалу, поліпшення організації, планування і управління у народному господарстві наголошувалось на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС³.

Дослідженнями з різних питань природничонаукового та соціально-гуманітарного пізнання виявлено, що існує велика кількість форм раціональності (говорять також про типи раціональності), які не зводяться одна до одної — раціональність наукового знання, духовного життя, соціальної дії, поведінки, виробничої діяльності. Отже, постає завдання, з одного боку, розкрити сутність і об'єктивність основи раціональності, з другого — показати специфіку і місце тих чи тих форм раціональності серед інших. Важливим є у зв'язку з цим розуміння

¹ Мудрагей Н. С. Проблема раціонального і ірраціонального: античність, середньовіччя. — *Вопр. філософії*, 1982, № 9, с. 107—116; Кузнецов В. Н. Конститування філософської раціональності. Диверсифікація і конфлікт раціональностей в античній філософії. — В кн.: *Разум и культура*. (Тр. междунаrod. франко-советск. colloquiuma). М., 1983.

² Ці аспекти проблеми раціональності сформулював академік П. М. Федосєєв, підбиваючи підсумки роботи XVI Всесвітнього філософського конгресу в Дюссельдорфі (1978 р.), де вона посідала центральне місце. Див.: *Федосєєв П. Н.* Філософія і мировоззренческие проблеми современной науки. — *Вопр. філософії*, 1979, № 1, с. 72; *Ойзерман Т. И.* Проблема рациональности и современный философский антиинтеллектуализм. — *Вопр. філософії*, 1979, № 2, с. 96.

³ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1984 р. — Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квіт. 1984 р.

раціональних утворень не тільки як формальних структур, але й як змістових моментів єдиного культурно-історичного процесу. За такого підходу раціональність постає як результат та умова розвитку соціального буття і не зводиться до вихідних імперативів людської діяльності. Предметно-практична діяльність суспільної людини і пов'язані з нею процеси опредметнення і розпредметнення, що ведуть до інституалізації індивідуалізованих культурно-історичних феноменів, зумовлюють виникнення і функціонування певних норм раціональності, які регламентують і спрямовують життєдіяльність суспільства. Водночас породжуються нові правила та вимоги, і можливість їх виникнення тим більша, чим активніше реалізується система попередніх раціональних установок діяльності.

Взагалі будь-яка конкретна форма раціональності може розглядатися з двох позицій: як певна сукупність незмінних правил і норм, що існують незалежно від інших соціальних регулятивів, або як вияв деякої загальної раціональності цілісного культурно-історичного процесу. Перший (формальний) аспект не можна зрозуміти без врахування другого, культурно-історичного. Раціональність має соціальну природу, функціонує і розвивається в історичній діяльності людини. Перехід від одного історичного типу раціональності до іншого врешті-решт визначається соціально-економічними і культурними змінами в суспільстві, завдяки чому нове світоглядне «бачення світу» замінює старе. Відповідно до цього відбуваються зміни у способі та формах відношення людини до дійсності (моральних, наукових, релігійних та ін.), що зумовлює появу різноманітних типів раціональності в межах її загального історичного типу.

В сучасній буржуазній філософії раціональність розуміється як щось універсальне й абсолютне. Їй приписується субстанційний характер буття або властивість бути характеристикою суб'єктивного відношення до світу (останній при цьому визначається як ірраціональний). В обох випадках питання розглядаються з ідеалістичних позицій—йдеться або про раціональність без суб'єкта, або про суб'єктивну раціональність. Історично співвідношення двох названих підходів змінювалося⁴. З часів Декарта вважалось, що раціональність виявляється виключно в науці, передусім у математичному природознавстві (найадекватнішою формою її тут визнається теорія). Уявлення про науку як єдино можливу форму раціональності пізніше зумовили «бунт проти розуму» у вигляді різних форм ірраціонального антропологізму (феноменологія, екзистенціалізм, персоналізм, «колективна психологія» Ле Бона, «несоціалізм», «критична теорія суспільства» Франкфуртської школи та ін.). Внаслідок цього поглиблюється тлумачення раціонального; воно розуміється не лише як дискурсивна, логіко-дедуктивна організаційність мислення й емпірична визначеність, а як упорядкованість взагалі, логіка взагалі, що протистоять алогічності й ірраціональності. Водночас відбувається «очищення» раціональності від конкретно-історичних елементів. За М. Вебером, це процес її історичної формалізації— перехід від «матеріальної раціональності» докапіталістичних формацій до «формальної раціональності» буржуазного суспільства. Пізніше уявлення німецького соціолога про «формальну раціональність» як систему дій, спрямованих на максимальну виробничу ефективність, були витлумачені представниками Франкфуртської школи ще ширше—

⁴ Відповідно до поділу історії буржуазної філософії на «класичний» (XVII—XIX ст.) і «некласичний» (XX ст.) етапи можна виділити й певні етапи розвитку в ній уявлень про раціональність. Наприклад, розрізняють просвітницький, гегелівський і неокантіанський варіанти останньої. (Див.: «Неомарксизм» и проблемы социологии культуры.— М., 1980, с. 7—59). У рамках «некласичного» розуміння раціональності визначають дві стадії її, що пов'язані з переважним впливом природничонаукового чи гуманітарного знання. (Див.: Автономова Н. С. В поисках новой рациональности.— Вопр. философии, 1981, № 3, с. 146—149.

як ідея освічення, що розглядалась, однак, поза реальним історичним контекстом — як абстрактна «просвітницька» свідомість⁵.

Разом з тим виявлення інваріантних структур свідомості і пізнання та абстрактно-універсалістський розгляд їх поза історичними умовами стимулювали увагу до знаково-символічних систем культури, які в структуралізмі, постпозитивізмі і герменевтиці перетворюються на головний об'єкт вивчення. Ці течії змикаються з ірраціоналістичними (наприклад, з «філософією життя», екзистенціалізмом), які наділяють людську діяльність «символоутворюючими» або «сигніфікативними» властивостями. На цьому ґрунті поширюються ідеї «рівності» або рівноцінності різних форм раціональності, що пов'язані з міфологією, теологією, наукою, філософією, релігією, поезією та ін. У таких концепціях абсолютизуються абстрактно трактовані відмінності, що існують між раціональністю, скажімо, східної і західної культур або природничонаукового і гуманітарного знання. Відтак виробляються уявлення про «доповняльність», «гармонійність» різних форм духовного життя (твердять, приміром, що «пояснююча» раціональність природничих наук повинна доповнюватися «розуміючою» раціональністю гуманітарних наук).

Багатоманітність форм раціональності⁶ породжує в буржуазній філософії і соціології, дослідженнях з методології науки своєрідну тугу за «справжньою раціональністю»⁷, бажання «врятувати розум» (П. Фейєрабенд). Оскільки в рамках ідеалістичної і метафізичної методології розв'язати дане питання не вдається, окремі буржуазні філософи (К. Гемпель, С. Тулмін) піддають сумніву саму можливість віднайдення єдиної раціональної основи знання взагалі і наукового знання зокрема. Відбувається немовби релятивізація раціональності — гранична реакція на отожднення її з наукою. У ширшому вигляді цей процес виступає як ірраціоналізація раціонального, що поряд з «хвилиною раціоналізації» (значною мірою як наслідок останньої) існує як самостійна тенденція сучасного буржуазного філософського знання.

Загальною хвилю розгляду проблеми раціональності в буржуазній філософії (в «критичному раціоналізмі» К. Поппера, «неорационалізмі» Ф. Гонсета, структуралізмі К. Леві-Строса і М. Фуко, герменевтиці Х.-Г. Гадамера та ін.) є відрив її від історичної, предметно-практичної діяльності людини, переведення її в площину лінгвістичних студій. Характерною рисою такого підходу є підміна аналізу об'єктивної реальності «сферою інтерпретацій» мовних виразів: оскільки ігнорується соціальна зумовленість взаємозв'язку між мовою і дійсністю, то мовлення (слово) перетворюється на самостійну реальність, а історичний суб'єкт практики як його носій зникає⁸. Показова у цьому плані концепція онтологічної відносності Куайна, в якій мова зображується як фактор, що раціоналізує відношення людини до світу (залежно від характеру мови світ набуває вигляду тієї чи тієї онтологічної реальності). Насправді, як зазначав В. О. Лекторський, способи виділення

⁵ Див.: Давыдов Ю. Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы.— М., 1977, с. 78—79.

⁶ У буржуазній соціології налічується понад десяток визначень раціональності, в тому числі альтернативних: тут і орієнтація на індивіда або на суспільство; на історичність або незалежність від історії; розуміння раціональності як похідної від діяльності або як такої, що контролює діяльність; як природного процесу або пов'язаного з дією соціальних інститутів та ін. (Див.: Зиневич Ю. А., Федотова В. Г. О единстве когнитивных и социальных критериев рациональности.— В кн.: В поисках теории развития науки. М., 1982, с. 252—253).

⁷ Про напрямки раціоналізації у буржуазній свідомості див.: Автономова Н. С. Указ. ст., с. 152—153.

⁸ Horak P. Structuralismus, positivismus a kritický racionalismus.— Filos. čas. (Praha), 1979, соф. 27, ч. 4, р. 598—599.

об'єктів «безпосередньо співвідносяться з певними соціально виробленими формами предметно-практичної діяльності»⁹.

За такого розуміння взаємозв'язку мови і дійсності об'єктом пізнання в буржуазних теоріях виступає закодована в мовних і культурних знаках структура, що має бути розшифрована. Внаслідок цього в структуралізмі з його «знаковим фетишизмом» так і залишається нерозкритим «змістовий внутрішній зв'язок знакопозначення із здатністю людини перетворювати світ предметно-практично...»¹⁰.

У сучасних герменевтичних дослідженнях текст розглядається як результат впорядкування (структурування) синтаксичних і семантичних одиниць. Фетишизація правил, за яких здійснюється структурування тексту і оперування знаками, призводить до елімінації з аналізу самого суб'єкта. В разі ж, коли в герменевтичному аналізі вбачається з'ясування історичного контексту, в якому людина і її мова пов'язані між собою (Х.-Г. Гадамер), критерії розуміння шукаються в самій людині. Але при цьому Гадамер припускається іншої помилки: людина виступає у нього як абсолютно свідоме і моральне начало, а мова проголошується єдиною реальністю, що існує для неї. У цьому виявляється хибність основного принципу герменевтики Гадамера, згідно з яким всяка реальність дана через мову¹¹.

Отже у сучасних тлумаченнях раціональності в буржуазній філософії має місце або намагання усунути суб'єкт з аналізу раціональності, а разом з ним і весь змістовий контекст практичної життєдіяльності суспільства, або абсолютизація унікальності людського буття, ірраціоналізація індивідуального характеру почуттів людини. Зрозуміло, що без культурно-історичного підходу до проблем раціональності цю дилему — «раціональність без суб'єкта» чи «суб'єкт без раціональності» — розв'язати неможливо, про що й свідчить еволюція сучасної буржуазної філософії.

Потреба в культурно-історичному підході до раціональності виникає також у зв'язку з труднощами «логістичного» витлумачення раціональних положень науки. Наука і раціональність — поняття близькі, не випадково їх досить часто використовують як синоніми. Але вони не тотожні. Раціональність науки не охоплює раціональності суспільної життєдіяльності; наука як раціональність виявляється залежно не тільки від внутрішніх («іманентних»), а й від зовнішніх, передусім соціальних факторів свого розвитку. З цього погляду не тільки наука — класичний зразок раціональності, але й наукова теорія — в певному розумінні «цитадель» раціональності — виявляються трансформативними щодо форм раціональності. Так, різні стадії еволюції наукової теорії характеризуються неоднаковими еталонами раціональності (нормами логічної і методологічної строгості)¹². Як відзначають дослідники, «навіть у тих випадках, коли раціональність у науці ототожнюється з логічністю, за когнітивними характеристиками «приховуються» певні уявлення про раціональність соціальної дії»¹³.

Необхідність врахування культурно-історичного аспекту виявляється дедалі очевиднішою¹⁴. Однак в дослідженнях, особливо з логіки

⁹ Лекторский В. А. Концепция онтологической относительности.— В кн.: Проблемы и противоречия буржуазной философии 60—70-х годов XX века. М., 1983, с. 150.

¹⁰ Табачковский В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики.— Киев, 1976, с. 240.

¹¹ Smith Ch. Gadamer's hermeneutics and ordinary language philosophy.— Thomist (Washington), 1979, vol. 43, N 2, p. 299.

¹² Чудинов Э. М. Строительные леса научной теории и проблема рациональности.— В кн.: Идеалы и нормы научного исследования. Минск, 1981, с. 362—380.

¹³ Зиневич Ю. А., Федотова В. Г. Указ. ст., с. 242.

¹⁴ Ракитов А. И. Рациональность и теоретическое познание.— Вопр. философии, 1982, № 11, с. 69; Вихалем Р. А. Дилемма «априорной рациональности» и «историко-графического позитивизма» в западной философии науки.— Вопр. философии, 1982, № 8, с. 57, 65.

і методології науки, раціональність і досі часто-густо розглядається як логічне, наукове або теоретичне мислення. «Раціональне»,— пише, наприклад, Н. С. Мудрагей,— це логічно обгрунтоване, теоретично усвідомлене, систематизоване знання предмета, дискурсивні думки про яке виражені строго в поняттях»¹⁵. Однак треба зазначити, що інші дослідники, як правило, безпосередньо не отожднюють раціональність з використанням логіко-гносеологічних засобів наукового пізнання (теорій, принципів, методів тощо)¹⁶. І це цілком слушно: адже в такому разі стає непотрібним саме це поняття. Математична точність і формальна логіка не збігаються з раціональністю, хоча і входять у будь-яку її форму (за допомогою правил логічного виведення можна будувати різні, в тому числі протилежні за змістом, раціональні схеми). Це свідчить, що необхідно в кожному окремому випадку віднаходити детермінанти, що доповнюють дане виведення, інакше сама раціональність може виявитися ірраціональною.

Відомо, що власне з таких позицій в буржуазній філософії науки представники екстерналізму критикували інтерналістів, які отожднювали раціональне з логічним, а все, що виходить за рамки іманентної логіки розвитку науки, проголошували ірраціональним¹⁷.

Підґрунтям цієї критики виступає, зокрема, та обставина, що в сучасній науці форми раціональності аналізуються як системи теорій, понять, ідей, принципів, на які спирається опис, пояснення і розуміння дійсності. Це фактично й становить позитивний зміст таких понять, як «парадигма», «дослідницька програма», «принципи природного порядку», «тематичний простір» (Т. Кун, І. Лакатос, С. Тулмін, Дж. Холтон). У марксистській літературі під цілісною логіко-філософською системою, що становить основу наукового пізнання, розуміють пізнавальний комплекс, в який входять наукова картина світу, ідеали і норми пізнавальної діяльності, філософські ідеї і принципи, за допомогою яких обґрунтовуються наукові картини світу і експлікується ідеал пізнання¹⁸.

Історія науки дає багато прикладів функціонування конкретних форм раціональності, що, будучи відносно усталеними, співіснують, розвиваються і змінюють одна одну. Зрозуміти даний процес, виходячи лише з формальної раціональності науки, неможливо. Потрібне звернення і до інших її форм, зокрема філософії як певної системи принципів, законів і категорій. Таке звернення тим більш потрібне, що вже навіть чуттєва діяльність має раціональний характер¹⁹.

У сучасній науці важливу світоглядно-методологічну роль відіграє таке раціональне утворення, як «наукова картина світу». На наш погляд, її сутність і закономірності формування можна розкрити лише в контексті становлення культурно-історичної картини світу в епоху Нового часу. За такого підходу раціональність наукової картини світу є лише одним з конкретних виявів культурно-історичної раціональності.

Цей висновок може бути екстрапольований на наукову раціональність взагалі, тобто можна вважати, що наукова раціональність є

¹⁵ Мудрагей Н. С. Указ. ст., с. 108.

¹⁶ Б. С. Грязнов пов'язує раціональність з логіко-дедуктивною організацією теорії. Однак він підкреслює, що сучасні логічні теорії не покривають всієї області раціонального. (див.: Грязнов Б. С. Логика, рациональность, творчество.— М., 1982, с. 210, 211). В. І. Хорев до основних форм наукової раціональності, крім емпіричного і теоретичного, відносить також інтуїтивне знання. (Див.: Хорев В. И. Основные формы научной рациональности: эмпирическое, теоретическое и интуитивное знание.— В кн.: Чувственное и рациональное. Свердловск, 1982, с. 122).

¹⁷ Микудинский С. Р. Мнимые контраверзы и реальные проблемы теории развития науки.— Вопр. философии, 1977; № 11, с. 104.

¹⁸ Див.: Степин В. С. Идеалы и нормы в динамике научного поиска.— В кн.: Идеалы и нормы научного исследования. Минск, 1981, с. 11.

¹⁹ Див.: Ойзерман Т. И. Указ. ст., с. 105.

конкретним вираженням культурно-історичної раціональності, яка формує певні світоглядні ідеали і всезагальні норми діяльності. У науковій діяльності ці ідеали і норми визначають певну світоглядно-методологічну орієнтацію вчених, загальну стратегію дослідження. Йдеться не просто про культурно-історичний смисловий контекст теоретичного мислення, а про раціональність культурно-історичних умов і всього культурно-історичного процесу.

Раціональність і її соціально-історичні форми пов'язані з предметно-практичною діяльністю людини. Внаслідок цього вона має певний соціально-практичний і культурно-історичний зміст, посієм якого виступає конкретний суб'єкт матеріальної, духовно-практичної і теоретичної діяльності. Тому безпідставними є спроби буржуазних теоретиків як елімінувати суб'єкт з розгляду форм раціональності, так і, абсолютизуючи унікальність людського буття, звести його до ірраціонального початка. Розроблюваний в рамках діалектичного й історичного матеріалізму культурно-історичний підхід до розуміння раціональності дозволяє розв'язати суперечність, яка є нездоланною для буржуазного мислення, а саме: між раціональністю людського буття і особою як посієм «смислів» і «цінностей», що виходять за межі наявних форм раціональності. На відміну від ідеалістичних концепцій, де раціональність наділяється самостійним, безвідносним щодо суб'єкта буттям або розглядається як результат суб'єктивного «раціоналізування» ірраціонального світу, у марксистсько-ленінській філософії раціональність діяльності конкретного суб'єкта культурно-історичного процесу витлумачується як об'єктивна за змістом, що формується в процесі самої діяльності під впливом історичних форм практики, людського спілкування і культури.

Важливу роль у виробленні нових норм раціональності має процес соціальної інституалізації, який «узаконює» норми раціональної діяльності, що притаманні тому чи тому суспільству, внаслідок чого вони перетворюються на регулятиви життєдіяльності й відповідні «ракурси бачення» людиною природного і соціального світу. Поглиблення раціонального усвідомлення соціальних структур за такого підходу виступає водночас як процес розкриття фундаментальних закономірностей природи. У цьому плані розроблюваний в марксистсько-ленінській філософії культурно-історичний підхід до проблеми раціональності має принципове значення як для суспільних, так і для природничих наук. Це особливо важливо підкреслити, оскільки в рамках діалектико-матеріалістичної філософії є два підходи до розуміння раціональності: по-перше, вона розглядається не тільки як характеристика соціальної дійсності, але й як закономірність природи (різновидом цього підходу є надання всій матерії властивостей раціональності на тій підставі, що вона досягається раціональним способом); по-друге, раціональність пов'язується лише з людським буттям.

На наш погляд, перший підхід не можна визнати правильним. Вважати, що раціональність соціальної дійсності є безпосереднім наслідком раціональності природи, яка відображується в свідомості людини, означає елімінувати з розгляду суб'єкт соціально-практичної діяльності, на основі якої відбувається взаємоопосередкування сфер природного і соціального буття. Надання властивостей раціональності всій матерії походить від матеріалістів XVII — XVIII ст., коли раціональність людської історії і пізнання розглядалась як вияв об'єктивної раціональності природи і аналізувалась крізь призму «природи людини» і законів неживої природи. Цей недолік домарксистського матеріалізму долається з виробленням К. Марксом матеріалістичного розуміння історії і теоретичної експлікації його за допомогою принципу практики. Предметно-практична діяльність суспільного суб'єкта, за К. Марксом, історіює саму природу. Звідси впливає марксистське розуміння

раціональності як правил людського соціально-практичного і культурно-історичного буття, що фіксується і змінюється в практиці. У зв'язку з цим П. В. Копнин писав: «Поняття раціонального і ірраціонального треба безпосередньо виводити не з природи, а з людської практики»²⁰.

Поняття раціональності можна схарактеризувати як ступінь відповідності буття людини культурно-історичним умовам цього буття, які складаються в соціально-практичній діяльності. Закономірності природи, як видно з вищенаведеного аналізу, «входять» у форми раціональності мірою включення їх в «правила» людської життєдіяльності, опосередкованої культурно-історичними факторами. Тому розкриття сутності раціонального можливе лише на основі дослідження закономірностей руху історії і культури.

Дану обставину у загальному вигляді відзначають її буржуазні дослідники. Але, звертаючись до цього питання, вони «сповзають» на вульгарно-соціологічне, вульгарно-економічне або натуралістичне його тлумачення. Наприклад, «критична герменевтика», яку буржуазні філософи і соціологи характеризують навіть як «матеріалістичну герменевтику», претендує не тільки на інтерпретацію людської суб'єктивності, але й на аналіз об'єктивних умов здійснення духовної діяльності в суспільстві, намагається бути «глибинною герменевтикою». При цьому об'єктивні умови розглядаються насамперед як соціальні, соціально-політичні відносини (Ю. Хабермас, К.-О. Апель) або як психологічні фактори (А. Лоренц). Такий підхід до розгляду раціональності є одностороннім, оскільки відшукує її основи в окремих факторах культурно-історичного процесу і врешті-решт абсолютизує останні. Він придатний лише для вивчення окремих її виявів.

Визначення сутності раціональності (її загальноісторичних форм) можливе лише за умови визнання єдності розвитку її форм з розвитком історії і культури як цілісного і всезагального культурно-історичного процесу. Останній є своєрідною реалізацією єдності природного і соціального, об'єктивного і суб'єктивного, матеріального і ідеального на основі практики як способу буття людини в світі. Універсальність, всезагальність практики й зумовлює єдність багатоманітності форм раціональності в культурно-історичному процесі. Але практика має «не тільки достоїнство всезагальності, але й безпосередньої дійсності»²¹. Єдність безпосередньої дійсності і всезагальності є істотною ознакою практики²². Звідси зрозуміло, що всезагальний і водночас конкретно-історичний характер мають і форми раціональності історичного процесу та культури: культурно-історичний процес виступає як закономірна взаємодія, розвиток і трансформація різних форм раціональності.

Раціональність культурно-історичного процесу, як вже зазначалось, можна подати як його відповідність деяким системам правил (норм, законів, вимог), що формуються, закріплюються і змінюються в ході історичної практики і відображають закономірності природи, суспільства і мислення в єдності їх вияву у діяльності суб'єкта. Тому вона характеризує культурно-історичний процес з погляду об'єктивно сформованих способів його реалізації. Предметне буття культури у вигляді певного «поля» раціональностей, значень і смислів є тут тим фактором, який безпосередньо впливає на розвиток культурно-історичного процесу. Логічним продовженням даного підходу є виокремлення синтетичних форм раціональності — історичних типів культур, цивілізацій і історичних епох.

²⁰ Копнин П. В. О рациональном и иррациональном.— *Вопр. философии*, 1968, № 5, с. 119.

²¹ Ленін В. І. Філософські зошити.— *Повне зібр. творів*, т. 29, с. 195.

²² Табачковський В. Г. Указ. кн.; *Буржуазные концепции культуры: кризис методологии*.— *Киев*, 1980, с. 34; *Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической философии*.— *Киев*, 1981, с. 66—95.

Вищеозначені «ракурси бачення» світу, історичні форми і типи раціональності впливають на характер суспільно-практичної діяльності, її завдання і цілі. Внаслідок цього кожний етап соціально-історичного процесу має своє культурне обличчя. В антагоністичних формаціях через відчужений характер суспільно-історичної діяльності людини сформовані у цьому процесі норми раціональності перетворюються на абстрактні імперативи (наприклад, норми моралі, релігійні догмати, правові закони), часто не відповідні дійсній раціональності людського буття. За умов становлення соціалістичного суспільства людська діяльність і її інституалізовані форми поступово звільняються від відчуженого характеру існування. Відповідно до цього змінюються й норми раціональності, які дедалі більше відповідають реальній діалектиці суспільного розвитку. Раціональність виступає у вигляді вимог діалектики. При цьому діалектика як певна раціональна система передбачає розкриття всього багатства змісту соціального і природного буття крізь призму цілей, соціальних завдань, норм і ідеалів матеріальної, духовно-практичної і теоретичної діяльності людини — суб'єкта культурно-історичного процесу.

* * *

Исследование форм (типов) рациональности в их связи с культурно-историческим процессом имеет важное значение как для понимания разумности (смысла) исторического процесса, так и для разработки самой проблемы рациональности. Среди исследователей в настоящее время пока еще доминирует тенденция рассматривать логическое, научное или теоретическое мышление как наиболее адекватные проявления рациональности. Такой подход сталкивается с рядом методологических трудностей, преодоление которых возможно лишь на пути истолкования рациональности в широком культурно-историческом контексте. При таком рассмотрении рациональность предстает как соответствие некоторым системам правил (норм, законов, требований и т. п.), которые формируются, закрепляются и изменяются в ходе исторической практики и отражают закономерности природы, общества и мышления.

У 1985 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГИ:

Гносеологічний аналіз математизації науки: Сб. науч. тр.—9 л.—1 р. 10 к. Праця містить філософський аналіз математичного пізнання як специфічного способу відображення дійсності.

Для наукових співробітників, керівників методологічних семінарів, викладачів і студентів вузів.

КРАВЧЕНКО А. М. Философские проблемы обоснования физической теории.—14 л.—2 р. 40 к.

У монографії висвітлюються філософські проблеми обґрунтування фізичної теорії з погляду сучасних уявлень про структуру. Показується роль різних систем знань у формуванні норм і оцінок обґрунтування фізичної теорії на різних рівнях її дослідження, дається типізація існуючих моделей обґрунтування. Досліджуються історично-усталені системи норм і оцінок обґрунтування фізичних теорій.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів — опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048, Донецьк 48, вул. Артема, 147А); «Книжкового світу» (310003, Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

А. І. УЙОМОВ

СИСТЕМНИЙ ЗВ'ЯЗОК І ВІДНОШЕННЯ З ПОГЛЯДУ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ *

Розробка питань теорії матеріалістичної діалектики є необхідною умовою прогресу науки, вдосконалення її концептуального апарата, визначення основних напрямів розвитку цілого комплексу наукових дисциплін, спеціально- і загальнонаукових методів — таких, наприклад, як теорія інформації, системний підхід та ін.

Принципи й фундаментальні характеристики діалектичного методу відіграють роль загальнометодологічного фундаменту сучасного наукового пізнання. З цього погляду розглянемо деякі базисні характеристики діалектики, які, на нашу думку, становлять передумову дальшого розвитку такого загальнонаукового методу, як системний.

Чи не найбільш актуальним і в діалектиці, і в системному підході є питання про визначення категорій «зв'язок» і «відношення».

Відомо, що Ф. Енгельс вважав діалектику наукою про загальні закони руху і розвитку природи, людського суспільства і мислення¹. Водночас він визначав її і як науку про загальні зв'язки², посиляючись при цьому як на закони зв'язку на три основні закони всесвітнього розвитку³. Важливо повною мірою усвідомлювати те, що діалектика як учення про зв'язки і як теорія розвитку — це два аспекти одного вчення. Діалектика не обмежується лише визнанням зв'язків, зв'язки не заперечувала і традиційна метафізика. Діалектичний метод виходить насамперед з принципу загального зв'язку протилежностей, вираженого в категоріях. В такому розумінні наука про зв'язки збігається з ученням про розвиток. Дослідженню діалектики як теорії розвитку останнім часом приділяється чимала увага⁴, що зумовлено фундаментальною роллю принципу розвитку в природному і соціально-культурному бутті. Проте здійснення цього завдання ще далеке від завершення. А тим часом розвиток сучасного пізнання дедалі більше актуалізує розробку проблем матеріалістичної діалектики як науки про загальний зв'язок, що пояснюється принаймні двома обставинами. Перша — розвиток логіко-математичного апарата сучасної науки, який широко використовує абстрактні об'єкти; друга — інформаційний вибух, своєрідне «надвиробництво» інформації, подолати яке можна в межах системного підходу до вивчення явищ.

На нашу думку, системний підхід становить конкретизацію діалектики як науки про загальні зв'язки. Розвиток його має своєю неодмінною передумовою розробку діалектики як загальної науки про зв'язки. Цю розробку можна здійснити як на змістовому, так і на формальному рівні. Розвиток діалектики як загальної науки про

* Стаття друкується в порядку обговорення.

¹ Див.: *Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.* — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 136.

² Див.: *Енгельс Ф. Діалектика природи.* — Там же, с. 345.

³ Там же.

⁴ Див.: *Материалистическая диалектика как общая теория развития.* / Под ред. Л. Ф. Ильичева. Т. 1. *Философские основы теории развития.* — М., 1982. — 496 с.; т. 2. *Диалектика развития научного знания.* — М., 1982. — 464 с.; т. 3. *Проблема развития в современных науках.* — М., 1983. — 474 с.

зв'язки підлягає законам діалектики як теорії розвитку. Один із важливих напрямів розвитку діалектики як науки про зв'язки збігається із змістовим аналізом тих властивостей, що їх, згідно з діалектико-матеріалістичною концепцією, повинні мати зв'язки між явищами. Можна вирізнити принаймні такі властивості, як об'єктивність, істотність, розмаїття форм, взаємність, універсальність⁵. При цьому не повністю з'ясовано питання: якщо будь-який зв'язок є взаємозв'язком, то чи існує зв'язок між минулим і майбутнім? Чи може йтися про взаємозв'язок об'єкта з самим собою, тобто про рефлексивність зв'язків? З останнім питанням пов'язана важлива проблема нелінійності, яка має особливе значення в сучасній фізиці.

Тлумачення діалектики як науки про зв'язки аж ніяк не означає відриву цього аспекту діалектики від іншого — діалектики як науки про розвиток. Навпаки, обидва аспекти можуть успішно розвиватись, лише спираючись один на одній. Досліджуючи розвиток об'єктивного світу, діалектика встановлює зв'язки між властивостями предметів, що розвиваються, і, навпаки, передумовою встановлення зв'язків є в кінцевому підсумку процес зміни і розвитку. Наприклад, в канонах Д. Мілля зв'язки встановлюються через зіставлення тих чи інших змін в досліджуваних системах. Значення системних параметрів визначаються також значною мірою за допомогою розгляду можливих перетворень систем⁶. Досить нетривіальною є проблема зіставлення типології зв'язків і типології змін. Під час розробки системи категорій розглянуті аспекти діалектики враховуються, на наш погляд, не повністю. А тим часом їх розрізнення і даліше співвідношення відіграло б позитивну роль в цій справі.

У процесі розвитку річ немовби локалізується в часі. Є моменти, коли вона з'являється, і момент, коли вона зникає. Аналогічну картину — для досить складних об'єктів — маємо і в просторі. Якщо локалізація в часі відображується поняттям розвитку, то локалізація в просторі — поняттям взаємозв'язку.

Відзначена аналогія між часовими і просторовими відношеннями лежить в основі поняття парагенезу, яке, на думку В. І. Вернадського, є одним із найбільших узагальнень XIX ст.⁷ Розроблений з допомогою цього поняття метод парагенетичного аналізу відіграє нині досить істотну роль в геологічних дослідженнях. Розробка діалектики як науки про зв'язки дозволила б дослідити філософські основи парагенетичного аналізу і розкрити нові аспекти проблеми відношення простору і часу.

Такий далеко не повний перелік питань, які можуть бути поставлені і розв'язані в рамках діалектико-матеріалістичного питання про зв'язки.

Розв'язання цих питань залежить від визначення поняття зв'язку. Часто-густо його формулюють на інтуїтивному рівні, наприклад: «Зв'язок — це сторона відношення»⁸. Здебільшого визначення, які даються, уразливі з логічного погляду. Зокрема, вони бувають досить вузькими, такими, що зводять загальне поняття зв'язку до того чи іншого його конкретного випадку. В одній із праць ми визначили зв'язок як таке відношення між *A* і *B*, коли «знайдуться такі зміни в *A*, які означатимуть водночас і деякі зміни в *B*»⁹.

⁵ Див.: Умов А. І. Диалектико-материалистическое понимание связей между явлениями.— Филос. науки, 1958, № 1, с. 67—76.

⁶ Див.: Богданович В. И. Формальная типология системных параметров.— В кн.: Системный метод и современная наука.— Новосибирск, 1971, вып. 1, с. 50—59.

⁷ Докладніше див.: Смирнов В. И. Корреляционные методы при парагенетическом анализе.— М., 1981, с. 4.

⁸ Новинский И. И. Понятия связи в марксистской философии.— М., 1961, с. 120.

⁹ Умов А. І. О диалектико-материалистическом понимании связей между явлениями.— Филос. науки, 1958, № 7, с. 68.

Але що таке — «означатимуть»? Візьмемо, наприклад, траєкторію польоту конкретного літака і розвиток товарно-грошових відносин в стародавньому Римі. З будь-яким періодом розвитку товарно-грошових відносин можна порівняти довільний відрізок траєкторії руху літака і в певному розумінні першим можна «означити» друге. Проте це відношення не відповідає нашому уявленню про зв'язки, оскільки одне явище відбувається цілком незалежно від іншого. Щоб зрозуміти, чому літак рухається так чи інакше, зовсім немає потреби з'ясувати питання про товарно-грошові відносини в стародавньому Римі.

Проте наведений приклад не заперечує тезу про загальний взаємозв'язок явищ. Можна вказати на ряд проміжних ланок, що виявляють цей зв'язок. Розвиток товарно-грошових відносин в стародавньому Римі — один із етапів розвитку земної цивілізації. Якби не було попередніх етапів — не було б і наступних, в тому числі і пов'язаних з літакобудуванням. Але наявність зв'язків між усіма явищами не означає, що між тими ж явищами, між якими є зв'язки, не може бути і таких відношень, які зовсім не можна назвати зв'язком. І ми вже навели приклад такого відношення.

Звичайно, можна заперечувати проти використання слова «означати» в наведеному прикладі. Зміна положення літака не означає зміни товарно-грошових відносин, оскільки одна подія не впливає на іншу. Але в такому разі поняття зв'язку зводиться до свого окремого випадку — причинного зв'язку, а твердження: «При цьому не обов'язково зміни в *A* викликать зміни в *B*.., тобто не обов'язково, щоб *A* причинно впливало на *B*»¹⁰, виявляється позбавленим сенсу.

Як же визначити поняття зв'язку? Оскільки воно належить до основних визначень діалектики, можна вважати, що й наводити його дефініцію взагалі зайве, бо вона неодмінно зводиться до тавтології.

Можна міркувати і так. «Зв'язок» має бути гранично загальним поняттям, бо діалектика як наука про зв'язок становить методологію гранично загального рівня. Визначення зв'язку через іншу, більш загальну категорію, означало б, що діалектика потребує для свого обґрунтування іншу, більш загальну науку, а це неправильно.

Розглянемо інший аспект діалектики — як науки про найбільш загальні закони розвитку. Чи означає це, що поняття розвитку ніяк не визначається? Зовсім ні. Існує поняття, яке можна співвіднести з поняттям розвитку. Це — поняття руху. На основі його використання звичайно визначається поняття розвитку. Це не означає, що має існувати наука про найбільш загальні закони будь-якого розвитку, відмінна від діалектики, оскільки рух треба розуміти діалектично, в аспекті його вищої форми — розвитку.

Аналогічно до цього зв'язок можна розглядати як розвинуту форму відношення, або, інакше кажучи, як «сильний» тип відношень. Існують простіші відношення, які не є зв'язками. Один із прикладів таких відношень ми вже навели. Якщо назвати два будь-яких, довільно взятих предмета, то й між ними можна встановити якість відношення. Це виражатиметься хоча б у тому, що позначення обох предметів завжди можна об'єднати в одному реченні. Наприклад, «Чорне море» і «легковажність Хлестакова». Можна сказати: «легковажність Хлестакова виявлялась, мабуть, не на берегах Чорного моря». Звичайно, це найпростіший, найпримітивніший тип відношень.

У літературі трапляються твердження, нібито визнання існування відношень, які не є зв'язками, призводить до певних труднощів. Так, Є. Ф. Солопов вважає, що «якщо припустити існування і відношень-зв'язків і відношень, що не є зв'язками, то між ними не може бути ніякого зв'язку»¹¹.

¹⁰ Там же.

¹¹ Солопов Е. Ф. Материя и движение.— Л., 1972, с. 127.

Проте, наприклад, гравітаційний зв'язок між тілами спричинений відношенням між їхніми масами, хоча останні самі по собі ще не є зв'язками. А посилання на правило, яке забороняє негативне визначення¹², не переконливе, бо воно принаймні в наш час, не є загальноприйнятим¹³.

Виходячи із сказаного, у визначенні поняття зв'язку ми користуватимемось насамперед поняттям відношення, і негативний характер визначення не буде для нас перешкодою.

Як можна уникнути випадків тривіальних відношень, що не є зв'язками? Розглянемо, звідки береться ця тривіальність. Мабуть, джерелом її є те, що відношення визначене самими співвіднесеними речами незалежно від будь-яких зовнішніх умов. Тому інформація, одержувана від встановлення такого відношення, не виводить за рамки інформації про співвіднесені предмети. Зіставлення відрізка кривої, що фіксує траєкторію літака, з відрізком кривої, яка зображає зростання товарно-грошових відношень, не дає нам ніякого нового знання. Знаючи місце дії «Ревізора», ми вже знаємо відповідь на інше порушене нами питання.

Інша річ, коли ставиться проблема визначення зв'язків між явищами. Наприклад, на питання, як пов'язане полярне сяйво з плямами на Сонці, ми не можемо відповісти вказанням на будь-яке відношення — наприклад на таке, що полярне сяйво і плями на Сонці існують в різних місцях. З'ясування зв'язків між об'єктами потребує виходу за рамки цих об'єктів в ту систему, яка може бути названа «середовищем» в найзагальнішому розумінні цього слова і виступає основою даних об'єктів.

За І. Ньютоном, час тече сам по собі, «незалежно від чогось зовнішнього», тому не можна твердити, що він пов'язаний з матерією, хоча, безперечно, має якесь відношення до матерії. Інший характер має відношення часу і матерії в загальній теорії відносності. Воно «залежить від зовнішнього» і тому є зв'язком.

Будь-який зв'язок є «зовнішнім» відношенням у тому розумінні, що він не визначається однозначно співвіднесеними предметами. Тому інформація про встановлення зв'язків між об'єктами уявляється значно більшою за своїм обсягом, ніж інформація про відношення між об'єктами, яке є внутрішнім для цих об'єктів.

Поняття зовнішнього відношення не є адекватною експлікацією поняття зв'язку, оскільки існують такі зовнішні відношення, які заздалегідь не є зв'язками. Наприклад, «лівіше». Якщо стверджується, що один об'єкт лівіше іншого, то це твердження в принципі завжди істинне, якщо, звичайно, ці об'єкти існують роздільно в просторі. Можна завжди обрати таку систему референції, яка підтвердуватиме сказане. Такі відношення залежать від зовнішніх умов, оскільки вони є незавершеними, тобто їх задання передбачає врахування таких об'єктів, які в іншому вигляді не входять в число їх корелятивів. Зв'язок же — завжди завершене відношення. Отже, можна експлікувати поняття зв'язку за допомогою поняття зовнішнього завершеного відношення¹⁴.

У зв'язку з такою експлікацією виникає ряд теоретико-методологічних проблем, серед яких особливо важливою є проблема визначення поняття закону. Закон є відношення, причому відношення істотне,

¹² Там же, с. 127.

¹³ Див.: Угомов А. І. Проблема отрицательных определений.— В кн.: Логико-грамматические очерки. М., 1961, с. 43; Гетманова А. Д. Отрицание в системах формальной логики.— М., 1972, с. 8.

¹⁴ Див.: Угомов А. І. Відношення і зв'язок.— Філософська думка, 1969, № 3, с. 53—59.

необхідне і загальне. Ці риси закону дістають експлікацію за допомогою поняття внутрішнього відношення¹⁵.

А зв'язок — це зовнішнє відношення. Виникає суперечність між зовнішнім (для співвіднесених предметів) характером відношення, яке є зв'язком, і внутрішнім характером відношення, що виражає закон зв'язку. Ця суперечність зумовлена особливостями застосовуваного в сучасній науці математичного апарата. Розглянемо для прикладу закон всесвітнього тяжіння, що виражається формулою $F = k \frac{m_1 \cdot m_2}{r^2}$. Граві-

таційна взаємодія між двома масами є зовнішнім відношенням між ними. Якщо розуміти під масою кількість матерії (Ньютон) або міру інерції (пізніші вчення), то з того, що існує дві маси, не випливає, що вони взаємно притягаються. Твердження про їх притягання є синтетичним судженням. Відомо, що Ньютон прагнув пояснити тяжіння за допомогою тих чи інших гіпотез про характер середовища, що розділяє взаємодіючі тіла.

Водночас сама формула закону, записана з дотриманням загального принципу розмірності, виражає внутрішнє відношення. Хоч би якими були зовнішні умови, якщо є F , m_1 , m_2 , r , то відношення між цими величинами може бути тільки таким, як це виражено законом. Саме відношення згідно з його прийнятою в сучасній математиці теоретико-множинною інтерпретацією, розуміється як набір четвірок з різних значень співвіднесених величин. Це означає ототожнення відношень з співвіднесеними об'єктами (принцип екстенціональності). Застосування цього принципу можливе лише для внутрішніх відношень. Щодо зовнішніх відношень воно не має сенсу. Так, одержавши набір пар значень, що складаються з плям на Сонці і полярних сьйв на Землі, ми нічого не дізнаємося про відношення між цими явищами.

Оскільки зв'язки становлять особливий випадок відношень, на них поширюється визначення, правильне щодо відношень взагалі, зокрема ті положення, які можуть бути сформульовані за допомогою таких категорій: «річ», «властивість», «відношення». Водночас діалектика відношень визначається діалектикою зв'язків як найбільш розвинутої форми відношень. На відношення поширюється те, що було нами назване рисами діалектико-матеріалістичного тлумачення зв'язків. Насамперед відношення існують об'єктивно (як і зв'язки, як речі і їх властивості). Це не заперечує існування ідеальних відношень, але ідеальні відношення (наприклад, відношення вивідності), як і ідеальні речі, є відображенням матеріальних. Відношення, як і зв'язки, істотні для співвіднесених речей в тому розумінні, що поза відношеннями до інших речей річ перестає бути річю, перетворюється в ніщо.

Оскільки діалектика зв'язків поширюється на діалектику відношень взагалі, системоутворюючими можуть бути не тільки відношення типу зв'язку. Такими вони можуть стати залежно від характеру конкретного завдання. Базисні характеристики діалектико-матеріалістичного розуміння зв'язків між явищами можна розглядати як методологічні принципи, згідно з якими має визначатися поняття системи. Оскільки зв'язки є відносними і універсальними, поняття системи також повинно бути відносним і універсальним. Навіть в уяві світ не можна поділити на дві частини, в одній з яких є, а в іншій — немає зв'язків між явищами. Не можна також уявити його таким, що складається із систем, і таким, в якому б замість систем вступали б не-системи. Об'єктивність зв'язків означає об'єктивність існування систем. Як і зв'язки між явищами, системи існували до людини і незалежно від неї. Це не означає, що не може бути ідеальних систем. Вони

¹⁵ Див.: Ujotov A. Gesetz und innere Relation. Der Gesetzesbegriff in der Philosophie und den Einzelwissenschaften.— Berlin, 1968, S. 103—115.

існують і є відображенням систем, що існують об'єктивно, так само як ідеальні зв'язки є відображенням матеріальних.

Істотність зв'язків для існування об'єктів полягає в тому, що останні не можуть існувати поза будь-якими системами, що вони завжди є елементами систем. Розмаїття зв'язків виявляється в розмаїтті типів систем та ін.

Як ми вже відзначали, не тільки зв'язки можуть виступати системоутворюючими відношеннями. Наприклад, історичні події, що відбувалися на земній кулі, можна розташувати в систему не за їх зв'язком, а просто за часовою послідовністю. І ця система буде не менш об'єктивною, ніж та, що утворюється на основі відношень зв'язку. Оскільки будь-яке відношення, а зокрема і те, що не є зв'язком, може об'єднувати ті чи інші об'єкти в систему, правильно вбачати суперечність у тому, що, «з одного боку, загальною сутністю відношення вважається те, що воно об'єднує співвіднесені сторони в єдине ціле. З другого боку, припускається, що в окремих випадках відношення може й не бути зв'язком і що для наявності якогось співвідношення між явищами взаємозв'язок їх загалом не обов'язковий»¹⁶.

Проте чи впливає з того, що будь-яке відношення може бути системоутворюючим, правомірність визначення системи просто як певної множини відношень? Таке визначення системи є в літературі. Однак якщо прийняти його, то зникає можливість будь-якого протиставлення системи і несистеми, бо, як виявляється, все є системи, адже, як було показано, між будь-якими об'єктами завжди існують ті чи інші відношення і, отже, кожна множина об'єктів — це множина з відношеннями.

Суперечність можна розв'язати за допомогою категорії властивості і встановлення у визначенні поняття системи певного відношення другого порядку — між речами, відношеннями і властивостями. Будь-яке відношення має властивості, і їх виявлення ще не робить його системоутворюючим. Таким є те відношення, яке має певну, заздалегідь фіксовану властивість.

Це виявляється в тому, що, незважаючи на те, що системоутворюючими вважаються різні типи відношень (наприклад, зв'язок), сам тип відношень щоразу розглядається як заданий. Якщо це зв'язок, то його не можна замінити відношенням порядку. Планети сонячної системи об'єднані в систему, в основі якої лежать відношення зв'язку. Це означає, що конкурувати одна з одною можуть лише ті концепції, які виходять з цього типу відношень. Скажімо, толемеївській системі світу можна було протиставити тільки систему Коперника, а не систему, в якій планети були б розташовані, наприклад, за їх величиною. Водночас хімічні елементи були систематизовані відповідно до збільшення атомної ваги. Отже, Коперник і Менделєєв виходили з різних системоутворюючих властивостей. В цьому розумінні системоутворююча властивість виступає в ролі, аналогічній тій, яку виконує точка відліку в описі фізичних явищ. Розвиток науки, зокрема фізики, виявив залежність величин, що визначають фізичні властивості об'єктів, від відношення до систем відліку. Уже в класичній механіці була відома відносність швидкості, траєкторії, кінетичної енергії тіла. Теорія відносності виявила залежність від системи відліку форми тіла і навіть протікання часу. В дискусіях 30 — 50-х років було показано, що відносність всіх цих фізичних характеристик об'єктів не суперечить їх об'єктивності. Відповідно, залежність системного опису об'єкта від вибору системоутворюючої властивості не означає суб'єктивізму.

Сказане дозволяє зрозуміти систему як такий об'єкт, на якому реалізується відношення, що задовольняє заздалегідь фіксованій вла-

¹⁶ Солопов Е. Ф. Указ. соч., с. 126.

стивості, зокрема цільовій функції. Доповняльним щодо цього є визначення системи як такого об'єкта, властивості якого задовольняють задалегідь фіксованому відношенню.

Найвні в нашій літературі визначення поняття системи, є, на нашу думку, або надто широкими, що не дозволяє розрізнити систему і не-систему, або незіставлюваними, бо мають різні «точки відліку» (в одному разі — це властивість, в іншому ж — відношення).

Цей фіксований як «точка відліку» елемент можна назвати концептом системи. Відношення, що задовольняє системоутворюючій властивості, називатимемо структурою системи; об'єкт в абстрагуванні від реалізованої на ньому структури — субстратом системи.

Диференціація концепту, структури і субстрату системи дає методологічну основу для аналізу систем, зокрема, для розгляду специфічних системних властивостей об'єктів, наявність (чи відсутність) яких можна визначити у будь-якого об'єкта, що виступає як система. Так, не про всяку систему можна питати, який колір чи масу вона має. Але в принципі про будь-яку систему можна спитати, чи складається вона з однорідних елементів. Такі загальносистемні властивості можна назвати значенням загальносистемних параметрів. Теорія, в рамках якої встановлено зв'язки між загальносистемними параметрами, може розглядатись, як загальна теорія систем, оскільки ці зв'язки — загальносистемні закономірності — застосовні всюди, до будь-яких об'єктів, розглядуваних як системи.

Крім загальної теорії систем, існують спеціальні теорії систем — такі, як, наприклад, кібернетика, положення якої застосовні до певного типу систем. Сукупність усіх — як загальних, так і спеціальних теорій систем, — поступово консолідується в особливу науку — «системологію»¹⁷. Її майбутнє багато в чому залежатиме від розробки загальнометодологічних проблем науки, від евристичної продуктивності поєднання специфічних можливостей системного підходу і постулатів матеріалістичної діалектики.

* * *

Опираясь на определения диалектики, данные Ф. Энгельсом, автор рассматривает два аспекта диалектики: как науки об общих законах развития и науки о всеобщей связи. В статье анализируются основные черты, характеризующие диалектико-материалистическое понимание связей. Подобно тому, как для понятия развития более общим является понятие движения, понятие отношения обобщает понятие связи. Поэтому оказывается возможным определить связь в качестве особого типа отношения. В отличие от общего случая отношений, существование которых может быть логическим следствием наличия соотносящихся объектов, установление связей всегда требует конкретного исследования. Диалектика как общая теория связей рассматривается в качестве методологической основы системного подхода, что иллюстрируется на примере анализа понятия системы и значений системных параметров.

¹⁷ Див.: Флейшман Б. С. Основы системологии.— М., 1982.— 354 с.

СУТНІСТЬ І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ІДЕОЛОГІЇ

Науково-ідеологічне забезпечення планомірного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму, формування в усіх трудящих наукового світогляду, розв'язання завдань ідеологічної боротьби зумовлюють необхідність поглибленого дослідження особливостей ідеологічного процесу, закономірностей розвитку ідеології, аналіз її сутності, структури і соціальних функцій.

Відповідно до того чи того підходу ідеологію можна визначити як: систему поглядів, що виражають певні класові позиції, відображення дійсності крізь призму інтересів класу¹; теоретичну свідомість²; всю сукупність форм суспільної свідомості³; вираження самосвідомості класу⁴ та ін.

Безперечно, висвітлення зазначених аспектів розгляду ідеології є дуже важливим для розкриття її особливостей і ролі в житті суспільства. А от сутність ідеології та її основний зміст досліджено явно недостатньо. Ці питання і будуть предметом розгляду в нашій статті.

З'ясовуючи специфіку ідеології, дослідники часто-густо лишають в тіні питання про те, чи має вона свій специфічний об'єкт відображення. А це дуже важливо. Ідеологія є феноменом суспільної свідомості, а суспільна свідомість — не що інше як усвідомлене суспільне буття. Тому вивчаючи суть, особливості та місце цього феномена в структурі суспільної свідомості, необхідно передусім розкрити, *що, як і чому* саме так, а не інакше відображається в ідеології.

У більшості праць, присвячених дослідженню ідеології, відзначається, що однією з її істотних рис є здатність відображати класові інтереси. Однак така загальна постановка питання не розкриває специфіки ідеології щодо суспільної свідомості в цілому. Адже в класовому суспільстві остання теж має класовий характер. Тим-то, досліджуючи особливості ідеології, потрібно з'ясувати, які саме інтереси в структурі класових інтересів зумовлюють її виникнення, існування і функціонування. Це означає, що вивчення своєрідності ідеології та її суті пов'язане з аналізом специфіки і об'єкта ідеологічного відображення, інтересів соціального суб'єкта.

Відомо, що різні сфери життєдіяльності людей взаємопов'язані в цілісній системі суспільства, конкретно-історичною формою якого є суспільно-економічна формація, а інтегрованим вираженням усієї різноманітності суспільних відносин — суспільний лад. Основу останнього становлять пануючі виробничі відносини і система суспільних інститутів, що забезпечують функціонування цих відносин. Суспільний лад — сутнісне вираження всієї системи суспільних відносин. Він істотним чином впливає на відносини людей, класів, а також суспільства і природи. Його роль полягає не в забезпеченні задоволення тих чи інших

¹ Див.: *Іванов Васил.* Ідеологія: характер і закономірності розвитку.— М., 1977, с. 41—42.

² Див.: *Биккенин Н. В.* Социалистическая идеология.— М., 1978, с. 57; *Яковлев М. В.* Идеология.— М., 1979, с. 17—18; *Михальченко Н. И.* Политическая идеология как форма общественного сознания.— Киев, 1984, с. 4.

³ Див.: *Мивениерадзе В. В.* Роль идеологии в жизни общества.— М., 1969, с. 8.

⁴ *Уледов А. К.* Структура общественного сознания.— М., 1960, с. 183—197.

потреб, а у визначенні (зумовленні) загального способу, ступеня і характеру задоволення всіх потреб. Наслідком цього є формування специфічного суспільного інтересу, який стає визначальним щодо всіх інших інтересів і набуває значення корінного.

Корінний інтерес, отже, — це вираження залежності задоволення потреб людей, соціальних груп, класів від характеру суспільного ладу, в рамках якого протікає їхня життєдіяльність і який визначає їхні відносини, ставлення до навколишньої дійсності. Так само як суспільний лад є інтегрованим вираженням усієї системи суспільних відносин, так і корінний інтерес є інтегрованим вираженням всієї різноманітності інтересів. У класовому суспільстві корінні інтереси мають чіткий класовий характер.

Природа корінного інтересу визначається насамперед характером потреб класів і тим, забезпечує чи не забезпечує суспільний лад їх задоволення. Якщо суспільний лад не створює відповідних умов для забезпечення потреб класу, його життєдіяльності, останній заінтересований в усуненні цього ладу і заміні його іншим. Якщо ж суспільний лад забезпечує необхідні умови життєдіяльності класу, його корінний інтерес спрямований на збереження і зміцнення зазначеного ладу.

Усвідомлення класами свого ставлення до суспільного ладу з точки зору його ролі в забезпеченні їхньої життєдіяльності і становить основний зміст ідеології. Можна сказати, що специфічним об'єктом ідеологічного аспекту осмислення класами свого ставлення до навколишньої дійсності є суспільний лад. Тому основний зміст ідеології можна визначити як усвідомлення класами (за комунізму — всіма членами суспільства) свого ставлення до суспільного ладу, в рамках якого протікає їхня життєдіяльність і який зумовлює певний спосіб, ступінь і характер задоволення їхніх потреб.

На підставі того, що ставлення до суспільного ладу дістає своє вираження в корінних інтересах, ідеологію можна також тлумачити як усвідомлення класами, суспільством своїх корінних інтересів. Такий підхід до визначення ідеології, зокрема марксистсько-ленінської, міститься в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Там наголошується, що «марксистсько-ленінська ідеологія — послідовний вираз корінних інтересів робітничого класу, всіх трудящих...»⁵.

У деяких працях, присвячених дослідженню ідеології, її змісту і ролі в житті суспільства, констатується, що ідеологія є вираженням корінних інтересів класів. Однак, на жаль, глибокого обгрунтування це питання не дістало: не розкрито зміст суспільного ладу, корінного інтересу, їх взаємозв'язок в процесі детермінації всього змісту ідеології. Обмеження характеристики ідеології наведеним вище моментом дозволяє з'ясувати тільки основний її зміст, спрямованість на суспільний лад і ставлення до нього. Для того ж, щоб розкрити зміст ідеології у повному обсязі, необхідно звернути увагу й на ті об'єктивні фактори, які впливають на становлення й існування суспільного ладу.

Ми знаємо, що суспільний лад виникає і залишає історичну арену внаслідок дії об'єктивних законів суспільного прогресу. Люди можуть свідомо брати участь у встановленні чи усуненні суспільного ладу тільки тоді, коли для цього назріли відповідні об'єктивні передумови. Тому ставлення до суспільного ладу з необхідністю включає в себе і ставлення до об'єктивних законів суспільного прогресу, що зумовлю-

⁵ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези ЦК КПРС, 23 груд. 1969 р.— В кн.: До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна: Збірник документів і матеріалів. К., 1970, с. 76.

ють зміну одного суспільного ладу іншим. Наприклад, сучасна буржуазія, докладаючи всіх зусиль для збереження капіталізму, намагається протидіяти об'єктивним законам розвитку суспільства по шляху до комунізму. Водночас робітничий клас, ведучи боротьбу за повалення капіталізму і здійснення переходу до соціалізму, заінтересований у пізнанні об'єктивних законів суспільного прогресу і використанні їх у практичній діяльності. Отже, в ідеології дістає своє вираження ставлення класів до закономірностей суспільного прогресу, що зумовлюють зміну одного суспільного ладу іншим і, в такій спосіб, зачіпають їхні корінні інтереси. Тому ідеологію можна визначити як усвідомлення класами (суспільством) свого ставлення до об'єктивних законів суспільного прогресу з позицій корінних інтересів, тобто з погляду ставлення до суспільного ладу. Цей аспект є особливо важливим, тому що він розкриває зв'язок між змістом ідеології й об'єктивними законами розвитку суспільства, з чого випливає її науковий або ненауковий характер.

З'ясовуючи зміст ідеології, слід враховувати і те, що безпосередній хід історії здійснюється через розв'язання конкретних соціальних завдань, які висувуються самим життям і зачіпають корінні інтереси класів. Наприклад, в сучасних умовах одним з найважливіших завдань є збереження миру, відвернення нової війни, усунення самої можливості війни з життя суспільства. Ставлення до цього соціального завдання є різним з боку робітничого класу і з боку буржуазії. Для буржуазії війна є формою активної діяльності, спрямованої на захист капіталістичного ладу, засобом боротьби проти революційного робітничого класу, національно-визвольних рухів, підготовка до війни — істотною умовою отримання максимальних прибутків від гонки озброєнь. Для робітничого ж класу гонка озброєнь — це насамперед нове посилення експлуатації, скорочення виробництва засобів задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих, скорочення асигнувань на освіту, житлове будівництво, медичне обслуговування тощо.

Воєнна небезпека може бути ліквідована тільки з перемогою соціалізму в усьому світі. Поки існує капіталізм, зберігається і можливість виникнення нової світової війни. Тому усунення загрози війни з життя суспільства, з одного боку, відповідає корінним інтересам робітничого класу і всіх трудящих, а з другого — суперечить корінним інтересам буржуазії. Адже розв'язання цього питання пов'язане з ліквідацією самої буржуазії і капіталізму як суспільного ладу та з переходом до соціалізму. Те ж саме можна сказати і про ряд інших соціальних завдань, реалізація яких або безпосередньо впливає на суспільний лад, або залежить від його характеру.

Ставлення тих чи інших класів до соціальних завдань, як і ставлення їх до об'єктивних законів суспільного прогресу, дістає своє вираження в ідеології класів. Тим-то ідеологію можна визначити як усвідомлення класами, суспільством свого ставлення до конкретних соціальних завдань з позицій своїх корінних інтересів, тобто з погляду ставлення їх (класів, суспільства) як історичних суб'єктів до суспільного ладу. Зазначений аспект вивчення змісту ідеології набуває особливо важливого значення для розроблення класами стратегічних і тактичних цілей практичної діяльності.

Крім того, ставлення до суспільного ладу детермінує і ставлення до природи, її законів, можливостей і способів їх практичного використання. Наприклад, капіталізм підпорядковує відношення між людиною і природою інтересам буржуазії, а не інтересам усього суспільства, всього людства, його сучасного і майбутнього, бо ставлення буржуазії до природи визначається не потребами й інтересами всіх людей, а її корінними інтересами, спрямованими на збереження капіталізму як суспільного ладу. Стимулюється розвиток тих галузей знань про

природу, які сприяють одержанню надприбутків, вдосконаленню виробництва хімічної, бактеріологічної і ядерної зброї та ін.

Робітничий же клас заінтересований у пізнанні природи, її законів з метою створення сприятливих умов для життя всіх людей в сучасному і майбутньому, дедалі повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих, забезпечення неухильного прогресу людства і всебічного розвитку кожної людини. Глибоке дослідження і використання законів природи в інтересах усього людства і кожної окремої людини, об'єктивне пізнання природи для її збереження і відтворення забезпечуються лише в процесі будівництва і вдосконалення соціалізму.

Ставлення до природи, до можливостей пізнання і свідомого використання її законів зумовлене ставленням класів до суспільного ладу і дістає своє вираження в ідеології. Тому ідеологію можна також визначити як усвідомлення класами, суспільством свого ставлення до природи, її законів, до можливостей пізнання і використання цих законів з позицій корінних інтересів даних класів. Це означає, що тією мірою, якою пізнання природи слугує збереженню існуючого чи утвердженню нового суспільного ладу, ставлення до неї дістає своє вираження в ідеології.

Отже, ідеологічний аспект усвідомлення людиною (класом, суспільством) свого ставлення до дійсності ґрунтується насамперед на усвідомленні ставлення до суспільного ладу з точки зору корінних інтересів класу. Характер же цього ставлення визначається тим, якою мірою суспільний лад забезпечує чи не забезпечує задоволення потреб класів. Це, крім того, зумовлює й усвідомлення ставлення до тих основних факторів, які виступають як визначальні умови становлення й розвитку суспільного ладу і заміни одного ладу іншим. Такими найбільш загальними факторами виступають об'єктивні закони суспільного прогресу, необхідність розв'язання конкретних соціальних завдань, які висувуються самим життям суспільства на кожному даному етапі історії, і здатність класу чи суспільства в цілому до пізнання і свідомого використання цих законів. Зазначені аспекти усвідомлення класами свого ставлення до дійсності і складають зміст ідеології. Усі вони взаємопов'язані і характеризують ставлення людей до дійсності крізь призму ставлення їх до суспільного ладу. На цій основі можна дати загальне визначення ідеології: ідеологія є усвідомлення класами (за комунізму — суспільством) свого ставлення до об'єктивної дійсності з позицій їх корінних інтересів, тобто з погляду ставлення до суспільного ладу. Таким чином, об'єктом ідеології виступає дійсність під кутом зору ставлення до неї людей з позиції їхніх корінних (класових) інтересів.

У зв'язку з цим важливого значення набуває питання про зумовленість змісту ідеології. Найістотніше на нього впливають зміст, характер корінних інтересів класів; ступінь відповідності корінних інтересів того чи іншого класу напрямові дії об'єктивних законів суспільного прогресу; ступінь зрілості економічних відносин і самих соціальних суб'єктів, а також те, наскільки розв'язання конкретних соціальних завдань, що висувуються життям, сприяє реалізації корінних інтересів класів.

Залежність змісту, характеру ідеології від зазначених факторів чітко простежується при з'ясуванні протилежності ідеології робітничого класу і буржуазії.

Ідеологія робітничого класу як усвідомлення ним своїх корінних інтересів має послідовно класовий, партійний характер. Це виявляється насамперед в усвідомленні неможливості визволення трудящих від експлуатації в рамках капіталізму, непримиренності їхніх інтересів з інтересами буржуазії. Класовий характер ідеології робітничого

класу виражає, отже, оцінку відповідності суспільного ладу його потребам і інтересам і вимоги щодо майбутнього ладу, який має бути встановлений після повалення капіталізму. Таким суспільним ладом є соціалізм (комунізм).

Корінні інтереси робітничого класу в своїй спрямованості збігаються з напрямом дії об'єктивних законів суспільного прогресу. Тому їх усвідомлення пролетаріатом не тільки не суперечить об'єктивній закономірності розвитку суспільства, а, навпаки, зумовлює необхідність пізнання цих законів і свідомого їх використання в практичній діяльності з метою знищення капіталізму і побудови соціалізму. Науковий характер ідеології робітничого класу відіграє важливу роль у науковому передбаченні, визначенні стратегічних цілей революційно-перетворюючої діяльності, виробленні основних принципів управління розвитком суспільства, встановленні оптимальних відношень між суспільством і природою. Отже, в ідеології робітничого класу класовість, партійність і науковість органічно пов'язані.

Збіг корінних інтересів робітничого класу з об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, що забезпечує бачення світу таким, яким він є в дійсності, виражається і в тому, що ідеологія робітничого класу є діалектико-матеріалістичною за своєю філософською основою. Цей збіг зумовлює прогресивність ідеології пролетаріату, наукове обґрунтування місії робітничого класу як найпопулярнішої, найпрогресивнішої сили суспільного розвитку, як могильника капіталізму і будівника комуністичного суспільства. Адекватно відображаючи закономірності суспільного прогресу, його джерела, рушійні сили, провідну роль робітничого класу в історичному процесі, ідеологія цього класу озброює його усвідомленням цілей боротьби за перемогу соціалізму і комунізму в усьому світі. Корінний інтерес робітничого класу полягає в поваленні капіталізму і побудові комунізму — тому його ідеологія є комуністичною за своєю соціальною спрямованістю.

Отже, ідеологія робітничого класу є послідовно класовою, науковою, діалектико-матеріалістичною, прогресивною, оптимістичною, гуманістичною та інтернаціональною, і всі ці її риси і розкривають її зміст і характер саме як ідеології комуністичної.

З'ясовуючи ж специфіку ідеології буржуазії, її зміст і характер, слід підкреслити, що вона, виражаючи корінні інтереси буржуазії та виступаючи як їх усвідомлення, також має класовий, партійний характер, який виявляється насамперед в усвідомленні того, що тільки збереження капіталізму може забезпечити існування буржуазії як класу, а також, у тому, що буржуазія у своїй ненависті до соціалізму докладає величезних зусиль, щоб підірвати його зсередини, розхитати його підвалини, здійснити повернення до капіталізму. Капіталізм зображається при цьому як суспільний лад, що нібито захищає і виражає «загальнолюдські» інтереси.

Однак корінні інтереси буржуазії, спрямовані на збереження, захист капіталістичного суспільного ладу, суперечать об'єктивним суспільним законам. Не спираючись на знання останніх, на правильне розуміння історичного процесу, на міцний фундамент науки, буржуазна ідеологія не може дати об'єктивної картини розвитку суспільства, розкрити сутність і перспективи суспільного прогресу. Тому вона має вузькокласовий, реакційний, антикомуністичний, антигуманістичний, ненауковий, ідеалістичний та метафізичний, песимістичний характер.

На зміст і характер ідеології значною мірою впливають також ступінь зрілості економічних відносин, суб'єктів соціальної діяльності, а також те, якою мірою розв'язання об'єктивних соціальних завдань забезпечує реалізацію корінних інтересів класів. Це особливо чітко виявляється в переломні періоди історичного розвитку, коли назрівають об'єктивні умови для заміни одного суспільного ладу іншим.

Так, в умовах зародження капіталізму буржуазія виступала як прогресивна і революційна сила, зацікавлена в поваленні феодального суспільного ладу і в утвердженні капіталізму. В цей період її корінні інтереси значною мірою збігалися, з одного боку, з інтересами пригноблених мас феодального суспільства, а з другого — з об'єктивними тенденціями (закономірностями) переходу від феодалізму до капіталізму. Ідеологія прогресивної тоді буржуазії також була прогресивною. Але з перемогою буржуазних революцій, з завоюванням буржуазією політичної влади дедалі непримиреннішою стає протилежність корінних інтересів буржуазії і експлуатованих мас трудящих, насамперед, робітничого класу. Буржуазна ідеологія втрачає свою прогресивність і перетворюється в засіб реакційної, контрреволюційної боротьби буржуазії за збереження капіталізму.

Реальні умови для усвідомлення робітничим класом, трудящими шляхів і засобів їхнього визволення були створені самим розвитком капіталізму, загостренням і поглибленням усіх його суперечностей, особливо основної — між суспільним характером виробництва і приватно-капіталістичною формою привласнення, виходом пролетаріату на арену політичної боротьби як самостійної сили, яка протиставила свої корінні інтереси інтересам буржуазії. К. Маркс і Ф. Енгельс, виражаючи корінні інтереси робітничого класу і спираючись на знання об'єктивних законів суспільного розвитку, створили дійсно наукову ідеологію, яка стала могутньою зброєю робітничого класу і всіх трудящих у боротьбі за революційне перетворення світу, побудову комунізму.

Розкриття змісту ідеології, різних його аспектів і в цілому, має велике значення для з'ясування взаємозв'язку між ідеологією і формами суспільної свідомості.

Кожна з форм суспільної свідомості відображає відповідну сферу суспільного буття, ідеологія ж, пронизуючи і охоплюючи всі форми суспільної свідомості, дає цілісне вираження ставлення класів, суспільства до цієї дійсності. Однак ця цілісність має свою специфіку. Своєрідність ідеології полягає в тому, що вона виражає ставлення до суспільної дійсності під певним кутом зору — крізь призму ставлення класів до суспільного ладу. Ідеологія включає в себе науковий, моральний, естетичний, релігійний чи атеїстичний, політичний, правовий та філософський аспекти усвідомлення ставлення людини до світу і, таким чином, пов'язана з усіма формами суспільної свідомості. Проте вона не є простою сумою останніх. Ідеологія — це інтегроване вираження всієї суспільної свідомості. В її фокусі — усвідомлення ставлення до суспільного ладу, а вже через нього — до всіх сфер життєдіяльності, до всіх сторін об'єктивної соціальної дійсності. Можна сказати, що ідеологія є сутнісним вираженням суспільної свідомості.

За К. Марксом, сутність людини в її дійсності є сукупність (ансамбль) всіх суспільних відносин⁶. Якщо інтегрованим вираженням всієї системи суспільних відносин є суспільний лад, то ідеологія, тобто усвідомлення людиною свого ставлення до суспільного ладу, а через нього — до всіх галузей життєдіяльності суспільства, до всієї дійсності, виступає як сфера усвідомлення людиною своєї сутності.

У кожній з форм суспільної свідомості ідеологічний аспект відображення світу виявляється в усвідомленні ставлення до сутнісних сторін людської дійсності з позицій корінних класових інтересів, тобто з погляду ставлення до суспільного ладу. Наприклад, у моралі як формі суспільної свідомості поняття добра, зла, справедливості та ін. наповнюються тим чи іншим змістом відповідно до корінних інтересів класів. Для буржуазії моральним є те, що служить збереженню капіта-

⁶ Див.: Маркс К. Тези про Фейєрбаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 3—4.

лізму як суспільного ладу. Для робітничого класу—те, що сприяє його боротьбі за визволення від експлуатації і побудову комунізму. Але мораль не може бути зведена тільки до ідеологічного аспекту ставлення до дійсності. Вона включає в себе загальнолюдські норми життя, поведінки. Те ж саме можна сказати і про інші форми суспільної свідомості.

Грунтуючись на політичних, правових, моральних, естетичних філософських та ін. уявленнях, поглядах, ідеології і собі робить значний вплив на їхній зміст, істотні риси, особливості. Тут дістає свій вияв взаємозв'язок і взаємозумовленість структурних складових суспільної свідомості при збереженні якісної визначеності кожної з них.

Концентрованим вираженням змісту ідеології виступає ідеал суспільного ладу, що найбільше відповідає інтересам пануючого класу. Втіленню суспільного ідеалу класу значною мірою підпорядковується вся його діяльність. Усвідомлення класом того, що відповідний суспільний лад є визначальним фактором створення найсприятливіших умов існування цього класу, сприяє перетворенню суспільного ідеалу у вищу мету його практичної діяльності. Усвідомлення ж необхідності втілення суспільного ідеалу в життя як вищої мети життєдіяльності людей визначає сенс цієї життєдіяльності. Мета, сенс життєдіяльності суспільства, класу, особи зумовлюються соціальними умовами буття. В усвідомленні сенсу життя виявляється ступінь усвідомлення соціальним суб'єктом своєї власної суті, свого ставлення до об'єктивних законів соціального розвитку, до умов життя, насамперед до суспільного ладу.

У різних класів відповідно до їхніх корінних інтересів і зумовленого цими інтересами ставлення до соціальної дійсності формуються різні суспільні ідеали, різні вищі цілі життя, різне розуміння сенсу життя. Так, для буржуазії суспільним ідеалом виступає капіталізм як суспільний лад, що відповідає її корінним інтересам. Вищою її метою є збереження і захист капіталізму. Суспільним же ідеалом і вищою метою робітничого класу, всіх трудящих є комунізм.

Таким чином, суспільний ідеал, будучи концентрованим вираженням ідеології, визначає загальну соціальну спрямованість діяльності класів, підпорядковує всі сфери їхньої життєдіяльності боротьбі за утвердження суспільного ладу, що відповідає їхнім корінним інтересам. Той чи інший клас може створити необхідні умови для своєї життєдіяльності тільки тоді, коли буде встановлений той суспільний лад, який забезпечує реалізацію цих умов. Ось чому питання про те, який суспільний лад дійсно відповідає сутності людини і забезпечує реалізацію всіх її сутнісних сил, є серцевиною ідеологічної боротьби.

Отже, ідеологія, виступаючи інтегрованим вираженням суспільної свідомості, становить водночас специфічну форму усвідомлення людиною своєї суті і суті світу свого буття, є формою самосвідомості.

Відзначимо, що деякі дослідники, виходячи з того, що ідеологія виступає як класова свідомість, роблять висновок, що за комунізму вона припинить своє існування. З таким висновком погодитись не можна. З переходом до комунізму ідеологія тільки позбудеться класового характеру і стане загальнолюдською. Але внаслідок того, що суспільний лад, як інтегроване вираження всієї системи суспільних відносин, дійсності людської сутності, збережеться і буде вирішальним фактором, який визначає загальний спосіб, ступінь і характер задоволення потреб, то збережеться й ідеологія як усвідомлення ставлення до цього ладу, а через нього і до об'єктивної дійсності в цілому.

Комуністична ідеологія, як визначив товариш К. У. Черненко у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, це «ідеологія вихідного класу, ідеологія нового суспільства, ідеологія миру і дружби

між народами»⁷. Вона є дороговказом для всіх трудящих до щасливого майбутнього, засобом їх мобілізації на боротьбу за його втілення в життя. Тому КПРС приділяє так багато уваги питанням дальшого поліпшення ідеологічної роботи, розглядає її як один з найважливіших факторів успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва, комуністичного виховання трудящих, завдань ідеологічної боротьби.

При цьому партія виходить з того, що дальше поліпшення ідеологічної роботи неможливе, з одного боку, без глибокого теоретичного осмислення закономірностей світового суспільного процесу, вироблення науково обгрунтованих цілей і основних завдань комуністичного будівництва, а з другого — без врахування характеру сучасного етапу суспільного розвитку.

«Радянське суспільство, — підкреслив товариш К. У. Черненко, — вступило в історично тривалий етап розвинутого соціалізму; його всебічне вдосконалення — наше стратегічне завдання»⁸. Концепція розвинутого соціалізму є теоретичним вираженням конкретно-історичного змісту суспільного ідеалу комунізму і обгрунтуванням практики комуністичного будівництва. Розробка цієї концепції вимагає не тільки застосування марксистсько-ленінської теорії до практики вдосконалення розвинутого соціалізму, але й її дальшого розвитку на основі узагальнення цієї практики — як практики втілення в життя комуністичного суспільного ідеалу.

Партія виходить з того, що основою комуністичного виховання є формування в усіх трудящих марксистсько-ленінського світогляду. А для цього необхідно «добитися того, щоб революційна ідеологія і мораль робітничого класу, його колективістська психологія, інтереси і погляди визначали духовне обличчя всіх радянських людей»⁹.

У зв'язку з цим важливого значення набуває дальше дослідження методологічних проблем становлення і розвитку комуністичного суспільного ладу, проблем ідеологічного впливу на формування нової людини, її духовного світу, її комуністичного світогляду. А це, в свою чергу, потребує посиленої уваги до вивчення сутності і змісту самої ідеології. Тільки з позицій комуністичної ідеології, з позицій корінних інтересів робітничого класу можливо забезпечити єдність методологічного, світоглядного і гуманістичного підходів до розкриття процесу становлення людини як суб'єкта свідомої, науково обгрунтованої історичної і соціальної дії, як творця нового, комуністичного суспільства.

* * *

Специфическим объектом идеологического осмысления человеком (классом, обществом) своего отношения к действительности является общественный строй, представляющий собой интегрированное выражение всей совокупности общественных отношений и непосредственно определяющий их жизнедеятельность. Содержание идеологии определяется характером коренных интересов классов, степенью их совпадения с объективными законами общественного прогресса, а также тем, насколько решение классами конкретных социальных задач обеспечивает реализацию этих коренных интересов. Как осознание классами (обществом) своего отношения к действительности с позиций их коренных интересов идеология выступает интегрированным выражением общественного сознания и в то же время специфической формой самосознания человека — его представлением об общественном строе, общественном идеале и способах его достижения.

⁷ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 29.

⁸ Там же.

⁹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС 15 черв. 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 69.

М. М. ЧУРИЛОВ

ВИЗНАЧЕННЯ МОДЕЛІ ВИБІРКИ І ОРГПЛАНУ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

На червневому Пленумі ЦК КПРС (1983 р.) було поставлено питання про підвищення ролі соціологічних досліджень у розв'язанні економічних, політичних й ідеологічних завдань комуністичного будівництва, вивченні громадської думки, змін у характері і змісті праці, у способі життя радянських людей, у справі дальшого розвитку комплексного соціально-економічного планування та ін. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вдосконалення прийомів і методів, використовуваних марксистсько-ленінською соціологією для оперативного вивчення соціальних явищ і процесів суспільного розвитку. Оперативність збирання інформації досягається за допомогою застосування вибіркового соціологічного досліджень, які забезпечують не тільки швидкість проведення робіт, а й економію коштів і зусиль.

Процес проектування вибіркового соціологічного обстеження має кілька етапів. На першому, виходячи з цілей, завдань і гіпотез дослідження, виявляють вимоги і обмеження, які мають бути взяті до уваги під час формування вибірки. На другому — створюються альтернативні варіанти — робочі моделі вибірки, за допомогою яких дослідники прагнуть уявити собі різні дії в досягненні поставлених цілей. Такі моделі покликані показати, якими засобами треба скористатися для розв'язання поставлених завдань. На цій стадії планування аналізуються різні варіанти формування вибіркової сукупності, кожний з яких має свої показники економічності, надійності та ін. На наступному, третьому, етапі моделі порівнюються і з них

вибирається найкраща, найприйнятніша для даного конкретного випадку. Складність такого вибору пов'язана не тільки з безліччю критеріїв ефективності, які треба одночасно брати до уваги, але й з тим, що якісні оцінки переваг і вад того чи того варіанту формування вибірки, значною мірою суб'єктивні, а статистики якісних оцінок вартості різних способів збирання інформації у зв'язку з її надійністю, на жаль, поки що немає.

Порушені вище питання належать до найменш розроблених, що помітно гальмує розвиток соціологічних досліджень у нашій країні. Економіка, планування й організація вибіркового обстеження, здійснюваних невеликими науковими колективами, та їхній зв'язок з якістю (в широкому розумінні) результатів досліджень майже не зачіпаються в нашій соціологічній літературі, тому читач не знайде в цій статті огляду думок з названих питань. Автор викладає тут власну позицію й аналізує роботу дослідницького колективу, який зіткнувся з зазначеними проблемами.

Перш ніж докладно розглянути етапи проектування вибіркового соціологічного дослідження, відзначимо, що питання про репрезентативність вибіркової сукупності завжди потрібно розглядати не тільки з формально-статистичних позицій, а насамперед з погляду цілей і завдань дослідження, оскільки саме вони визначають те коло істотних ознак, характеристик, з яких робиться висновок про ступінь адекватності відображення у вибірці властивостей генеральної сукупності, що вони цікавлять дослідника.

Означений статистичний критерій репрезентативності часто використовується у визначенні потрібного обсягу вибірки разом з іншими критеріями. Так, у ряді досліджень провідним фактором є ресурсно-економічний — вартість, і тому проєкт вибірки має забезпечити задану точність при заданих (мінімальних) витратах. У тих випадках, коли лімітуючим ресурсним фактором є час або час разом із вартістю, проєкт вибірки має забезпечити одержання очікуваної точності в задані строки. Економічність вибіркового обстеження порівняно з обстеженням усіх об'єктів, які входять до вибіркової сукупності, є одним з головних достоїнств цього методу.

Розв'язання питань, пов'язаних з забезпеченням репрезентативності вибірки з урахуванням статистичних і економічних критеріїв становить зміст математико-статистичної теорії вибірових методів. У рамках цієї теорії розробляються правила побудови вибіркової сукупності абстрактних об'єктів довільної природи й оцінювання її параметрів, що дозволяють зробити певний висновок про ефективність того чи того прийому формування вибірки.

Гадаємо, що доцільно виділити в особливу групу, поряд з вищеведеними статистичними й економічними критеріями, так звані аналітичні вимоги, під якими розуміються обмеження, що накладаються на проєктований обсяг вибірки і детальність розробки даних змістом завдань наступного аналізу, і необхідність забезпечення статистично точних, правильних і вірогідних висновків, побудованих на базі вибірових оцінок статистичних показників.

Ці питання в рамках традиційної математико-статистичної теорії вибіркового методу зовсім не потрапляли в поле зору дослідників. Однак часто-густо саме вони визначають успіх або невдачу дослідження в цілому.

Саме з погляду аналітичних вимог ми маємо намір підійти до аналізу пропонуванних моделей вибірових досліджень.

У плануванні досліджень з соціології звичайно керуються такими міркуваннями: як зменшити пов'язані з ними поточні витрати і як здобути якомога надійніші результати. Однак практика показує, що вимога високої надійності і максимальної репрезентативності інформації звичайно перебуває в суперечності з вимогою економічності використання методик збирання інформації, оскільки одержання надійних і репрезентативних даних пов'язане з чималими часовими та іншими витратами. Тому в процесі планування соціологічного дослідження автори дослідницького проєкту повинні ставити реальні вимоги до надійності соціологічної інформації, представницькості вибіркової сукупності, що мають узгоджуватись з часовими, матеріальними та іншими ресурсами, виділеними на проведення всього комплексу робіт.

Простежимо процес планування вибірки на прикладі дослідження, здійсненого в Інституті філософії АН УРСР у Києві (керівник теми — В. П. Чорноволенко). Завдання полягало в тому, щоб за допомогою вибіркового опитування працюючого населення Києва виявити розподіл вихідців з різних типів сімей щодо типів робочих місць¹.

Зауважимо, що в розробленні різних планів дослідження і схем формування вибіркової сукупності виходимо з того, що надійність соціологічної інформації лишається незмінною незалежно від того, чи змінюються методи збирання первинної соціологічної інформації чи ні. Незмінним лишається і обсяг вибірки, що розраховується за однією з ознак для всієї генеральної сукупності безпосередньо перед самим процесом планування. Отже, в процесі планування у нас змінюватимуться тільки метод збирання соціологічної інформації і схема формування вибіркової сукупності, які впливають на економічність дослідження, і саме вона в даному

¹ Результати дослідження див.: *Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости.* — Киев, 1984.

разі становитиме показник, що характеризує його ефективність.

Оскільки дане дослідження проводилось у масштабах великого адміністративного і промислового центру, чисельність населення якого перевищує два мільйони чоловік, дослідникам належало вибрати оптимальну схему формування вибіркової сукупності. До проекту вибірки ставились такі вимоги: по-перше, теоретичні помилки вибірки, розраховані за рядом показників, мають бути мінімальні; по-друге, вибірка має бути найпростішою з організаційної точки зору (компактність розташування адрес респондентів, мінімальні часові, транспортні та інші витрати).

У процесі проектування було розглянуто чотири варіанти побудови вибіркової сукупності. Перший передбачав чотириступінчасту вибірку; на першому ступені мав здійснюватись відбір адміністративних районів міста, на другому — виборчих дільниць в середині виділених районів, на третьому — адрес в середині відібраних виборчих дільниць, на четвертому — відбір респондентів за цими адресами.

У другому проекті побудови вибіркової сукупності відсутній другий ступінь відбору, тобто після відбору районів виділялись адреси. Ця модель становила триступінчасту вибірку.

Третій проект також передбачав триступінчасту вибірку. Але на першому ступені вже відбирались не райони, а виборчі дільниці, а на другому і третьому, як і в попередній моделі, — має відбуватись відбір, відповідно, адрес респондентів.

Четвертий проект — найпростіший щодо організації вибіркової сукупності, проте на перший погляд він видавався найменш економічним. У ньому передбачалась модель двоступінчастої вибірки, де вже на першому ступені відбувається відбір адрес, а на другому — респондентів за цими адресами.

Попередня оцінка репрезентативності для кожного з зазначених проектів здійснювалась за двома ознаками: статтю і віком. Вибір цих ознак був зумовлений насампе-

ред тим, що дослідники мали можливість працювати із списками виборців усіх виборчих дільниць Києва. Тому була одержана докладна інформація з цих двох показників як щодо всього міста, так і щодо кожного адміністративного району Києва і кожної виборчої дільниці.

Розглянемо перший проект, вибірки, де вже на першому ступені має відбуватись відбір адміністративних районів. Оскільки дослідники мали в своєму розпорядженні інформацію щодо кожного з районів міста тільки з двох показників (про інші ж — соціально-демографічні, економічні, та ін. — характеристики одержати таку повну інформацію досить важко), то на першому ступені можливий або ймовірніший вибір районів, або вибір одного-двох типових з однорідної групи після стратифікації всіх 12 районів Києва на такі групи, близькі за середнім значенням ознак статі і віку. Відзначимо також, що на цій стадії бажано обмежитись відбором максимум трьох-п'яти районів міста, бо тільки в цьому разі можливий істотний економічний виграв.

Розрахунок можливих теоретичних помилок вибірки здійснюватимемо за формулою²:

$$\Delta = t \sqrt{\frac{\sigma^2}{n} \left(1 - \frac{n}{N}\right)} \dots (1),$$

де Δ — гранична помилка вибірки; t — коефіцієнт довіри, відповідний певній ймовірності P (в нашому випадку для ймовірності $P=0,9545$, $t=2$); N — обсяг генеральної сукупності, а n — кількість одиниць, що потрапили у відбір; σ^2 — дисперсія групових середніх, яка розраховується так:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n} \dots (2),$$

де x_i — значення ознаки щодо кожного виділеного району або виборчої дільниці, а \bar{x} — середнє значення ознаки щодо виділених дільниць або районів.

² Див.: *Рабочая книга социолога.* — М., 1976, с. 274.

Визначимо граничну помилку на першому ступені відбору з двох ознак — статі і віку (тут оцінка репрезентативності робилась за віковою групою з найбільшою дисперсією). Обчислюючи граничні помилки, ми постійно збільшуватимемо кількість районів, що потрапили у відбір.

На першому ступені може бути відібрано чотири-п'ять районів, бо навіть для ознаки з максимальною величиною дисперсії гранична помилка не перевищує 5%. Тепер треба розрахувати граничну помилку і на наступних ступенях відбору. Припустимо, наприклад, що ми відібрали на першому ступені п'ять адміністративних районів. Треба визначити приблизну кількість виборчих дільниць, що їх маємо відібрати на другому ступені, причому критерієм припинення відбору теж слугуватиме наперед задана величина граничної помилки. Оцінку репрезентативності відбору виборчих дільниць, так само як і на першому ступені, здійснюємо за двома ознаками — статтю і віком. Тут виникає, однак, певна невизначеність. Річ у тім, що всі подальші розрахунки залежать від того, які саме райони відібрано на першому ступені (зокрема, від чисельності виборчих дільниць і від дисперсії ознак у відібраних районах). Розглянемо кілька можливих варіантів. З цією метою можливі сполучення з 12 районів (всього близько 800 комбінацій) по п'ять у кожній групі розіб'ємо на три групи залежно від кількості виборчих діль-

ниць, що входять у відібрані райони: мінімальне число — 260—265; середнє — 300—310 і максимальне — 345—348. Серед сполучень, які входять до кожної з цих груп, виявимо ті, що дають максимальну і мінімальну оцінку дисперсії. Одержимо шість наборів по п'ять районів у кожному, тобто шість можливих варіантів відбору районів на першому ступені. Для кожного з варіантів розраховувалась залежність помилки вибірки від сумарної кількості дільниць, що відбираються. У таблиці 1 показано результати цього експерименту, в ході якого змінними виступали: ознаки, за якими здійснювався вибір — стать і вік; величина дисперсії щодо названих ознак; кількість виборчих дільниць, які містяться у виділених п'яти районах на першому ступені відбору. У процесі експерименту постійно збільшується обсяг передбачуваної вибіркової сукупності на другому ступені відбору і щодо кожної з розглядуваних груп розраховувалась гранична помилка вибірки.

Аналіз здійснених розрахунків приводить до таких висновків: поперше, доцільно на першому ступені відібрати райони з найменшою сумарною величиною виборчих дільниць, тому що по першій групі виходять найменші граничні помилки. По-друге, на першому ступені треба прагнути того, щоб середні значення досліджуваних ознак щодо кожного з районів, які відбираються, були близькі до величини середньої для всієї генеральної су-

Т а б л и ц я 1

Залежність граничної помилки вибірки від обсягу вибірки на другому ступені відбору

Сумарна чисельність виборчих дільниць, що відбираються	стать						вік					
	$\sigma_{\min} = 0,141$			$\sigma_{\max} = 0,162$			$\sigma_{\min} = 0,172$			$\sigma_{\max} = 0,218$		
	N = 260	N = 305	N = 350	N = 260	N = 305	N = 350	N = 260	N = 305	N = 350	N = 260	N = 305	N = 350
10	0,087	0,087	0,087	0,100	0,101	0,101	0,107	0,107	0,107	0,135	0,136	0,136
25	0,054	0,054	0,054	0,062	0,062	0,062	0,065	0,066	0,066	0,083	0,083	0,084
50	0,036	0,036	0,037	0,041	0,042	0,042	0,043	0,044	0,045	0,055	0,055	0,056
75	0,027	0,028	0,028	0,031	0,032	0,033	0,033	0,034	0,035	0,042	0,044	0,044
100	0,022	0,023	0,024	0,025	0,027	0,028	0,028	0,028	0,029	0,034	0,034	0,037
150	0,015	0,016	0,017	0,017	0,019	0,020	0,019	0,020	0,021	0,023	0,025	0,027
200	0,009	0,012	0,013	0,011	0,013	0,015	0,011	0,015	0,016	0,014	0,018	0,020
250	0,003	0,008	0,010	0,004	0,009	0,011	0,004	0,009	0,012	0,005	0,012	0,015

купності і їх дисперсії були якомога менші.

Аналіз даних, наведених у таблиці 1, показує, що на другому ступені можна обмежитись відбором адрес лише у 100 виборчих дільницях. Для цього випадку гранична помилка дорівнюватиме 0,034 (розрахунок здійснювався по віковій групі, для якої величина дисперсії сягнула максимального значення, але комбінація районів, відібраних на першому ступені, містила мінімальну кількість виборчих дільниць).

Перш ніж знайти сумарну величину граничної помилки для першого і другого ступенів відбору разом, оцінимо помилки репрезентативності, що виникають на третьому ступені, коли відбувається відбір адрес респондентів з виділених нами 100 виборчих дільниць. Оскільки на четвертому ступені здійснюватиметься відбір лише одного респондента за виділеною адресою, то вже на третьому ступені постає питання про визначення обсягу вибіркової сукупності, що формується.

Завданнями дослідження передбачалося вивчення розподілу вихідців з різних типів сімей щодо типів робочих місць, покладалось забезпечити репрезентативність і наповненість кожного з типів сімей. Попередній аналіз показав, що доцільно виділити шість-сім типів їх. Розрахунок обсягу кожної групи респондентів, які належать до того чи того типу сім'ї, робився за формулою³:

$$n = \frac{Nt^2pq}{Nm^2_{\text{доп}} + t^2pq}$$

де для ймовірності $P=0,9545$; $t=2$, $m_{\text{доп}} = 0,05$; $\sigma^2=pq=0,25$ — *тах* показує, що максимальний обсяг для кожного з типів сім'ї має досягати 400 одиниць. Якщо ж збільшимо обсяг усієї вибіркової сукупності до 3000 респондентів, тобто максимальний обсяг кожного з типів сі-

мей вже становитиме близько 500 одиниць, то гранична помилка вибірки в кожному з розглядуваних типів дорівнюватиме 4,4%. Отже, на третьому ступені нам треба за схемою ймовірнісного безповторного відбору виділити 3000 адрес.

Знаючи помилки, що виникають на кожному ступені, визначимо тепер підсумкову граничну помилку вибірки для всіх трьох ступенів. Тут є статистичні складності, оскільки підсумкова помилка не становить суми помилок кожного ступеня, а пов'язана з ними складнішою залежністю. Для розрахунку підсумкової помилки вибірки використувувалось правило знаходження ймовірності настання двох незалежних дій: шукана ймовірність дорівнює добуткові ймовірностей настання кожного з них (методика розрахунків викладена у «Додатку»). Припустивши, що в дослідженні буде виділено шість типів сімей (тобто в кожному типі пересічно 500 чоловік), дістанемо, що підсумкова помилка першого проекту вибірки з ймовірністю 0,9545 не перевищує 5,2%.

Розглянемо другий проект вибіркової сукупності. На першому ступені, як і в першому проекті, відбирались адміністративні райони, а на другому — адреси. Можливі два варіанти: а) із сукупності районів відбираються чотири (аналогічно першому проекту). В цьому випадку для ймовірності $P=0,9545$ і $t=2$ гранична помилка становитиме 0,048; б) відбираються п'ять адміністративних районів. Для такої ж ймовірності і коефіцієнта довіри гранична помилка дорівнюватиме 0,041. Так само як і для першого проекту, оцінка помилок репрезентативності на другому ступені відбору здійснювалась для кожної з шести груп, відмінних за характером праці, і так само для $P=0,9545$ і $t=2$ підсумкова помилка вибірки $\Delta=0,0446$. Обчислюючи підсумкову помилку для другого проекту, дістанемо, що в першому варіанті гранична помилка дорівнює 0,054, а в другому — 0,050.

Для третього проекту формування вибіркової сукупності ха-

³ Див. формулу (8, 3, 3) в кн.: *Методика и техника статистической обработки социологической информации.* — М., 1968, с. 276.

рактерний відбір на першому ступені не районів, а виборчих дільниць. У процесі аналізу одержаних результатів було розглянуто два варіанти: відбір (а) 75 і (б) 100 виборчих дільниць. На другому ступені, так само як у першому і другому проектах, планувався відбір 3000 адрес. Підсумкова помилка третього проекту для першого варіанта дорівнює 5,3%, а для другого — 4,9%.

У четвертому проекті на першому ступені зі списків усіх виборців Києва на дільницях з певним, заздалегідь заданим інтервалом (кроком), було виділено 3000 адрес. У виділенні адрес особливе значення має вибір першого номера, з якого починається систематичний вибір. У нашому дослідженні на першій виборчій дільниці кожного району відбір починається з другого номера, на другій дільниці — з четвертого, на K -ій дільниці — з $2 \times K$ номера. Для четвертого проекту помилка вибірки, як було показано нами вище, становила 4,46%.

Що ж до помилок вибірки у розглянутих проектах, то оцінювалась величина тих з них, які виникають тільки на перших ступенях, і зовсім не йшлося про помилку на останньому ступені відбору. Можна показати, що на останніх двох ступенях у кожному проекті, а в четвертому проекті — і для всієї вибірки, здійснювався в принципі одноступінчастий випадковий вибір. Річ у тім, що на передостанньому ступені відбір було організовано так, що ймовірність виділення адреси була пропорційна числу респондентів, які мешкають за цією адресою. А через те що на останньому ступені за кожною адресою випадковим чином відбирався респондент, можна показати, що в даному випадку для кожного респондента ймовірність потрапити в число опитуваних однакова, тобто даний двоступінчастий відбір становить не що інше як одну з можливих реалізацій випадкового відбору з вихідної сукупності і в цьому розумінні мало чим відрізняється від процедури систематично-

го відбору респондентів з певним інтервалом зі списків усіх респондентів, які входять у цю сукупність. Отже, даний відбір на останніх двох ступенях у всіх проектах можна вважати одноступінчастим, оскільки виділення адрес здійснювалось за списками виборців і ймовірність попадання адреси у вибірку пропорційна числу виборців, які мешкають за даною адресою. Тому в нашому випадку поява останнього (його можна умовно називати «організаційним») ступеня відбору не призводить до збільшення помилки вибірки.

Отже, дослідники мали перед собою граничні теоретичні помилки вибірки для всіх чотирьох пропонуванних проектів (від 0,0446 до 0,054). Проте остаточний вибір проекту можна було зробити після порівняння можливих варіантів з урахуванням особливостей методики збирання даних і пов'язаної з цим економічності досліджень. За методи збирання первинної соціологічної інформації було взято: очне опитування — інтерв'ювання і заочне — поштове опитування працюючого населення Києва.

Порівняємо два варіанти організації збирання даних і оцінимо їхню економічність. Перший варіант передбачає здобуття інформації виключно методом інтерв'ювання. Другий же було орієнтовано на здобуття інформації за допомогою використання заразом інтерв'ю і поштового опитування. На користь цього варіанта свідчить таке міркування. Відомо, що використання методу поштового опитування частіше має за результат дані, про надійність яких важко судити. Однак якщо за допомогою інтерв'ювання одержати невеликий масив надійної інформації, то надалі він може служити своєрідним «еталоном» для «ремонту» основного масиву, здобутого вже недорогим методом поштового опитування⁴. Таким еталоном масивом у даному

⁴ Докладніше про це див.: *Паніотто В. П., Яковенко Ю. П.* Некоторые способы совершенствования почтового опроса. — Социол. исследования, 1981, № 3, с. 34.

разі може бути вибірка обсягом близько 1000 одиниць спостереження (для ймовірності $P=0,9543$ і $t=2$ гранична теоретична помилка такої вибірки дорівнює 3,17%).

Оцінимо економічність пропонованих варіантів збирання інформації. Для цього докладніше розглянемо в кожному з варіантів процес організації обстеження на етапах: збирання емпіричних даних, підготовки інформації до обробки первинних даних на ЕОМ.

Плануючи кожне масове соціологічне обстеження, доцільно, скласти сільовий графік, який визначає послідовність дій із зазначенням характеру цих дій, строку виконання робіт, кількості й кваліфікації осіб, які їх здійснюють. Сільовий графік становить собою граф, вершини якого — елементи дослідницької процедури, а ребра символізують дію переходу від одного її елемента до іншого. Елемент дослідницької процедури означає тільки завершення попередньої дії (або сукупності дій), початок наступної (або наступних) і служить віхою на шляху виконання робіт для якісної оцінки стану процесу дослідження⁵.

У побудові сільового графіка основним моментом є подання процесу дослідження у вигляді послідовності елементів — етапів і зв'язків між ними⁶. На основі такого графіка заздалегідь можна виділити ту ділянку роботи, яка потребує найбільше часу, ресурсів, розглянути можливі шляхи скорочення часових витрат, а значить і строків проведення дослідження в цілому. Отже, сільовий графік дає мож-

ливість вибрати оптимальну стратегію проведення дослідження, регулювати і контролювати строки виконання окремих робіт і дослідження загалом.

Перш ніж розглядати докладні плани-графіки робіт щодо кожного варіанта збирання інформації, відзначимо такі обставини. Щоб оцінити економічність пропонованих варіантів збирання даних, треба хоча б приблизно уявити як часові витрати на кожний вид робіт, так і кількість та кваліфікацію осіб, зайнятих в їх виконанні. Потрібно також врахувати, що в процесі проведення дослідження можуть виникнути затримки, не передбачені графіком, а це збільшить часові витрати і здорожить дослідження. Так, скажімо, підготовка до формування вибірки в першому варіанті збирання інформації (поштовою опитуванні), включаючи підготовку листів-відношень на ім'я голів райвиконкомів, телефонні перемовини та ін., за обсягом роботи дорівнює одному-двом дням, але ця робота розосереджена приблизно на два тижні, тому що не завжди можна застати тих, хто потрібний, доводиться узгоджувати різні строки та ін. Отже, наведені нижче строки характеризують час від початку до кінця проведення даного виду роботи, але виконавці не завжди протягом цього часу зайняті тільки цією роботою. Тому передбачити всі можливі затримки і виникнення додаткових робіт до проведення дослідження практично неможливо. Звичайно, в процесі планування дослідження фонд часу, що виділяється на виконання кожної з запланованих робіт, треба визначати з деяким запасом, заздалегідь передбачаючи додаткові часові витрати.

Розглянемо план-графік робіт і сільовий графік лише для другого варіанта збирання даних, бо він є найскладнішим з організаційного погляду і повністю включає в себе всі види робіт, пов'язаних з інтерв'юванням респондентів. У пропонованому нижче плані-графіку зазначено приблизні часові витрати і кількість осіб, зайнятих у виконанні названих робіт.

⁵ Докладніше див.: *Тощенко Ж. Т., Алейников Б. В.* О сетевом графике проведения социологического исследования. — В кн.: *Марксистско-ленинская методология и вопросы методики конкретных социальных исследований.* М., 1977, с. 180—182.

⁶ Потрібно відзначити у зв'язку з цим, що немає єдиного рецепта поділу процесу соціологічного дослідження на елементи дослідницької процедури, хоча цікава спроба розробити правила такого поділу робилася. Див.: *Петренко Е. С.* і др. Основные принципы проектирования современного социологического исследования. — В кн.: *Проектирование и организация выборочного социологического исследования.* М., 1977, с. 147—159.

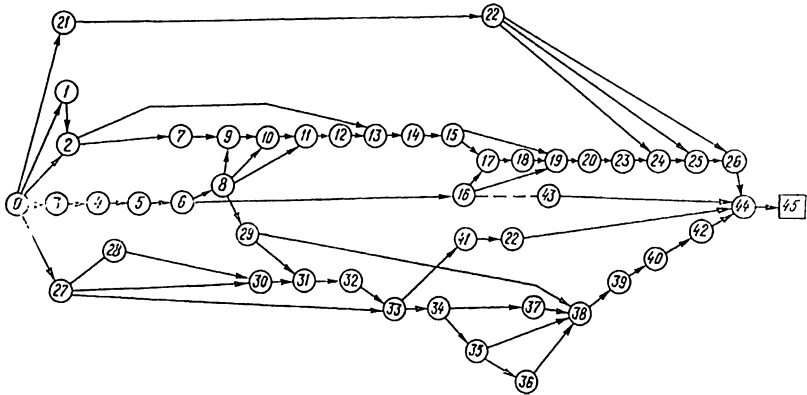
Таблиця 2

Організаційний план-графік робіт для другого варіанта збирання даних

Найменування робіт	Кількість виконавців	Строк виконання
1. Одержання дозволу на проведення пілотажного й емпіричного дослідження	2	30 дн.
2. Розробка макету анкети № 1 (для поштового опитування)	2	15 дн.
3. Складання проекту формування вибіркової сукупності для дослідження (розробка моделі вибірки)	2	15 дн.
4. Підготовка до формування вибірки (переговори з райвиконкомом, листи та ін.)	2	15 дн.
5. Складання списків опитуваних	8	10 дн.
6. «Ремонт» одержаних списків	1	4 дн.
7. Розміщення анкети поштового опитування для методичного експерименту		10 дн.
8. Формування експериментальних груп для пілотажного дослідження	1	10 дн.
9. Підготовка до пілотажного дослідження за анкетною для поштового опитування (заповнення конвертів, звернень та ін.)	4	4 дн.
10. Пілотаж анкети і методики опитування (перше розсилання)	4	7 дн.
11. Пілотаж анкети і методики опитування (друге розсилання)	4	3 дн.
12. Кодування, перфорація, обробка даних пілотажного дослідження на ЕОМ	5	10 дн.
13. Доопрацювання анкети за даними методичного експерименту	1	5 дн.
14. Підготовка до тиражування анкети для поштового опитування (договір про друкування анкети та ін.)	1	7 дн.
15. Тиражування анкети для поштового опитування	1	60 дн.
16. Формування списків для поштового опитування	1	7 дн.
17. Підготовка для проведення поштового опитування (заповнення звернень, адрес на конвертах та ін.)	6	14 дн.
18. Основне поштове опитування (перше розсилання)	15	2 дн.
19. Підготовка до повторного розсилання	6	7 дн.
20. Основне поштове опитування (друге розсилання)	8	2 дн.
21. Постановка задачі для розробки програми обробки анкети для поштового опитування на ЕОМ	2	15 дн.
22. Розробка програми для обробки первинних даних на ЕОМ	2	120 дн.
23. Збирання і кодування даних за анкетною для поштового опитування	6	12 дн.
24. «Ремонт» одержаного масиву даних за анкетною для поштового опитування	5	2 дн.
25. Перфорація, контроль даних, зібраних за анкетною для поштового опитування	2	40 дн.
26. Обробка даних поштового опитування	2	10 дн.
27. Складання макету анкети для інтерв'ю	2	15 дн.
28. Підготовка інструкцій і документації для інтерв'юерів	2	15 дн.
29. Формування вибірки для пілотажного дослідження й основного опитування	1	15 дн.
30. Тиражування анкети для пілотажного дослідження	1	20 дн.
31. Пілотаж анкети і методики опитування інтерв'ю	4	4 дн.
32. Обробка даних пілотажного дослідження	2	10 дн.
33. Доопрацювання анкети і методики опитування за даними пілотажного дослідження	2	10 дн.
34. Організація тиражування анкети для інтерв'ю	1	15 дн.
35. Відбір і підготовка інтерв'юерів	4	7 дн.
36. Підготовка документації для інтерв'юерів	2	7 дн.
37. Тиражування анкети для інтерв'ю	1	60 дн.
38. Проведення основного опитування	25	30 дн.
39. Кодування зібраного масиву даних	5	4 дн.
40. Перфорація і контроль даних	2	20 дн.
41. Постановка задачі на обробку даних, одержаних під час інтерв'ю	2	15 дн.
42. Обробка даних інтерв'ю на ЕОМ	2	10 дн.
43. Постановка задачі на обробку даних об'єднаного масиву	2	15 дн.
44. Формування об'єднаного масиву «поштове опитування», «інтерв'ю» і його обробка	2	10 дн.
45. Передання даних опитування для інтерпретації		

Цей план-графік (тут зображено сітвовий) може розглядатися як робочий (тільки в робочих планах-графіках робота планується в часовому інтервалі).

ганізаторської роботи авторів дослідницького проекту. Відзначимо, що економічність досліджень є однією з маловивчених проблем їх організації і планування, не описана

Сітвовий графік для другого варіанта збирання інформації.

Ці графіки не дають безпосередньої можливості оцінити економічність самого дослідження, через те що наведені там строки виконання робіт і кількість виконавців умовні. Ця умовність двояка: з одного боку, час на виконання тієї чи тієї роботи береться з запасом на випадок різного роду затримок, а з другого — те, що який-небудь виконавець виконує роботу за певний строк, зовсім не означає, що він буде зайнятий тільки цією роботою і жодною іншою. В ході дослідження виконавці звичайно виконують паралельно кілька видів робіт. Тому в розрахунку економічності дослідження було б помилковим оцінювати ці строки виконання і кількість виконавців, які наведені в плані-графіку робіт.

Для визначення економічності дослідження потрібно хоча б приблизно оцінити «чистий» час (у людино-днях або людино-годинах), витрачений на виконання зазначених у графіку робіт, і кваліфікацію осіб, які їх виконують. Співвідношення «чистого» часу, потрібного для проведення дослідження, і фактично витраченого часу може служити показником ефективності ор-

в літературі і методика вимірювання цієї важливої характеристики.

Розраховуючи економічність дослідження, на наш погляд, потрібно брати до уваги також вартість анкет, в разі поштового опитування — вартість конвертів, в яких надсилаються анкети і які вкладаються у це відправлення для повернення заповнених анкет; витрати на проїзд інтерв'юерів; вартість звернень і письмових нагадувань та ін. Дані про розміри витрат частково можуть бути одержані з досвіду пілотажного обстеження або після відповідного аналізу раніше проведених досліджень. Так, наприклад, у розглянутому випадку в процесі підготовки і проведення пілотажного опитування і методичного експерименту, а також в ході обробки їх результатів було виявлено приблизну тривалість інтерв'ю (включаючи час, потрібний на розшуки респондента, процедуру відбору респондента в сім'ї, налагодження інтерв'юером контакту з ним і повторні візити), часові витрати на заповнення конвертів, звернень і розсилання конвертів, орієнтовний процент повернення анкет у поштово-му опитуванні, часові витрати, по-

в'язані з підготовкою інформації для обробки на ЕОМ, транспортні та інші витрати.

Таке опрацювання варіантів організації дослідження дає можливість оцінити їх вартість: для першого варіанта вона приблизно в 1,5 раза більша, ніж для другого (без урахування вартості машинного часу, витраченого на обробку інформації, а також часових затримок і додаткових робіт). Отже, можна зробити висновок, що другий варіант значно економічніший за перший, незважаючи на його позірну громіздкість.

Підіб'ємо підсумки — оцінимо переваги і вади всіх розглянутих нами раніше моделей формування вибіркової сукупності. Зазначимо, що в ході проведення інтерв'ю нам потрібно одержати «еталонну» сукупність обсягом приблизно 1000 одиниць спостереження. Гранична теоретична помилка для цієї вибірки дорівнюватиме 3,17%. Але якщо цьому ступеневі передуватимуть одна або кілька ступенів відбору (як у першій, другій і третій моделях вибірки), то підсумкова гранична теоретична помилка вибірки становитиме вже істотно більшу величину. Зважимо ще на одну обставину. В проведенні поштового опитування не має особливого значення розкид одиниць спостереження в масштабах досліджуваного регіону. Тому перевага, яка досягалась у першій — третій моделях вибірки і яка істотна в разі проведення інтерв'ю (компактне розташування вибіркової сукупності), втрачає своє значення для поштового опитування. Оскільки основну масу інформації економічніше здобувати за допомогою поштового опитування, то перевагу було віддано четвертій моделі, яка передбачає проведення одноступінчастого відбору і має найменші граничні теоретичні помилки вибірки.

Завершуючи аналіз проблеми планування обстеження — вибору моделі й оргплану, підкреслимо, що

проекування вибірки є обов'язковою умовою будь-якого соціологічного дослідження. У його процесі дослідники мають вивчити всі можливі схеми формування вибіркової сукупності, оцінити граничні помилки вибірки й економічність кожної з можливих схем збирання первинної соціальної інформації і лише після того, виходячи зі своїх цілей і завдань, а також ресурсних можливостей, вибрати кращу з них.

Додаток. Визначення підсумкової помилки репрезентативності багаступінчастої вибірки за помилками кожного ступеня.

Не обмежуючи спільності, розглянемо двоступінчасту вибірку. Хай з імовірністю P_1 помилка вибірки за часткою ознаки не перевищує Δ_1 за рахунок випадкової помилки репрезентативності першого ступеня і з імовірністю P_2 не перевищує Δ_2 за рахунок випадкової помилки, припущеної на другому ступені. Потрібно визначити підсумкову помилку вибірки Δ . Як відомо, Δ і t (де t — значення, що відповідає ймовірності P і знаходиться за таблицями розподілу Стюдента) пов'язані функціонально залежністю, а саме: $\Delta = \mu t$, де μ — константа для даної вибірки. Зокрема, $\Delta_2 = \mu_2 t_2$ (t_2 відповідає ймовірності P_2). Цьому рівнянню відповідають різні пари Δ'_2 і t'_2 . Можна добрати Δ'_2 так, щоб $\Delta'_2 = \Delta_1 \mu_2 t'_2$ і знайти за таблицею ймовірність P'_2 , відповідну t'_2 . Отже, підсумкова помилка вибірки з імовірністю P_1 не перевищує Δ_1 за рахунок першого ступеня і з імовірністю P'_2 не перевищує Δ_1 за рахунок другого ступеня. Через те що ці події незалежні, підсумкова помилка вибірки за рахунок обох ступенів не перевищує Δ_1 з імовірністю $P_1 P'_2$. Хай t' відповідає ймовірності $P_1 P'_1$, тоді $\Delta_1 = \mu_n t'$. Звідси для будь-якої заданої ймовірності P можна знайти за таблицею відповідне t і визначити підсумкову помилку вибірки Δ ($\Delta = \mu_n t$).

* * *

При плануванні досліджень в соціології руководствуються обычно двумя соображениями: стремлением сократить текущие расходы, связанные с их проведением и необходимостью получить наиболее надежные результаты. Однако практика показывает, что требование высокой надежности и максимальной репрезентативности информации обычно находится в противоречии с требованием экономичности используемой методики сбора информации, поскольку получение надежных и репрезентативных данных связано с немалыми временными, материальными и пр. затратами. Поэтому в процессе планирования социологического исследования должны выдвигаться реальные требования к надежности социологической информации, представительности выборочной совокупности, которые следует соотносить с временными, материальными и др. ресурсами, выделенными на проведение социологического исследования.

Решение вопросов обеспечения репрезентативности выборки с учетом статистиче-

ских и экономических критериев составляет содержание математико-статистической теории выборочных методов. В рамках этой теории разрабатываются правила построения выборочной совокупности абстрактных объектов и оценки ее параметров, позволяющих делать вывод об эффективности того или иного приема формирования выборки.

Наряду с вышеназванными статистическими и экономическими критериями представляется целесообразным выделить в особую группу так называемых аналитических требований, под которыми следует понимать ограничения, накладываемые на проектируемый объем выборки и детальность последующего анализа. Эти вопросы остаются вне поля зрения исследователей.

Однако зачастую именно они определяют успех или неудачу исследования в целом.

В данной статье прослеживается процесс планирования выборки с учетом этих аналитических требований.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СЕМІНАР СОЦІОЛОГІВ

Розгорання фронту соціологічних досліджень в нашій країні вимагає підвищувати їх методичний рівень, кваліфікацію соціологів-практиків. Важливу роль у розв'язанні цих завдань відіграють теоретичні семінари. 6 вересня 1984 року в Києві проведений республіканський семінар «Методичне та програмне забезпечення соціологічних досліджень», організований Українським відділенням товариства «Знання», Інститутом філософії АН УРСР та Українським відділенням Радянської соціологічної асоціації. У роботі семінару взяли участь близько 180 соціологів з промислових підприємств, об'єднань, центрів з наукової організації праці і вузів республіки. Були запрошені і провідні спеціалісти з Москви, Ленінграда, Харкова, Вільнюса, Єревана, Новосибірська, Красноярська, Одеси, Талліна та інших міст країни.

Чимало доповідей присвячено загально-методичним проблемам соціологічних досліджень, підвищенню якості соціологічної інформації, ролі інтерв'юера в дослідженні, методичним аспектам інтерпретації соціологічної інформації. На цих питаннях спішилися О. М. Маслова (Москва), Г. А. Погосян (Єреван), В. Б. Моїн (Одеса). Найбільше ж виступів стосувалися проблем узагальнення практичного досвіду розробки методик дослідження, набутого соціологами республіки й країни в цілому. Йшлося про вивчення соціально-психологічних аспектів трудової поведінки, ролі праці в структурі способу життя, про плацування збалансованого розвитку структурних робочих місць і кваліфікації робітничих кадрів та ін. Ці питання розкриті у доповідях І. С. Кона (Ленінград), В. Г. Немировського (Красноярськ), Л. Є. Ке-

сельмана (Ленінград), В. Є. Хмелька (Київ), В. А. Арбеніної (Харків) та ін.

З великим інтересом заслухані доповіді, присвячені принципам організації і діяльності соціологічної служби промислового підприємства і проблемам методичного забезпечення її роботи, на яких зосередилися В. І. Герчиков (Новосібірськ) та А. М. Матющенко (Київ).

Відомі спеціалісти в галузі програмного забезпечення соціологічних досліджень розповіли про організацію обробки соціологічної інформації на машинах різних типів і класів ЕС ЕОМ, мікро-ЕОМ «Іскра/226», міні-ЕОМ СМ-4, мікрокалькуляторах. Про можливості адаптації зарубіжних пакетів програм до досліджень, що ведуться соціологами-практиками, розповіли В. Г. Андреевков (Москва), О. В. Вікторов (Київ), Б. П. Бітинас (Вільнюс), В. І. Паніотто (Київ), Е. Є. Синіцин (Львів), Е. Б. Куузик (Таллін) та ін.

За заключною доповіддю «Соціальна політика КПРС і завдання соціологічної науки» виступив голова секції методології і методики Радянської соціологічної асоціації В. Г. Здравомислов (Москва).

Під час роботи семінару відбулось засідання Круглих столів з проблем промислової соціології (керівник — В. І. Герчиков) та обробки соціологічної інформації (керівник — В. Г. Андреевков). Соціологи республіки ознайомились з роботою відділів Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР. Про плани роботи Відділення і перспективи розвитку соціології в республіці розповів його керівник В. П. Чорноволенко.

О. І. ВИШНЯК

М. В. ПОПОВИЧ

СВІТ ГОГОЛЯ

Святкування гоголівського ювілею дало поштовх новому осмисленню повітньої російської літератури, започаткованої передусім натхненною, гитанічною працею Пушкіна і Гоголя. Це одна з наймолодших великих світових літератур — роки, коли створювався її фундамент, відділяє від нашого часу не більше, ніж півтора століття! І люди, що закладали підвалини цього культурного континенту, — поети, письменники, критики, — були наподив молоді, часто студентського, як ми сказали б нині, віку. Новітню російську літературу відзначають міцні зв'язки з культурною традицією, з народними основами, з сивою давниною. Творчість Гоголя завдяки яскравості обдарування письменника, його націленості на глибинні соціальні проблеми поклала початок того літературного руху, який представлений іменами Тургєнева, Некрасова, Достоевського, Толстого. В історичній ретроспективі ми можемо сьогодні точніше оцінити і соціально-історичну спрямованість гоголівської «натуральної школи», і її органічну пов'язаність з епічною традицією.

Світ Гоголя — це і його соціально-філософські настанови, і спосіб бачення реальності, поетична організація буття у своєрідному «культурному космосі». Це і оцінка злободенних суперечностей, і осмислення життєвих проблем з висот загальнолюдської культури, крізь призму давніх образів і понять.

Відомо, що Гоголь був людиною релігійною. Але його світогляд аж ніяк не зводиться до православ'я, до недоречностей і юродства «Вибраних місць із листування з друзями».

«Всі ми вийшли з гоголівської «Шинелі» — ця фраза Достоевського змушує серйозно поставитися до світоглядних основ творчості великого російського письменника. Адже з гоголівської «Шинелі» вийшла не тільки велика російська література, але й глибока (хоч і суперечлива, хоч і непослідовна) філософська думка таких велетнів, як Достоевський і Толстой.

Про Гоголя можна сказати: «цільна особистість» і «суперечлива особистість». Сам він аналізує себе в останніх творах і листах суворо, навіть нещадно. В «Авторській сповіді», написаній за свіжими слідами полеміки навколо «Вибраних місць», Гоголь говорить про бажання добра, усвідомлення своїх вад — і про свої чесноти; про прагнення вчитись — і не менше прагнення повчати; про смиренність — і гордість через смиренність, дорікання іншим за власні вад — словом, про усе те, що дає підставу для твердження «Людина є лож», посилюється письменницькою потребою винести потаємне назовні¹.

Цікаво, що таке глибоке усвідомлення суперечливості власної натури Гоголь має ще в двадцятилітньому віці: «Часто я думаю о себе: зачем бог, создав сердце, может, единственное, по крайней мере редкое в мире, чистую, пламенеющую жаркою любовью ко всему высокому и прекрасному душу, зачем он дал всему этому такую грубую оболочку? Зачем он одел все это в такую странную смесь противоречий, упрямства, дерзкой самонадеянности и самого униженного смирения?»²

¹ Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 6-ти т., 1953, т. 6, с. 200.

² Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1957, т. 10, с. 151—152. Тут і далі цитуємо російською мовою, бо переклад, на жаль, часто спрощує гоголівський стиль.

Самопоглибленість, навіть понурість, схильність до депресії, відчуття власної неповноцінності поєднувалися у Гоголя з постійним інтересом до життя, до людей, з неповторним гумором, з потребою в смішному, в жарті, в майстерній грі, навіть із хлестаковськими хвосточками (письменник сам говорив про себе, що в ньому чимало і від Чичикова, і від Хлестакова). Гумор для нього не просто віддушину; це стиль, в якому Гоголю легко було спілкуватися з простим людиною, не лише компенсація пригнобленості, а й засіб подолання самотності, шлях до людської єдності, потреба в якій жила в кращих представниках «освічених кіл» тогочасної Росії.

Гоголь мав дивну рису: він дуже не любив показувати свого паспорта і всякими правдами і неправдами намагався цього уникнути, щоразу перетворюючи цю процедуру на тривалу і кумедну історію (тоді кожний, хто в'їжджав у місто, на міській заставі мав пред'явити паспорт караульному офіцеру, який записував прізвище прибулого в спеціальну книгу; на її основі міські газети друкували списки приїжджих). В діліжансі він відрекомендувався то Гогелем, то Гонолем, прикидаючись казанською сиротою і на всі питання відповідаючи: «Не знаю». Помовчував і різними містифікаціями приховував мотиви своїх вчинків, нерідко дивацьких. Але не був скромником: поклоніння приймав й належне. Нерідко тим, хто прийшов разом з ним у гості, доводилося довго просити його прочитати новий твір. Не вдавався Гоголю цей задовгий ритуал лише в колі земляків, старих друзів: ледве скаже Гоголь, що не збирався читати і навіть рукопису не взяв, ледве почнуть його припрошувати, як підійде Микола Прокопович непомітно, дістане з задньої кишені гоголівського сюртука зошита та й питає: «А що се, пане, у вас таке?» І тоді Гоголь поспішно забирає зошита, сідає на диван і починає читати.

Гоголь — письменник із незвичним для першої половини XIX ст. прагненням до самоаналізу і почуттям розірваності людської особи. В літературі чимало написано навіть про хворобливість його психіки, особливості якої пояснювали і за Фрейдом, і за Юнгом.

Хто такий Гоголь за своїм соціальним статусом у тогочасному суспільстві? Найкращою відповіддю на це питання є рядки, якими починаються «Мертві душі»: «В ворота гостиниці губернского города въехала довольно красивая рессорная небольшая бричка, в какой ездят холостяки: отставные подполковники, штабс-капитаны, помещики, имеющие около сотни душ крестьян,— словом, все те, которых называют господами средней руки»³. Гоголь з гумором описує якраз той соціальний прошарок, до якого належав сам,— адже і він був поміщиком, частка якого в батьковій спадщині становила сотню душ. З одним лише істотним уточненням: Гоголь належав до малоросійських поміщиків, до тих, які десь у третьому поколінні вважалися дворянами. Предки цих Максимовичів, Прокоповичів, Данилевських, Горленків та інших були хіба що сотниками лівобережних полків і протягом усього XVIII століття вели напружену боротьбу за розширення своїх маєтностей та прирівняння у правах із великоросійським дворянством.

Опинившись на двадцятому році життя в Петербурзі разом з кількома такими самими, як і він сам, молодими людьми з новоспеченого дворянства, Гоголь з особливою гостротою відчув двоїстість свого становища. Він належав до «господ», хоча й «середньої руки», і був сповнений прагнення «служити» Росії як втіленню державності і слави, опорою якої вважав себе стан дворянства. Холодний же, державно-погордий Петербург був байдужий до його прагнень, і відчуженість безликого міста ще більше загострювала потребу в теплі, залишеному вдома, на Полтавщині. І хоча тамтешні Оксани й Вакули відчужено ставилися до «панича», однак в домашньому побуті ще живі були народні традиції,

³ Гоголь Н. В. Собр. соч., т. 5, с. 7.

розповіді про козацькі часи, зрештою просте людське спілкування й співчуття, якого Гоголю бракувало завжди, а особливо тут, у Петербурзі. Тому так часто й дивився панч Гоголь на північну столицю, на безликий «серединний Петербург» очима коваля Вакули.

Чому саме Гоголю, до того ж дуже молодому, вдалося побачити задалену Петербургом маленьку людину майже з тією ж виразністю, що й великому Достоєвському? Чому саме він одним з перших літераторів Росії відчув страшну, чужорідську силу бездушного механізму, втіленого в царських «присутствіях»?

Передусім Гоголь був сам маленькою людиною, загубленою в каміниці петрих столиці імперії. Він пройшов через випробування в середовищі, яке породжувало Акакіїв Акакієвичів. Ось як описує тодішнього Гоголя, домашнього вчителя, один із його аристократичних учнів: «Невеликий зріст, худий і викривлений ніс, криві ноги, чубик волосся на голові, що не відзначалося взагалі витонченістю зачіски, уривчаста мова, що безперервно переривалася легким посовним звуком, який посмикував обличчя,— все це передусім впадало у вічі. Додайте до цього костюм, складений з різких протиставлень франтівства і неохайності,— ось який був Гоголь в юності»⁴. Принаймні таким його бачили аристократичні учні.

Але за Гоголем був талант, невикорінний демократизм, високий літературний смак, уміння відійти від буденності на якусь дистанцію і побачити її з рятівним гумором. «Вечори на хуторі коло Диканьки», що писалися в його комірчині, були неначе живі зблиски на мертвленому відсвітку петербурзької буденності, немов сполохи потаємного вогню, породжуваного безликим існуванням, нагадували химери, в яких вирувало набагато більше життя, ніж у житті реальних «існувателів» («существователей», за висловом Гоголя).

Між «Вечорами на хуторі коло Диканьки» та іншими творами на «малоросійські темні», з одного боку, і «Петербурзькими повістями», «Ревізором», «Мертвими душами», з іншого,— глибока відмінність, спричинена передусім змужнінням їх автора. Але ця відмінність не може завадити нам розкрити основу еволюції Гоголя, його громадянського кредо.

«Непостижимое явление: то, что вседневно окружает нас, что неразлучно с нами, что обыкновенно, то может замечать один только глубокий, великий, необыкновенный талант»,— писав Гоголь⁵. Писав неначе про себе: всю надзвичайність, неймовірність брудної і невиразної річки буденності чітко і ясно бачив саме він. Сьогодні може видатися дивним, чому з легкої руки противників Гоголя за його творчістю закріпилася назва «натуральної школи». Адже найбільш реалістичні твори Гоголя, як «Ревізор», «Мертві душі», «Нос» — це відвертий гротеск! Химери, фантастичні маски — замість людей? Але то був найкращий засіб показати ненормальність повсякденного і звичного. Ось чому історія боротьби коваля Вакули з бісом належить до того ж кола (на перший погляд, смішних) містифікацій, які при глибшому розгляді розкриваються як дивовижні відбитки попурої соціальної реальності — як, скажімо, історія відчуження носа колезького асесора Ковальова і історія неймовірного і несподіваного перевтілення Хлестакова.

Олександром Блоком, світовідчуття якого є чи не найближчим до гоголівського, розвинута концепція «двох часів»: «історичний, календарний час» — зривний, відчутний потік подій, «нечислимий, музичний час» — музична сутність світу як природи і стихії. За блоківськими образами немає ніякої містики, адже «музика» світу — це зміст історичних подій не як сума людських оцінок, а як об'єктивна цінність світу

⁴ Лонгіков М. Н. Воспоминания о Гоголе.— В кн.: Гоголь в воспоминаниях современников. М., 1952, с. 71.

⁵ Гоголь Н. В. Петербургские записки 1836 года.— Собр. соч., т. 6, с. 112.

для людини. Такий погляд є, по суті, гоголівським образом, розвитком гоголівської ідеї.

Ще напередодні появи «Вечорів» Гоголь сформулював свої уявлення про еволюцію людського буття. Накреслена ним схема історичного розвитку в основі своїй збігалася з поширеною тоді в західноєвропейській та російській філософській думці системою «античність — християнський романтизм — синтетичне мистецтво Нового часу», що відповідало тріаді «об'єктивність — суб'єктивність — синтез того й іншого»⁶. Разом з тим у гоголівській трактовці істотно зміщені основні акценти цієї схеми. Античність, за Гоголем, — епоха, коли розкривається чуттєва краса людини, втілюючись у скульптурі. Романтизм — таємнича гармонія людини з природою, відчуття життя і за межами чуттєвого (реалізація цієї гармонії — живопис). Нарешті, твердить Гоголь, XIX ст. характеризує втілений у музиці розрив духовністю її тілесної оболонки. Слухаючи музику, дух уже не насолоджується, не співчуває — він сам перетворюється на страждання, «в болезненный вопль, как бы душой овладело только одно желание вырваться из тела»⁷.

Інший, «незримий» час — смисл і сенс зримого ходу подій — відкривається, за Гоголем, «музикою буття» в стражданні. Утвердження духовних цінностей письменник мислить у світі матеріальних інтересів, добра — у світі людини.

Як почути «музику світу»? Бо ж її саме чують. В ті часи, коли глінківський Іван Сусанин говорив: «Чуют правду!», а народні сказителі про богатирів — «слышат в себе силушку великую», слово «чути» зберігало ще прадавній смисл особливого різновиду духовної діяльності, «здійснюваної» серцем, — на відміну від бачення і мислення, «здійснюваних» очима, головою. Музика сприймається «серцем», але для Гоголя — це також різновид розумової праці, що відрізняється від копіткої роботи вченого лише наявністю етичного оцінювання. Прагнення «почути правду» реалізувалось Гоголем в осмисленні найрізноманітніших даних, що повинні були, як він гадав, відкрити йому природу людини взагалі і російської людини зокрема. Годі й казати — завдання це лишилося нерозв'язаним.

«Я очень долго думал о том, каким бы образом узнать многое, делающееся в России, живя в России. Разъездами по государству немного возьмешь: останутся в голове только станции да трактиры. Знакомства в городах и деревнях тоже довольно трудны для разъезжающего не по казенной надобности: могут принять за какого-нибудь шпиона, и приобретешь разве только сюжет для комедии, которой имя best-seller»⁸.

Чим більше пізнавав Гоголь навколишню дійсність, тим менше гармонії, музики і смислу він «чув», тим страшнішою, ірраціональнішою видавалась реальність. Уже «Ревізор» породив письменнику багато могутніх ворогів, що впізнали себе в його персонажах. А читає «Мертвих душ» добре бачив і розумів трагізм фінального образу: «Русь, куда ж несешься ты? дай ответ. Не даст ответа. Чудным звоном заливається колокольчик; гремит и становится ветром разорванный в куски воздух; летит мимо все, что ни есть на земли, и, косясь, посторониваются и дают ей дорогу другие народы и государства»⁹. «Не даст ответа» — ця фраза викликала гнів вірнопідданих.

Серед гоголівських звукових образів нового значення набуває тема вітру. В заключних сценах «Тараса Бульби» вітер уривками доносив до козаків останні поради отамана; в «Мертвих душах» він стає непередаваною «музикою Росії» (прелюдією до блоківського «вот он — ве-

⁶ Див.: Манн Ю. В. Гоголь в контексте эстетических споров. — *Вопр. философии*, 1984, № 3, с. 112.

⁷ Гоголь Н. В. Скульптура, живопись и музыка. — *Собр. соч.*, т. 6, с. 20.

⁸ Гоголь Н. В. Авторская исповедь. — Там же, с. 220.

⁹ Гоголь Н. В. Мертвые души. — *Собр. соч.*, т. 5, с. 259.

тер, звенящий тоскою острожной» чи «ветер, ветер — все на божьем свете»).

Критики, навіть доброзичливі, вбачали недолік «Мертвих душ» у статичності сюжету: він видавався їм, за висловом Погодіна, «коридором», простим приводом для показу образів сучасників. Такі закиди, однак, не справедливі. Буквально кажучи, Чичиков не «гуляє по коридору», а блукає по російському бездоріжжю, вкрай заплутаний вказівками жителів, які не знають, де правий бік, а де лівий. Ці блукання навмання — фон для створення відчуття безглуздості існуючих порядків, яке поступово посилюється мірою того, як мандрі Чичикова обростали пеймовірними й дикими чутками; нарешті, він змушений поїхати з міста, яке вирішило, що Чичиков збирається викрасти губернаторську дочку і насправді є капітаном Копейкіним.

Зримий ряд, реальний світ подій і людей обертався фантастичною «безтолковщиною», а замість «музики» було чути лиш «вітер». Присідаючи до другої частини «Мертвих душ», Гоголь мав намір писати по-новому: не прагнути до впорядкування вихідного, досить хаотичного набору образів і вражень, а діяти планомірно, раціонально конструювати художній світ. Однак задум створити дидактичний твір, який упорядкував би світ, показав його смисл і навчив би жити, закінчився, як відомо, провалом. Гоголь не міг писати далі, депресія загострювалась, і він помер на сорок третьому році життя.

Повернемося до питання про місце релігії у світогляді Гоголя, про роль православ'я в його трагедії. Гоголь був вихований у релігійному дусі і останні роки життя провів у тісному релігійному оточенні, тиск якого посилював його душевні муки. Та справа, однак, не тільки у впливі оточення, а в глибшому, внутрішньому конфлікті. Щоб почути «музику світу», потрібен розвинутий «музичний слух». Оцінювати буття, світ людина може лише з високих духовних позицій. Але якщо мораль дає підстави судити, то чи не на неї покладається і «виконання вироку»? Адже суспільні явища, засуджені з моральних, духовних висот, самим цим фактором вже віднесені до сфери моралі; отже, і викорінюватись вони мають у цій же сфері моральними ж засобами. Виходило, що поганій не суспільний лад — погані конкретні люди, які в ньому живуть і діють. Згідно з таким поглядом будь-який суспільний устрій — а ргіогі добрий, а щоб зникло зло, треба дотримуватись лише простих максим: «не вбий», «не вкради» та ін.

Так складалася тенденція, що протягом кількох десятиліть зводила весь критичний запал російської суспільної думки до проповіді морального самовдосконалення, — тенденція, що дістала своє вираження в творчості і Гоголя, і Достоєвського, і Толстого. Світогляд Гоголя — це і є суперечність між гуманізмом, демократичністю ідеалів та опортунізмом щодо засобів їх реалізації. Місце ж релігії у світогляді Гоголя — на одному з полюсів цієї суперечності, де вона виражає і закріплює його капітуляцію перед дійсністю.

Але цим не вичерпується тема «світогляд Гоголя». Є ще той образний лад його мислення, який можна було б назвати «світ Гоголя». Це не просто сукупність художніх засобів: це, можна сказати, категоріальний лад його мислення, особливе бачення світу. Якщо соціально-світоглядна суть творчості Гоголя розкриває нам трагічну суперечливість його позиції, то «світ Гоголя» демонструє надзвичайну цілісність його натури, зумовлену народними джерелами його поезики.

Спорідненість його творчості з найдавнішими глибинами народного епіко-поетичного світовідчуття сучасники Гоголя розуміли погано. Так, К. С. Аксаков не міг як слід пояснити, в чому саме вбачає він близькість Гоголя до Гомера, хоча відчував її. Навчилися ми читати гоголівську символіку лише нещодавно, коли збагнули забуті уявлення дохристиянських часів. Згадаймо лише, скільки суперечок викликали рядки

із «Слова о полку Ігоревім» щодо «растекашесья мыслию по древу!» Тепер ми розуміємо, якою глибокою була не зрозуміла сучасниками здогадка О. Потебні про те, що «мислене дерево» «Слова» — це образ світового дерева, символу тричастинної організації космосу.

І тільки усвідомлення ролі образу світового дерева в історії культури дозволило знайти і в творах Гоголя те саме «мислене дерево» — дерево в «далекій землі», яке шумить верхів'ямн в самому небі і по якому «бог сходит на землю» («Майська ніч»). Згадаймо ще й про те, що Тараса Бульбу спалюють, прив'язавши до дерева над урвищем понад Дністром. Чарівне гоголівське бачення допомагає збагнути суть просторової організації світу за координатами світового дерева. Інколи світ розкривається у горизонтальній площині з її «чотирма кінцями» («за Києвом показалося несльяханное чудо»: «вдруг стало видимо далеко во все концы света»¹⁰). Інколи ж він видимий у вертикальному розрізі з координатами «верх — середина — низ» («вокруг провалы; под погами круча без дна; над головою свесилась гора и вот-вот, кажись, так и хочет оборваться на него»¹¹).

Зовсім неймовірним за глибиною проникнення в корені давньослов'янської міфологічної географії є образ «усіх кінців світу», який у «Страшній помсті» «показався за Києвом». Вдалині заснів Лимап, далі розливалось Чорне море, можна було бачити Крим і Сиваш, видно було землю Галицьку, а старі люди упізнали на обрії і Карпатські гори. Карпати і стали центром легенди про страшну помсту... Тут описано приблизно «територію, яка може розглядатися як своєрідний сценарій розгортання міфа, що багато в чому зникається з сильно міфологізованою ранньоісторичною традицією»¹². Як показали сучасні дослідження, в народі здавна існує традиція ототожнювати Карпати із центром цього «сценарію» — священними гаями на узвишсях, присвяченими богові-громовержцеві.

Можна сказати, що Гоголь писав ілюстрації до сьогоднішніх історико-культурних реконструкцій — настільки точно змальовані ним образи відтворюють риси архаїчної свідомості. Ілюстрації ці, звичайно, не надумані — образність народної культури була звичною для нього з дитинства — більше того, подекуди вона перетворюється на норму повсякденного життя самого письменника. Не випадково він намагався лікуватися сумнівними засобами «водотерапії», посилаючись «на повчальну історію води як загального медичного засобу, від початку віків запропонованого людині самим промыслом»¹³. Тема води, ріки, водного і хтонічного начала в творчості Гоголя пов'язана з темою життєдайної сили Землі; ми бачимо тут єдність художнього символу і життєвої настанови.

Ще більш значущим символом, ще найважливішою ідеологемою для Гоголя був образ вогню. Того вогню, яким «блищить полудень»; образ багряного неба, закоханого в дружину — Землю, намальовано у «Вечорах на хуторі коло Диканьки». В цьому образі можна упізнати характерне для стародавніх слов'ян поклоніння абстрактній горішній силі, символізованій світлом і блиском дня. Це — і очисний вогонь із «Ночі на Івана Купала», який спалює грішного Петра, припиняючи його муки. Це, нарешті, і той вогонь, на якому згоряє Тарас Бульба, передаючи свій могутній дух наступним поколінням.

Є вогонь звичайний — і є, за народними уявленнями, особливий вогонь, що має неабияку силу. Ще на початку ХХ ст. подекуди на Украї-

¹⁰ Гоголь Н. В. Страшная мечь.— Собр. соч., т. 1, с. 179.

¹¹ Гоголь Н. В. Заколдованное место.— Там же, с. 220.

¹² Иванов В. В., Топоров В. Н. Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян.— Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 109.

¹³ Анненков П. В. Н. В. Гоголь в Риме летом 1841 г.— В кн.: Гоголь в воспоминаниях современников, с. 295.

ні віршли, що таку силу має вогонь, добутий тертям дерева об дерево, він нібито захований до певного часу в субстанції світового дерева. У Гоголя сакральний вогонь, що «бере» відьом, треба взяти з люльки («Майська ніч»). Це, звичайно, жарт,— але разом з тим і образ священного вогню козацького серця.

Вічний вогонь, першооснова буття, субстанція, з якої виходить все живе і куди воно повертається,— джерело уявлень Геракліта, основа дохристиянських слов'янських очисних і погребальних обрядів. Це той вогонь, у якому не раз горіли твори самого Гоголя. Не можна знайти іншого письменника, якого б так охопила ідея спалення невдалих рукописів. Про спалення другої частини «Мертвих душ» Гоголь писав: «Как только пламя унесло последние листы моей книги, ее содержание вдруг воскресло в очищенном и светлом виде, подобно финиксу из костра, и я вдруг увидел, в каком еще беспорядке было то, что я считал уже порядочным и стройным»¹⁴. Крім веселого золотавого вогню, у Гоголя є ще й голубий вогонь нічних чарів, блиск місяця, яким теж «горить небо», але нічне, небо чаклувань і сновидінь. Голубий вогонь викликає «нечиста сила», щоб побачити скарги під землею («Ніч на Івана Купала»), щоб викликати і замучити душу Катерини («Страшна помста»). В «Невському проспекті» його заміняє примарне світло ліхтаря і увесь нічний блиск столиці, «когда сам демон зажигает лампы для того только, чтобы показать все не в настоящем виде»¹⁵. Сон у місячному сяйві — це спілкування Левка з доброзичливою «білою панночкою» і водночас кошмари художника наодинці з портретом («Портрет»). Сріблясте блакитне світло місяця, примарне і якесь нереальне,— це не завжди зло, але завжди ясновидіння — що, між іншим, цілком відповідає фольклорно-етнографічній традиції.

А як освітлена Росія в «Мертвих душах»? Цікаво, що в першій частині поеми світла взагалі немає. Колір є — його мають фрак, панталони і цегла. Підпорки дерев у міському парку пофарбовані зеленою фарбою, а от самі дерева, як і вся природа, неначе не мають кольору. Точніше, в першій частині «Мертвих душ» немає освітлення, світла. Більшменш широка світлова характеристика наведена лише в описі Маніловки: «Поодаль в стороне темнел каким-то скучно-синеватым светом сосновый лес. Даже самая погода весьма кстати прислужилась: день был не то ясный, не то мрачный, а какого-то светлочерного цвета, какой бывает только на старых мундирах гарнизонных солдат, этого, впрочем, мирного войска, но отчасти нетрезвого по воскресным дням»¹⁶.

Зрештою, в тих сценах наприкінці першої частини, де говориться від автора і зростаючою силою символізму складається образ дороги і Русі, з'являється і світло, і неосяжний простір «усіх кінців світу»: «И грозно объемлет меня могучее пространство, страшною силою отразясь во глубине моей; неестественной властью осветились мои очи: у! какая сверкающая, чудная, незнакомая земле даль! Русь! — Держи, держи, дурак! — кричал Чичиков Селифану. — Вот я тебя палашом! — кричал скакавший навстречу фельдъегерь с усами в аршин»¹⁷. Гоголь немов прокинувся, розбуджений цим дивним галасом реальності — хоча, зрештою, і Чичиков з Селифаном — це теж тіні, образи, а не сама реальність. Та ось знову справжня дорога, на якій, забившись у куток дилжанса, Гоголь провів мало не півжиття,— і сліпуче світло місяця, і ніч «совершается в вышине», — і так доти, доки автор не повертається до Чичикова... І, нарешті, знамениті заключні рядки про Русь—«птицу-тройку» і звичайна упряжка перетворюється на міфологічних небесних пта-

¹⁴ Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями.— Собр. соч., т. 6, с. 138.

¹⁵ Гоголь Н. В. Невский проспект.— Собр. соч., т. 3, с. 43.

¹⁶ Гоголь Н. В. Мертвые души.— Там же, т. 5, с. 23.

¹⁷ Там же, с. 230.

хоконей, («только небо над головою, да легкие тучи, да продирающий-ся месяц одни кажутся недвижны») ¹⁸. Картина дивно нагадує «Ніч перед Різдом», хіба що тільки тоді коваль Вакула летів на упокореному чорті крізь місячну ніч і не у космічне безмежжя — просто за черевичками для своєї милої. Гоголівська ж трійка летить «пивесьть куда в пропадающую даль», і зло, усоблюване чортом, не тільки не упокорене, — воно, так би мовити, не локалізоване і не персоніфіковане.

Еволюція гоголівського образу казкової «нечистої сили» теж показова з загальнокультурного боку. Майнувши півжартом в «Сорочинському ярмарку» у вигляді «червоної свити» та свинячого рила, цей образ з'являється в інших творах досить часто. Демонологія Гоголя швидше язичницька, ніж християнська. Зрозуміти її допомагають праці видатного етнографа Д. К. Зеленина. Так, символіка червоного одягу і образу свині, пов'язана з уявленнями про «нечистого покійника» — чаклуна. Перемога коваля Вакули над чортом вимальована як варіант архаїчного сюжету про боротьбу зміборця (нерідко — коваля) проти сил, що намагаються викрасти світло (згадаймо, як чорт, вкравши місяць, намагається внести хаос, хуртовину, вітер у святковий порядок різдвяної ночі).

Для розуміння як художніх засобів, так і світогляду Гоголя чимале значення має аналіз ролі спокою та руху, статичності і динаміки в його творчості.

Про важливість для Гоголя фіксації реальності у статичності свідчить хоча б «німа сцена» в «Ревізорі». Вона так старанно розписана автором, що її можна порівняти із скульптурою. Інший приклад образного осмислення статичності — зловісний погляд Вія, під дією якого ціпеніє і гине все живе. Застигає на зачарованому місці танок діда («Зачароване місце»). Навпаки, коли спадають чари, перестають рухатись дерева, які оживають в ніч на Івана Купала. Шалений танок Катерини в «Страшній помсті» перегукується із сном з «Пропащої грамоти», де «мати, як дурна, качає». Заключна сцена танцю в «Сорочинському ярмарку» — не побутовий опис веселощів; їх символічно-ритуальний характер підкреслено описом танцю старих баб із байдужими, застиглими обличчями. Нарешті, образ нестримного руху домінує у «Мертвих душах».

У філософії християнства тріада «творіння — рух — завершення (статика)» відіграла важливу роль як вираження концепції повернення (Орігена, Шервуд, Максим Сповідник) ¹⁹. В гоголівському тлумаченні історико-культурної тріади «класика — романтика — синтез» статика відповідає не кінцевому, а початковому етапові. Статика скульптури тут відіграє допоміжну роль як засіб проникнення в сутність. Вій теж «проникає в сутність», в прямому розумінні, — убиваючи поглядом. Такої ж сили погляду Гоголь чекав і від добра.

Смисл співвідношення статичності і динаміки в образності Гоголя може бути зрозумілим, очевидно, у зіставленні з ідеями хаосу і порядку. Гоголю важко було внутрішньо погодитися з тим, що його «століття — століття змін». Але, прийнявши зрештою цю тезу, він розрізняє зміни, які створюють порядок, і зміни, які ведуть до хаосу.

Постійні перевтілення відьом на собак, котів та ін. — атрибут «нечистої сили» у казково-міфологічних уявленнях, в тому числі і в образності Гоголя. І тут зло втілюється в хаосі. Найнеймовірніші перетворення, іноді комічні, іноді страшні, проходять через усі його твори. Перетворення як отождоження несумісного символізує безглуздість буття (див. у «Записках божевільного»: «Я открыл, что Китай и Испания совершенно одна и та же земля, и только по невежеству считают их за

¹⁸ Там же, с. 258.

¹⁹ Див.: Живов В. М. «Мистагогія» Максима Исповедника и развитие византийской теории образа. — В кн.: Художественный язык Средневековья. М., 1982, с. 108—127, с. 115.

разные государства. Я советую всем нарочно написать на бумаге Испания, то и выйдет Китай»²⁰). Такою ж «бестолковщиною» — тільки не у хворобливій уяві, а в реальності — є перетворення Хлестакова на ревізора.

З'ясовуючи фольклорні джерела сюжетів «Ревізора» та «Мертвих душ», можна відзначити тему самозванства. Мотив самозванства був поширений у Росії навіть у гоголівські часи і об'єднував цілий ряд популярних у різних верствах тогочасного суспільства сюжетів²¹. Хлестаков — самозваний, «ряжений» ревізор, і Чичиков — самозваний, «ряжений» покупець кріпаків. Обидва сюжети розповів Гоголю О. С. Пушкін (сам він якось потрапив у ситуацію «ревізора» під час подорожі до Оренбурга). І Гоголь боявся втрапити в «бестолковщину». Він ховав подаль свій паспорт, забивався в куток диліжанса і їхав світ за очі, у чужі краї, звідки Росія здавалася йому то трійкою на нескінченних дорогах, то калейдоскопом мертвих душ. Отож, усі ці сюжети, попри всю їх неймовірність, були підказані самим життям, реальністю, однак на сторінках гоголівських книг вони набувають викривальної перереальності. Несправжній Хлестаков і Чичиков, несправжньо видається і вся атмосфера російського захолустя, — несправжньою, наче в кошмарному сні.

«За что мы так рано проснулись!» — так сказав чи простогнав Герцен. Гоголь не наважувався прокинутись. В «Портреті» є сцена страшного сну художника: він прокидається, але кошмар триває і виявляється ще одним сном, і він знову прокидається, і знову все відбувається не насправді, а уві сні, і десь серед цих снів є й шматок реальності. І хоч сили Герцена Гоголю бракувало, щоб остаточно скинути з себе пута сну, серед ночі часів николаївської Росії він розпізнав чорне ество соціального зла, розпізнав серцем, — і вигукнув: «Ось воно!».

Дива не сталось — словом не можна вбити зло.

Але гоголівське слово підготувало переворот у свідомості передових сил Росії. Воно залишилось жити, живе і діє й сьогодні.

* * *

Мир Гоголя полон противоречий. Он был человеком религиозным, но его мировоззрение отнюдь не сводилось к православию. И чертам его характера, и его мировоззрению свойственна глубокая противоречивость. Принадлежа по своему социальному статусу к «господам средней руки» и разделяя дворянские идеалы «служения России», Гоголь одновременно чувствует свое родство с демократическими инстинктами, с казацкой волейницей прошлого, с «маленьким человеком» современного ему российского города. Мировоззрение Гоголя — это противоречие между гуманизмом и демократичностью идеалов и незнанием способов их реализации.

Согласно представлениям Гоголя, XIX век характеризуется тем, что духовность прорывает свою телесную оболочку; обострение же страдания раскрывается в музыке как «звучание сущности мира». Неспособность услышать искомую гармонию бытия приводит в произведениях Гоголя к усилению темы «ветра» и «хаоса», ощущению «бестолковщины».

Продолжением мировоззренческих установок Гоголя являются способы его художественного видения мира, тесно связанные с глубинами народного мироощущения. Так, в творчестве писателя видны следы организации поэтического пространства по координатам «мирового дерева». Важную роль играет в нем идеологема воды и особенно огня, — не случайно в этой «очистительной первооснове бытия» гибнут его рукописи. Есть у Гоголя и призрачный «снний» ночной огонь, огонь сновидений и колдовства. Представляет интерес в связи с этим световое решение «Мертвых душ». Арханчна и основа гоголевских сюжетов, связанных с борьбой кузнеца-змееборца против злых сил, похищающих свет. Противопоставление статики (например, немая сцена в «Ревизоре») и динамики (полет, превращение, танец) также имеют смысловую нагрузку; в мотивах превращения, «переряживания» (Хлестаков, Чичиков) усматриваются рефлексии распрощанного в России мотива самозванства.

²⁰ Гоголь Н. В. Записки сумасшедшего. — Соб. соч., т. 3, с. 192.

²¹ Див.: Чистов К. В. Русские народные социально-утопические легенды, XVII—XIX вв. — М., 1967; Успенский Б. А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен. — В кн.: Художественный язык Средневековья. М., 1982, с. 201—235.

С. Б. КРИМСЬКИЙ, М. І. КРАТКО

ІДЕЙНО-ФІЛОСОФСЬКІ
ОСНОВИ ТВОРЧОСТІ М. І. ГУЛАКА

В історії вітчизняної культури вагоме місце належить Миколі Івановичу Гулаку. Людина незвичайної долі — соратник Т. Г. Шевченка, активний діяч революційно-демократичного крила Кирило-Мефодіївського товариства, в'язень Шліссельбурзької фортеці, видатний представник просвітницького руху на Кавказі — М. І. Гулак був і визначним учнем. Сформувавшись як мислитель на ґрунті революційних суспільно-політичних ідей, він у роки заслання продовжує свою дослідницьку діяльність у різних галузях науки, де обстоював і розвивав новаторські ідеї, зокрема, став першим пропагандистом багатомірної геометрії у нашій країні.

Творчість Гулака мала різнобічний характер. Він на професійному рівні працював у галузі математики і соціології, філології і схоластики, юриспруденції і філософії, історії і лінгвістики. Найвагоміші результати наукової діяльності мислителя були пов'язані з його революційно-демократичними переконаннями, принципами природничонаукового матеріалізму, інтернаціоналістськими за своїм значенням ідеями братерства та єдності народів, які він обстоював.

М. І. Гулак народився 25 травня 1822 року в українській сім'ї. Його батько був відомим пропагандистом сільськогосподарської науки, автором багатьох статей з питань зрощення південних степів, вдосконалення землеробських знарядь, розведення племінних порід худоби та ін. Будучи правнуком генерального обозного війська запорізького (при гетьмані Петрі Дорошенкові), Гулак мав родинні стосунки з відомим поетом і культурним діячем Петром Гулаком-Артемовським та композитором і співаком Семеном Гулаком-Артемовським¹. Один з братів Гулака працював у Бейруті, чимало сприяв розвитку економічних і культурних зв'язків Росії з Близьким Сходом. У родинних зв'язках з Гулаком перебував В. І. Вернадський — організатор і перший президент Академії наук на Україні.

Закінчивши юридичний факультет Дерпського університету, Гулак одержав 1844 року ступінь кандидата правознавства за роботу «Спроби опису іноземного права за французькими, пруськими, австрійськими та російськими законами». З 1845 року він працює в канцелярії Київського генерал-губернатора та в Комісії по розбору стародавніх актів, де служив художником і Т. Г. Шевченко.

Робота над стародавніми документами сприяла глибокому ознайомленню Гулака з

економічною та політичною історією слов'янських народів. Про глибокий інтерес ученого до розвитку соціально-економічних відносин на Україні свідчать неопубліковані рукописи «Міркування про поземельну власність в Малоросії» і ґрунтовна праця «Юридичний побут поморських слов'ян (1845 р.)». Відзначаючи вільнолюбний, радикальний дух цих праць, чиновник таємної канцелярії III відділення констатував: «Тут привертають увагу висновки його про початок кріпосного стану в Росії»². А далі писалося про Гулака та його друзів, що «молоді люди від учених праць перейшли до політичних злочинів»³.

Наприкінці 1845 — на початку 1846 року в Києві було організовано Кирило-Мефодіївське товариство — таємну політичну організацію, метою якої проголошувалось «підготувати повстання слов'янських племен поширенням освіти та вихованням дітей»⁴. Ця організація мала два крила: революційно-демократичне на чолі з Т. Г. Шевченком й М. І. Гулаком і ліберальне, яке очолювали М. І. Костомаров і П. О. Куліш.

Під впливом ідей декабристського «Товариства об'єднаних слов'ян» програма кирило-мефодіївців передбачала заміну царського режиму братерським об'єднанням усіх слов'янських народів у єдиній федеративній демократичній республіці. З цього погляду проект загальнослов'янської федерації Кирило-Мефодіївського товариства і конституція Микити Муравйова збігаються як щодо кількості слов'янських штатів, так і щодо їх територіального розміщення⁵. Для здійснення своїх цілей товариство, як свідчить його учасник Ю. Андруський, вважало необхідним «поширення освіти серед простого народу... Внаслідок цього ... повинен був повторитись 1825 рік»⁶.

Аналогічних переконань дотримувався і Гулак. Займаючись просвітницькою діяльністю (збір грошей для видання літератури, заходи для відкриття народної школи у Полтаві та ін.), він водночас обстоював революційну стратегію здійснення програмних цілей Кирило-Мефодіївського товариства.

У 1847 році Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене царським урядом, а його учасників заарештовано. В ході слідства у III відділенні Гулака характеризували, за словами шефа жандармів Орлова, як «головного керівника Україно-

² Центральный Государственный исторический архив (далі — ЦГИА), ф. 109, III отд. 1 експ., л. 81, ч. 2, л. 7.

³ Там же, ч. 19, л. 37.

⁴ Там же, л. 39.

⁵ Зайончковский П. А. Кирило-Мефодиевское общество. — М., 1947.

⁶ ЦГИА, ф. 109, III отд., експ., л. 81, ч. 19, л. 50.

¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Киев, 1908, т. 1; *Энциклопедический словарь*, изд. Ф. А. Брокгауз и П. А. Эфрон, СПб, 1893, т. 9а.

Слов'янського товариства»⁷. Студент Петров давав свідчення про те, що «більш за всіх діяв Гулак»⁸. У керівників таємної поліції царської Росії навіть склалися враження, що він не про всі свої наміри розповідав іншим членам товариства. «Гулак окремо від них,—говорились в доповідній записці III відділення цареві Миколі I,—в душі своїй зберігав такі злочинні думки, які не були відомі його товаришам і в усякому разі ймовірно, що людина з таким характером, як він, не спинилась би на мирних засобах, якщо таємні помисли його могли б здійснитись»⁹.

Гулак мусько поводитися наслідстві та захищав своїх товаришів. Не маючи змоги зламати його волю, жандарми звернулися до авторитету церкви. Спеціальним рішенням Синоду Гулака було звільнено від клятви, що він її давав, вступаючи до таємної організації. До Гулака було приставлено священника О. Малова, який закликав його виконати свій «християнський обов'язок» у дусі цього рішення. Проте поставлений перед дилемою вибору між християнською етикою та революційним обов'язком, Гулак без вагань пожертвував своїми релігійними почуттями. Посилаючись на «обіцяння духу», він, за свідченням Малова, заявив: «Знаю, що я жорстоко ображаю Господа Бога, жорстоко засмучую своїх батьків, але мое чесне слово я збережу, яка б доля мене не спіткала»¹⁰.

За розпорядженням Миколи I Гулака ув'язнено на три роки у Шліссельбурзьку фортецю, а потім заслано на 8 років під нагляд поліції у Перм. У цей період він працює над математикою та античною літературою, вивчає в оригіналі твори Арістофана, Вергілія, Гесіода, Гомера, Горация, Овідія, Платона, Плавта, Піндара, Софокла і Таціта. Перекладає з старогрецької мови Еврипіда. Предметом уваги вченого лишаються дослідження з історії, ботаніки і музики; поеми Осіана, твори Шекспіра, Філдінга та інших англійських авторів; книги Кюв'є та праці з математичного аналізу, зокрема Лангранжа.

Після короткого перебування в Одесі (де він, зокрема, читає математику у Рішельєвському ліцеї) та наступного вимушеного переїзду у Керч, Гулак працює у гімназіях Ставрополя і Кутаїсі, а з 1867 року майже 20 років вчителює у Тифліській гімназії, де в різний час викладає математику, фізику, латинську та грецьку мови. У 1886 році виходить у відставку і переїздить до Єлизаветполю (нині Кіровабад), де проживає до самої смерті, 1899 року.

У кавказький період наймасштабніше розгортається просвітницька діяльність вченого. Він читає публічні лекції, присвячені, зокрема, космогонічній системі Канта—Лапласа, спектральному аналізу, питанням мікробіології, літературознавства та ін.

Виступає і в пресі з пропагандою передових ідей у галузі астрономії, електротехніки, технології, ловного господарства, економіки, санітарної справи і екології¹¹.

Просвітницька діяльність Гулака торкалась також більш широких сфер культури, філософії і історії¹². Він активно пропагує грузинську та азербайджанську поезію, яка тоді була маловідома російському читачеві. У зв'язку з відкриттям ногайської поеми «Пісня про Едігея» він ставить завдання «збирання перлів народної поезії, що розкидані по периферії нашої вітчизни»¹³.

Багато уваги приділяє Гулак перекладам, зокрема перекладає з англійської мови на російську твори Г. Лонгфелло, з грузинської—Ш. Руставелі, з фарсі—Нізамі та О. Хайама, з азербайджанської—Фізулі. Він друкує також рецензії та німецькі переклади грузинських поетів і на проشو Ф. Альтера про грузинську літературу. Його твори цілком співзвучні просвітницькій діяльності передових, демократичних діячів Грузії другої половини XIX ст. Він зокрема, написав дослідження про поему «Вісраманій», яка була видана І. Чавчавадзе.

Значним явищем в культурному житті Росії стало дослідження Гулака про поему Руставелі «Витязь у тигровій шкурі»—перше ґрунтовне дослідження про великого поета грузинського народу, здійснене представником іншої нації. Гулак проаналізував поему Руставелі в широкому контексті історії світової літератури. Він показав, що це—«епоея у дусі Іліади, Одиссеї і нібелунґів, герої якої «не поступаються у хоробрості та відвазі західним лицарям»¹⁴. Її вірші, підкреслює український учений, гармонійні не менш, ніж «гекзаметри Гомера і Вергілія»¹⁵.

Першим з літературознавців Гулак почав вивчати ідейно-філософську концепцію

¹¹ Див. статті Гулака: «Научные новости» (газ. Кавказ, 1881); «Настоящее развитие электротехники и ее будущее» (газ. Кавказ, 1882); «Новости по части электричества» (газ. Новое обозрение, 1887); «Планиета Марс и ее спутники» (газ. Обзор, 1879); «О химической поверхности Солнца» (газ. Обзор, 1879); «К дороговизне сахара» (газ. Новое обозрение, 1882); «О настоящем положении европейского градусного измерения. Записки кавказского отдела императорского Русского географического общества.—Тифлис, 1873, кн. 8.

¹² Див. статті Гулака: «Памяти Тэна» (газ. Новое обозрение, 1893); «Реформа адвокатуры» (газ. Новое обозрение, 1894); «Адольф Петрович Берге как ориенталист»—Русская старина, 1887.

¹³ Гулак Н. И. О ногайской поэме Песнь об Эдигее. (газ. Кавказ, 1885); О Барсовой коже Руставели.—Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 4.—Тифлис, 1844, с. 141.

¹⁴ Гулак Н. И. О Барсовой коже Руставели.—Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 4.—Тифлис, 1844, с. 141.

¹⁵ Там же, с. 137.

⁷ Там же, ч. 19, л. 149.

⁸ Там же, л. 93.

⁹ Там же, ч. 1, л. 139—140.

¹⁰ ЦГИА, ф. 103, III отд., I экзп., д. 81, ч. 2, л. 21.

поєми Руставелі. Він встановив зв'язок світогляду її автора з ідеями Платона й Аристотеля, розкрив етичні ідеали її героїв, які проголошують «вірність даному слову, правдивість, самопожертву заради друга». Самі ці моральні риси найбільш імпонували особистим уподобанням мислителя і розглядалися ним як «необхідні якості людини»¹⁶. Гулак відає належне гуманістичній спрямованості поеми Руставелі, зокрема, тому по-лицарськи піднесеному, поетичному ставленню до жінки, яке особливо впадає в очі на тлі мусульманського антифемінізму. «До нашого часу,— пише він,— мусульманський Схід розглядає жінку як нижчу істоту, яка ледве має душу. Для жінки немає місця в раю правовірних»¹⁷.

Український учений піддає ґрунтовній критиці космополітичній теорії про персидські джерела поеми Руставелі та доводить її цілковиту оригінальність. Він особливо підкреслює її національну самобутність, наголошує на тому, що герої поеми Таріель «очолюв національний рух проти ненависних персів»¹⁸. Саме «місцевий колорит, так сильно виражений в ній, становить найвищу красу всієї поеми»,— писав дослідник¹⁹. Показово, що класик грузинської літератури А. Церетелі, трактуючи поему Руставелі як «калегоричне відтворення самої Грузії», підкріплює свої висновки посланням на «вельмишановного М. І. Гулака»²⁰.

Важливе значення мала також пропаганда Гулаком поетичної творчості азербайджанського народу, яку він вивчав і високо оцінював. Одним з перших у Росії учений почав озаймовлювати широкі кола читачів з поезією Нізамі, яка до Жовтневої революції не перекладалася на російську мову. Тому праця Гулака «Про Нізамі Гаджинського та його поему «Похід русів проти Берда» заповнювала певну прогалину у вітчизняному сходознавстві. Взагалі, вивчаючи історію народів Кавказу, що була, зокрема, пов'язана з історією Сходу, український учений стає одним з авторитетних фахівців у сходознавстві. До цієї галузі належали, наприклад, його праці: «Герат і Англія», «Про гунів», аналіз книги А. Ленормана «Посібник з стародавньої історії Сходу, до персидських війн».

Вагомі результати були досягнуті Гулаком у науково-дослідній роботі з питань лінгвістики та математики. Відомий знавець кавказьких мов Л. Лопатинський, рекомендуючи до друку працю Гулака «Про місце, що посідає грузинська мова в сім'ї індоєвропейських мов», відзначав, зокрема, переконливе обґрунтування в ній префіксальної природи картвельських мов²¹.

Донині чекає на глибоке вивчення мате-

матична спадщина ученого, зокрема його праці «Дослідження трансцендентних рівнянь» (Одеса, 1859 р., французькою мовою), «Спроба геометрії в чотирьох вимірах» (Тифліс, 1877) та велика стаття «Про сучасний стан європейського градусного вимірювання», яка стосувалася прикладних питань математики. У першій з праць йдеться про клас рівнянь, що утворюються з трансцендентних функцій та мають істотне значення для математичного аналізу і теорії функцій комплексної змінної. Трансцендентне рівняння типу $\sin x = a$, як свідчив відомий французький математик Муань в «Лекціях з диференціального та інтегрального числення» (Париж, 1840 р.), привертало тоді увагу математиків.

Виходячи з цього, Гулак в згаданому дослідженні розв'язує більш загальну математичну задачу. Його темою стало вивчення аналітичних властивостей функції $\varphi(z)$, оберненої до функції $z=x^2$, тобто такої функції $\varphi(z)$, що $\varphi(z)\varphi = z$. Праця дістала схвалення Паризької Академії наук.

Уперше в світовій математичній літературі М. І. Гулак присвятив Лобачевському велике монографічне дослідження «Спроба геометрії в чотирьох вимірах». У цій книжці він розробив свій власний варіант чотиривимірної геометрії, побудованої за аналогією з евклідовою стереометрією. Такий підхід стверджував правомірність і природність нових геометричних систем, свідчив про можливість розширення нашої просторової інтуїції і тим самим посилював аргументи проти кантіанської тези про апріорність геометричних структур. Дослідження Гулака належало до піонерських праць з новітньої геометрії у світовій науці і було першою публікацією з питань багатовимірної геометрії у нашій країні.

Тоді, як деякі відомі математики (С. В. Цингер, К. Л. Бертран та ін.) виступали з критикою ідей неевклідової геометрії, Гулак проголосив «Хай живе Лобачевський!» і показав, що ідеї великого російського математика підготували результати Рімана в цій галузі. Передбачаючи фундаментальну роль неевклідової та багатовимірної геометрії в становленні сучасної наукової картини світу, він підкреслював, що вони знаменують нове цілісне світорозуміння, яке перебудовує наші усталені поняття про Всесвіт. Значення ідей Лобачевського та Рімана український вчений прирівнює до коперниківського перевороту в історії науки.

Самостійне ідейно-теоретичне значення має діалог «Розмова про простір», надрукований у монографії Гулака про неевклідову геометрію. Тут міститься оцінка ролі багатовимірної геометрії та поняття ріманівського простору для майбутнього розвитку всього природознавства. Особливо важливо відзначити підтримку вченим ідей про кривизну чотиривимірного простору. Ця ідея на кілька десятиріч випередила висновки (які згодом були обґрунтовані в загальній теорії відносності Ейнштейном) про те, що кривизна є інваріантною, «чотиривимірною» властивістю просторово-часового континууму.

¹⁶ Там же, с. 142—143.

¹⁷ Там же, с. 145.

¹⁸ Там же, с. 177.

¹⁹ Там же, с. 131.

²⁰ Автограф А. Церетелі. Музей Грузії, РО, 328, Н—№ 1495.

²¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.— Тифлис, 1899, вып. XXVI, с. 120.

Передбачаючи ці визначні відкриття ХХ ст., Гулак писав, що «настане той час, коли всі переконаються в тому, що справжня геометрія нашого простору є не плоско-площинна, а рімановий простір»²². Справді, розвиток сучасного природознавства показав, що багато фундаментальних проблем космології та мікрофізики з'ясувались шляхом переходу від плоского евклідового простору до викривленого ріманового.

Праці Гулака сприяли подоланню метафізичних уявлень про простір і мають оцінюватися у зв'язку з загальним процесом становлення діалектичних уявлень в природознавстві. Тому аналіз наукової творчості вченого потребує звернення до його філософсько-соціологічних поглядів.

Суспільно-політичні погляди Гулака можна оцінити як одну з перехідних форм між просвітництвом та раннім етапом революційного демократизму, точніше — як радикальне просвітництво. Як свідчать матеріали слідства в справі Кирило-Мefeldivського товариства, Гулак вважав, що «з провією голої повстання обов'язково відбудеться, якщо не в теперішньому, то в прийдешньому поколінні»^{22а}. Ще будучи зовсім молодим, він виступав як переконаний борець проти кріпосництва, називає його «безумовним рабством», що породжує «гнітючі картини сучасного бузурвіства»²³.

Критика кріпосного ладу спиралася у Гулака на аналіз розвитку приватної власності у слов'янських народів. Сучасне йому становище селян в Росії, підкреслював він, є бузурвіською формою того рабства, в якому опинився простий люд після знищення на слов'янських землях общинної землевласності. У зв'язку з цим ученій, як і декабристи «Південного товариства», приділяє спеціальну увагу аналізу соціальних відносин часів розкладу слов'янської общини, розглядаючи його як теоретичну передумову критики кріпосництва.

Найповніше вираження цей підхід дістав у праці Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян». Описуючи в ній генезис самодержавного ладу, він зауважує, що зі знищенням общин селяни мало-помалу зробилися кріпаками, а місцями (наприклад, в Росії) повними рабами. Внаслідок цього у слов'ян почалися міжусобиці війни, а «мерзенний торг невільниками зробився загальною буденністю»²⁴. Кріпацтво — антипатріотичне, вважає Гулак, бо позбавляє людей батьківщини. У стародавніх слов'ян, продовжував він, захищав вітчизну лише той, хто мав землю. Ось чому позбавляти слов'ян землі — це те ж саме, що позбавити їх батьківщини²⁵.

²² Гулак Н. И. Опыт геометрии о четырех измерениях. — Тифлис, 1877, с. 3.

^{22а} ЦГИА, ф. 109, III отд., I эксп., д. 81, ч. 19, 1847, л. 93.

²³ Гулак Н. И. Письмо к А. Марковичу от 5 февраля 1846 г. — Киевская старина, 1906, т. ХСII, с. 142.

²⁴ Гулак Н. И. Юридический быт поморских славян. ЦГИА, ф. 109, III отд., I эксп., д. 81, ч. 2, л. 8—9.

²⁵ Там же, л. 36.

В аналізі становища пригноблених верств народу Гулак вбачає теоретичний ґрунт для розв'язання усіх гострих суспільних проблем сучасної йому епохи, альфу і омегу соціальних досліджень. «Переважну увагу, — писав він у листі до чеського вченого В. Ганки, — звертав досі на правові відношення нижчих верств як у Росії, так і в інших слов'ян, а саме на рабів, невільників, холопів, селян, підданих та ін., як на предмет, який за своєю важливістю та актуальністю заслуговує порівняно з іншими найретельнішого вивчення»²⁶.

Розглядаючи генезис суспільних відносин у Росії, Гулак на фактичному історичному матеріалі доводив необхідність знищення антинародного ладу в загальнослов'янському масштабі, виступав за створення федеративної республіки усіх слов'ян. Прообразом соціальної організації такої загальнослов'янської демократичної федерації він вважав правові відносини стародавніх слов'ян, коли не існувало магнатів і був, на його погляд, справедливий розподіл землі з общинного фонду при громадському контролі за нормами землекористування.

Отже, погляди Гулака на суспільний розвиток Росії відзначалися революційно-демократичною спрямованістю, хоч його світогляд і був обмежений деякими релігійно-ідеалістичними уявленнями. Так, вказуючи на необхідність докорінної перебудови соціальних відносин нерівності тагноблення, він намагався використати в революційних цілях романтично ідеалізовану релігію первісних християнських комун. Звернення до християнської етики для аргументації революційних перетворень свідчить про наявність значного ідеалістичного і утопічного елемента в соціологічних ідеях Гулака. Разом з тим в історичному дослідженні форм власності в Росії та правових відносин в суспільстві стародавніх слов'ян він нерідко мотивував свої висновки посиленням на об'єктивні соціально-економічні чинники. Так, різницю між пастушим і землеробським способом життя Гулак пов'язував з формами власності та ставленням до землі.

Заслужовують на увагу думки Гулака про історичність категорії «державна» та про генезис форм державності у слов'ян. Учений висуває плідну тезу про місто як «центрального інституту політичного існування» стародавніх слов'ян, доводячи, що на відміну від германців, які в стародавні часи не будували міст, у слов'ян подібно до елліського полісу, місто «становило... ядро, з якого розвинулись усі державні устрої»^{26а}. З містом, підкреслює ученій, була пов'язана і влада князя, хоч вона і не повинна розглядатися як домінуючий принцип слов'янської державності. Гулак висуває важливу проблему про існування та боротьбу різних правових форм, які визначали генезис державності у слов'ян. «З двох начал, — пише він, — сформувалась у слов'ян будівля державного устрою — з

²⁶ Там же, л. 8-а.

^{26а} Там же, л. 28.

начала патріархального і начала демократичного. З патріархального начала виникла родова влада князів; з демократичного — устрій общин та федеративного союзу республік²⁷. Замість гармонійного розвитку ці начала вступили в боротьбу, внаслідок чого влада князя стала деспотичною, а демократія втратила общинну основу. Тому в своїх проєктах майбутнього державного устрою Гулак виходив з ідеї оновлення общинної демократії та заміни деспотичної влади князів і царів владою виборних посад. У своїй аргументації справедливого суспільного устрою Гулак спирався на ідею природного права і саме з цього погляду аналізував генезис князівської влади у слов'ян.

Влада князя має бути не соціально-економічною, вважає він, а такою, що тримається на моральній силі авторитету. «Слов'яни дивились на князя,— писав він,— не як на верховного володаря землі (почуття такого верховного володаря завжди було вороже слов'янам), а як на родового старшину всього народу» і не намірювались робити його земельним власником. Більш того, «народ вибрав князя, народ же мав право скинути недостойного»²⁸. Отже, влада повинна триматись на довірі, якщо ж верховний володар втрачає авторитет, його треба змінити. Застосування такого принципу «природного права» неминуче привело Гулака до висновку про «незаконність царського правління» в Росії.

Головний свідок III відділення у справі кирило-мефодіївців, О. Петров, відзначав насамперед «революційні думки Гулака», його програму насильницького перевороту в царській Росії. За наміром Гулака, свідчив він, «якщо переворот буде здійснено, а государ не захоче відмовитись від верховної влади, то необхідність примусить пожертвувати царською родиною»²⁹.

Важливим засобом підготовки повстання Гулак вважав «мандрівки» по селах для зближення з селянами та поширення між ними ідей народного правління. Тим самим він одним з перших на Україні висунув концепцію «ходіння в народ» з метою пропаганди революції та дискредитації царизму. В цій радикальній програмі знищення кріпосництва Гулак розходився з ліберальним крилом Кирило-Мефодіївського товариства (Костомаровом, Кулішом, Білозерським та ін.) і солідаризувався з позиціями Т. Г. Шевченка. І хоч пізніше, після розгрома цього товариства, він відійшов від активної революційної діяльності, його політичні установки загалом можна оцінити як установки прихильника революційної демократії.

Багато зробив український учений і для примноження слави вітчизняної науки, працюючи на найважливіших ділянках науко-

вого пошуку, особливо в новітніх галузях математики. З цього погляду його діяльність стимулювалася філософськими ідеями природничонаукового матеріалізму.

Філософські погляди Гулака позначені пошуком виходу з того ідейного тупика, до якого, як підкреслював Ф. Енгельс у «Діалектиці природи», приводили науку абсолютизація механістичних уявлень та метафізична односторонність мислення природодослідників. І хоч йому не вдалося позбутися дійстичних вагань у розв'язанні деяких загальнотеоретичних питань природознавства, основою у творчості Гулака була тенденція до подолання ідеалізму, що ґрунтувалася на природничонауковому матеріалізмі та боротьбі за передову науку.

Творчість Гулака зрілого періоду прийнята пафосом ствердження природничонаукових ідеалів пізнання світу, звелечення «позитивної науки», що потребує об'єктивного підходу до аналізу розглядуваних явищ. На противагу суб'єктивізму, довільним вигадкам і містиці він висуває гасло «слідувати зважуванню, вимірюванню та численню одержані результати». З цих позицій учений розглядає науку як рішучу антитезу всьому надприродному й містичному. «Що може бути спільного,— підкреслює він,— між точною, тверезою наукою та явищами з галузі надприродного». Тим самим Гулак виступає як ідейний союзник передових російських учених, які на чолі з Д. І. Менделєєвим вели боротьбу проти модного тоді спирітизму та інших «медіумічних» феноменів. Він доходить висновку, що «усіх медіумів слід було б оголосити шахраями і дурисвітами та засадити їх у гамівний будинок». Усяка містика, стверджує Гулак, призводить до «шаманства, до культового варварства», до культу «темних сил»³⁰. І хоч ці рішучі оцінки не привели його до повного розриву з християнською релігією, вони об'єктивно сприяли зміцненню позицій наукового світогляду.

Обстоюючи принципи природничонаукового матеріалізму, Гулак наводить вагомі аргументи проти кантіанства з його уявленнями про суто суб'єктивний і апіорний характер простору і часу. Він вказує на матеріальність природи, об'єктивність простору і часу та реальний зміст математичних теорій. Останні відображають об'єктивні виміри, які має «наш матеріальний світ»³¹. Вчений захищає такі провідні принципи наукової картини світу, як атомізм, закони еволюції небесних тіл, ідею незнищенності матерії і енергії.

Гулак наполягає на принциповій важливості природничонаукових фактів, що доводять, як «спереплітаються різні сили природи, як вони переходять одна в одну, ніколи не знищуючись і не втрачаючись»³².

²⁷ ЦГИА, ф. 109, III отд., 1 експ., д. 81, ч. 2, л. 55.

²⁸ Там же, л. 7, 46.

²⁹ ЦГИА, ф. 109, III отд., 1 експ., д. 81, ч. 19, л. 94, 92.

³⁰ Гулак Н. И. О медиумических явлениях. Православное обозрение.— М., 1881, т. 3, с. 512, 513, 517.

³¹ Гулак Н. И. Опыт геометрии о четырех измерениях.— Тифлис, 1877, с. 13.

³² Гулак Н. И. Радиофон. Научные новости.— Тифлис, 1881.

Він не обмежується простою констатацією закону збереження енергії, який став опорою матеріалістичного погляду на природу, а підкреслював, що це — найважливіший принцип наукового світо розуміння. «Останній найважливіший висновок,— писав Гулак,— до якого дійшла наука, є закон збереження енергії у всесвіті». Гулак ставить питання про взаємозв'язок властивостей простору з загальними законами динаміки тіл, які керують «рухом у нашому матеріальному світі».³³

Справжнім науковим подвигом Гулака була його пропаганда поглядів Лобачевського та розробка ідей багатомірної геометрії. Адже ці напрями розвитку математики завдали нищівного удару кантіанським поглядам на простір. Евклідова і багатомірні геометрії стимулювали дальший прогрес матеріалістичної філософії та підготовили торжество діалектико-матеріалістичного світогляду в ході революційних подій у природознавстві на зламі XIX і XX ст.

Про те, як тонко Гулак вловлював основні напрями прогресивного розвитку природознавства останньої чверті XIX ст., свідчить близькість окремих його думок до положень статті Ф. Енгельса «Природознавство в світі духів», де викривались спиритуалістичні погляди деяких західно-європейських учених. Як відомо, в 70-ті роки минулого століття деякі природознавці намагались використати четвертий вимір, щоб, за висловом Ф. Енгельса, ствердити, що він «свідчить про існування духів»³⁴. Викриваючи ці обскурантистські тези, Ф. Енгельс посилається на природничонауковий матеріалізм, де сам конкретно-науковий матеріал вимагає від дослідників переходу на свідомі матеріалістичні позиції.

До тих учених, які сприяли природничонауковій критиці містики, належав і Гулак. Щоправда, свого часу він позитивно оцінював конкретно-наукові дослідження Цельнера, проте зразу ж після того, як той схилився до спиритизму, заявив, що в Німеччині на одного природознавця стало менше. Прибічники спиритизму, вказував Гулак, роблять свої висновки не на точних дослідах, а на туманних свідченнях малоосвічених медіумів і «на цих заявах готові будувати цілі системи про стан душі у загробному світі, про всесвіт, про четвертий вимір... Називайте це чим хочете, але не домішуйте до цих ваших намагань поважного імені науки»³⁵.

Учений не заперечував об'єктивного існування четвертого виміру як предмета позитивної науки. Проте він добре розумів, що четвертий вимір існує в іншому, ніж три виміри матеріального світу, розумінні. «Наш матеріальний світ,— писав Гулак,—

дійсно побудований на цих трьох вимірах, і тільки ці три виміри підпадають під наші почуття. Але з цього зовсім не випливає те, що цілком не існує четвертого виміру — назвемо його, скажімо, глибиною — певлювального нашими чуттєвими органами, але все ж таки не менше реального, ніж довжина, ширина та висота»³⁶. Єдино можливим поясненням такого уявного існування могло б бути лише сучасне діалектико-матеріалістичне розуміння четвертого виміру як математичної абстракції, яка не тотожна об'єктивним відношенням речей, а лише відображає ці відношення, ідеалізує реальні підстави (зокрема у об'єктивному взаємозв'язку простору та часу), що й виражається в сучасному природничонауковому понятті чотиривимірного просторово-часового континууму. Проте в конкретно-історичних умовах свого часу Гулак безпосередньо об'єктивував четвертий вимір, піддаючи критиці відому філософську тезу емпіризму про те, що в розумінні нема нічого такого, чого б не містилось би раніше у відчуттях. На його думку, ми не можемо уявити собі напрями четвертого виміру, але мислити його ми можемо.

Учений, безперечно, був правий у критиці однобічності відомого положення емпіризму, яке зводило розум лише до «шостого почуття». Однак, критикуючи однобічність емпіризму, він впав в не меншу крайність раціоналізму, який відривав розум від почуття, протиставляв пізнання сутності і явищ. Це, у свою чергу, привело вченого до геометричної моделі світу, згідно з якою ми «відчуваємо не самі сутності зовнішніх предметів, а тільки їх проекцію в трьох вимірах, подібно до того, як на картині ми бачимо її проекцію у двох вимірах»³⁷.

Пояснюючи цю ідею, Гулак навіть посилається на Платона. Проте за усієї схожості образу тривимірних проекцій зі схемою платонівської теорії «спечених тіней» його концепція за своїм змістом принципово розходиться з платонізмом. У модель речей як тривимірних проекцій Гулак вкладав природничонауковий зміст. Саме з цього боку «головний прогрес в структурі понять у фізиці характеризується відкриттям того, що певна величина, яка розглядається як властивість предмета, насправді є тільки властивість проекції»^{37а}. Філософська суть концепції «тривимірних проекцій» також розходиться з платонізмом. Для Платона речі — це «тіні ідей», а у Гулака ідеться про чотиривимірну перспективу в тривимірному матеріальному світі. Це взагалі характерна для Гулака тенденція природничонаукового матеріалізму, яка проклала собі шлях навіть крізь ідеалістичну термінологію і образи, якими він іноді послуговувався. Особливо чітко така позиція виявлялася в тій аргументації, до якої вдавався Гулак для захисту ідеї кінченості астрономічного всесвіту.

³³ Гулак Н. И. Опыт геометрии о четырех измерениях, с. 17.

³⁴ Енгельс Ф. Диалектика природы.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 357.

³⁵ Гулак Н. И. О медиумических явлениях, с. 514, 526.

³⁶ Гулак Н. И. Опыт геометрии о четырех измерениях, с. 13.

³⁷ Там же, с. 22.

^{37а} Див.: Борн М. Физика в жизни поколения.— М., 1963, с. 275.

Висловлена ідея в цілому є світоглядно помилковою, проте вчений розвивав її в інтересах захисту іншого принципу природничонаукового матеріалізму — закону збереження енергії. «Цей закон,— писав він,— ніяк не може бути справедливим, якщо припустити, що простір безконечний і що через це коливання ефіру, які ми відчуваємо у вигляді світла та тепла, губляться в безконечному просторі»³⁸. Наведена аргументація привертає увагу з того погляду, що закон збереження енергії свідчить насамперед про незнищуваність матеріального руху, тобто про вічний процес перетворень матерії у Всесвіті. З цього випливає, що конечний Всесвіт у Гулака має суто просторовий зміст і не стосується матеріалістичної ідеї вічного кругообігу матерії.

В сучасній науці цей вічний, невичерпний рух матерії характеризується як космічний універсум, тоді як його окремі астрономічні прояви, типу нашого Всесвіту чи Метагалактики, можуть розглядатися як конечні світи, що моделюються наукою у вигляді замкнутого чотиривимірного просторово-часового континууму³⁹. Власне, таку закономірність чотиривимірного, а не емпіричного світу, і стверджував Гулак, хоч він, як і всі природознавці XIX ст., не розрізняв понять «Універсум» та «Всесвіт», вважаючи, що тільки за умови припущення існування четвертого виміру (глибини) можна пояснити конечність простору та його замкненість. При цьому сама замкненість не виключала необмеженості світу. Навіть конечність простору Гулак характеризував як одне з логічних припущень наукового мислення. З праць Лобачевського та Рімана випливає, підкреслював він, що «можна побудувати розумово простір конечним»⁴⁰.

Ця можливість була науково реалізована лише в наш час засобами релятивістської космології. Гулак же сформулював гіпотезу, яка з методологічного погляду була спрямована на подолання метафізичного розуміння безконечності. Саме завдання розробки нової концепції безконечності актуалізується наприкінці XIX ст. у зв'язку з появою фотометричного і гравітаційного парадоксів, які свідчили про конечність виявів безконечного Всесвіту.

Наукове розв'язання згаданих парадоксів потребувало діалектико-матеріалістичного усвідомлення безконечності як суперечності. Так, пояснюючи діалектичну суперечність безконечності на прикладі теорії чисел, Ф. Енгельс писав: «...однина і множинність є неподільними поняттями, що

проймають одно одне»; «...множинність так само міститься в однинці, як і однина в множинності»⁴¹. По цьому, передбаченому Ф. Енгельсом, шляху діалектичного усвідомлення ідеї безконечності і розвивалась далі наука. Перспективні тенденції такого розвитку усвідомлювались і Гулаком, про що свідчить його критика концепції «поганої» безконечності. «Дійсно,— пише він,— хто говорить «число», той говорить цим «однина» та «зібрання одиниць», і усяка нова однина, додана до числа, кладе йому край...»⁴². Український вчений був правий в критиці метафізичного уявлення про безконечність. Але, показуючи суперечність безконечності, він робить неправомірний висновок про її неможливість як в теорії чисел, так і у всесвіті. Інакше кажучи, Гулак чимало зробив для критики ідеї «поганої» безконечності, але був значно слабшим у позитивному осмисленні цієї проблематики.

Останнє можна пояснити тим, що вчений порушував проблеми, розв'язання яких належало майбутньому. Поняття кривизни простору, замкнутої частини чотиривимірної моделі Всесвіту, тривимірної проекції емпіричних сутностей, якими оперував Гулак, здаються немов вихопленими якимось натхненням прозрінням з природознавства XX ст. За всіх методологічних труднощів, з якими зіткнувся Гулак під час аналізу цих понять, не можна не віддати належне евристичності його передбачення важливих тенденцій розвитку сучасного природознавства, його передовим, прогресивним поглядом, які сприяли цьому передбаченню.

Гулак був співучасником важливих подій, що передували становленню деяких рис сучасної цивілізації. З одного боку, він причетний до першого етапу формування революційно-демократичних ідеалів, які сприяли назріванню буржуазно-демократичної революції в Росії. З другого — був одним з піонерів ідей багатовимірної геометрії, що характеризували важливий напрям підготовки революції у природознавстві на зламі XIX і XX ст. В історичному контексті підготовки цих двох революцій і визначається місце Гулака в розвитку вітчизняної науки і культури.

* * *

М. І. Гулаку приналежить весомое место в истории отечественной культуры. Этот мыслитель причастен к первому этапу формирования революционно-демократических идеалов, которые способствовали назреванию буржуазно-демократической революции в России. В то же время он является одним из пионеров многомерной геометрии, характеризующей важнейшее направление подготовки революции в естествознании на рубеже XIX и XX веков.

³⁸ Гулак Н. И. Опыт геометрии о четырех измерениях, с. 20.

³⁹ Барашенков В. Эйнштейн и современное естественнонаучное мышление.— Коммунист, 1980, № 4.

⁴⁰ Гулак Н. И. Опыт геометрии о четырех измерениях, с. 17.

⁴¹ Енгельс Ф. Диалектика природы, с. 533.

⁴² Гулак Н. И. Опыт геометрии о четырех измерениях, с. 17.

В. Д. ШЕВЦОВ

КУДИ ПРИЙШОВ УКРАЇНСЬКИЙ ЗАРАТУСТРА?

У своїй ворожій діяльності проти соціалізму антикомуністи роблять ставку на підрив дружби народів, на оживлення націоналістичних пережитків у нашому суспільстві, в соціалістичних країнах. Як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», нині «націоналізм є одним з головних засобів у підривній діяльності імперіалізму проти реального соціалізму»¹.

До найреакційніших різновидів буржуазного націоналізму, активно використовуваних імперіалізмом у боротьбі проти Радянської країни, належить український буржуазний націоналізм. Втративши соціальну базу на Україні, існуючи лише завдяки підтримці антикомуністичних центрів і спецслужб, виражаючи інтереси і прагнення реакції, він виконує жалюгідну роль політичного наймита й ідейного епігона світового антикомунізму. Імперіалістичні хазяї широко залучають українських буржуазних націоналістів до проведення антирадянських політичних кампаній, ідеологічних диверсій і шпіонажу проти СРСР. Реакційна українська емігрантщина підбурює західні країни до війни з Радянським Союзом, намагається отруїти буржуазно-націоналістичною ідеологією свідомість громадян Української РСР. Саме цим визначається місце й роль українського буржуазного націоналізму в ідеології і політиці антикомунізму. «Під чорними прапорами антирадянщини й антикомунізму,— підкреслив у Звітній доповіді на XXVI з'їзді Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— зімкнулися усі реакційні сили. І, як завжди, особливо шаленіють у безсилій люті закляті вороги нашого народу, прислужники імперіалізму — українські буржуазні націоналісти»².

Боротьба проти ідеології цього, найбільш запеклого, крила сучасного антикомунізму є одним із актуальних і важливих завдань марксистів-ленінців. Особливого значення набуває нині викриття реакційності, брехливості, антинауковості того ідейно-теоретичного фундаменту, на якому українські буржуазні націоналісти намагаються побудувати фантазмагоричну конструкцію своєї антинародної ідеології і політики.

Цей фундамент скроєний із шматків і уривків різних філософських течій і шкіл, пройнятих духом ніцшеанства, презирства до людини в ім'я величі «надлюдини», з якою ототожнює себе той, хто поділяє ідеологію ніцшеанства. І сам Ніцше розглядав свою філософію як духовну основу лише якоїсь «великої політики», яку, за його задумом, має здійснювати тоталітарна німецька держава, а не нікчемні, боягузливі «дрібні політикани». Однак іронія долі полягає якраз у тому, що найбільш привабливим ніцшеанство виявилось саме для таких дрібних політиків».

Не уникнули цієї спокуси і українські буржуазні націоналісти, захопивши окремі ідеї з тієї, пережованої іншими буржуазними політиками, ідейної каші, яка, до речі, однаково далека і від того, що марялось

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р.— К., 1982, с. 22.

² Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 54.

Ніцше, і від реалії сучасного світу. Так і народився мало не століття тому недолугий пасинок зороастризму, ображений на співвітчизників і сповнений претензій на світове панування.

В повному своєму обсязі, з усіма хитросплетіннями думки, логічними парадоксами і естетською термінологією ніцшеанство і справді виявилось не під силу «провідникам» і «звершникам» української буржуазно-націоналістичної ідеології. Водночас найреакційніша його частина, що стосується будови суспільства і сутності людини (до речі, саме та, яку запозичили і німецький націонал-соціалізм, і італійський фашизм), досить міцно стикувалася із злісним антирадянським політиканством.

Духовним євангелієм українського буржуазного націоналізму стали расистські положення Ніцше про існування «обраного народу», наділеного «волею до влади» і «чистою кров'ю», його вигадки про те, нібито такий народ повинен взяти на себе місію світового лідера і завойовника інших народів. Єдина відмінність цієї расистської доктрини від ніцшеанства полягає в тому, що богообраним «народом-пастирем» оголошуються українці, а не улюблені Ніцше пруссаки.

Людиноюнависницькї расистські ідеї Ніцше, тільки-но виникнувши, відразу потрапили на цілком підготовлений ґрунт антинародних поглядів «апостолів» українського буржуазного націоналізму. Інакше й бути не могло, оскільки кожний різновид буржуазного націоналізму тісно пов'язаний з расизмом і шовінізмом. «Націонал-шовінізм за своєю природою неминуче породжує чорносотенський расистський підхід, а ідеологія і практика расизму... набуває агресивної націонал-шовіністської спрямованості проти інших народів і націй»³.

Один із перших ідеологів українського буржуазного націоналізму М. І. Костомаров у праці «Дві російські народності», написаній понад століття, акцентував увагу на нібито існуючих корінних відмінностях українського і російського народів. Українці, за його твердженням, завжди повинні бути схильні до індивідуалізму, до особистої свободи, а росіянам нібито споконвіку притаманний інстинкт і дух рабської покірності. Цим і пояснював Костомаров «незбіжні шляхи» розвитку державності на Україні і в Росії.

Вигадки М. Костомарова підхопив у своїх писаннях ще один «стовп» націоналістичної «теорії» — П. Куліш. Він намагався обґрунтувати думку про особливість «українського національного духу», про обраність українського народу і його виняткові, «богом дані» якості, завдяки яким він нібито має стати «провідником» інших народів. Куліш абсолютизує роль агресивної сили в історії, ототожнюючи її з істиною; це цілком споріднює його з Ніцше, який протягом всього свого життя теж додержувався саме такого погляду. «Сила в історії — єдине мірило значності, оскільки вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, зате — непорушну правду»⁴, — пише Куліш. Звідси робиться ще один висновок про те, що істина є прерогативою лише «раси господарів землі, наділених силою волі».

Дальшу розробку цих положень про винятковість української нації намагався здійснити М. Грушевський. Керуючись расистськими поглядами Ф. Ніцше і Х. Чемберлена, він твердив, що український і російські народи цілком і повністю відрізняються один від одного, мають різне походження і історичне призначення. «Українізувавши» ідеї Ніцше, він пише, що український народ, походючи від «землеробського демоса», нібито має, на відміну від російського, демократичний, вільнолюбний характер, що винятковість походження «зобов'язує» його виконати велику історичну місію керівника щодо всіх інших народів.

³ Критика ідеології неофашизму. — М., 1976, с. 320.

⁴ Куліш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874, т. 2, с. 371.

Усі ці ідеї практично без змін включили в свої ідеологічний багаж сучасні українські буржуазні націоналісти. Ідучи за Заратустрою, вони вважають що її сам народ-обранець поділяється, в свою чергу, на «добірну еліту», «пастирів» і безініціативних «простолюдців». Про це, до речі, писав ще П. Куліш, який роль народних мас в історії зводив до інертного, пасивного очікування дії «рятівників». Лише «одниці», на його думку, беруть участь в історичній творчості. «Певня, обмежена кількістю людей, що прагне до ясно усвідомлених цілей, творить історичні обставини»⁵,— пише Куліш. Його сучасні послідовники намагаються ще більше «поглибити», «розвинути», «осучаснити» націоналістичну зверхність своїх поперередників.

Так, провідний ідеолог ОУН Д. Донцов пояснює всі важливі події в історії людства піднесенням або занепадом «еліти». На його думку, гетьманська держава перестала існувати тоді, коли аристократія «змішалась з гіршим елементом» з «неблагородного металу» і сприйняла ідеали «черні». «Змужичення еліти» призвело, за Донцовим, до появи «водоносів і дроворубів чужого фараона», «ласолубців» і «периноспалів». Щоправда, виникає делікатне питання: кого залічує Донцов до «аристократів»? Як відомо, родовитих аристократів серед українців не було. На Україні тривалий час правила литовські князі, польські магнати, царські намісники. Кого ж з них Донцов пропонує вважати «національною елітою» і за якою ознакою? Якщо ж виходити з ідеї «внутрішнього», а не генеалогічного аристократизму, то, за Донцовим, в «еліту» потрапляють усі ті, хто дотримувався поглядів українського буржуазного націоналізму,—однак і серед таких в різний час були і «ласолубці», і «периноспалі», куркулі й свинопаси, емігранти і просто злочинці,—компанія теж не дуже «елітарна», а тим більше не «аристократична».

Поділ людей на «еліту» і «натовп» є для Донцова одвічним законом суспільного життя. Мовляв, тільки «еліта» має право диктувати «міліонам свої скрижалі мудрості, вона встановлює, що є правдиве, що фальшиве, справедливе і несправедливе... добре й зле — від форми правління до форми κραватки». Не важко помітити, як старанно цей учень Заратустри переказує міркування Ніцше про мораль панів і рабів, про те, що «еліта» є визначником цінностей в житті людей.

Ніцшеанським презирством до простих людей пройняті всі писання Донцова. Трудовий український народ для нього — «смерди», «стриножене стадо», «траводна маса», «яреми — хамові сини», «хуторяни різних мастей», «мужва», «душоубогі і незрячі гречкосії», «свинопаси». Народ, на думку цього реакціонера, потребує твердої влади «еліти». У разі ж виникнення бунту, повчає він, слід без вагань пустити «гнилу кров», щоб повернути «споконвічний порядок».

У програмному документі ОУН «Наші цілі» цілком відповідно до такого світогляду висувається елітарна ніцшеанська ідея «аристократичного принципу в житті», оскільки, мовляв, між людьми немає, не було і не буде рівності».

Другий сучасний послідовник ніцшеанських заповідей, главар бандерівців Я. Стецько також проголошує необхідність правління «провідної верстви». «Еліта — провідна верства — це явище вічне. Націю творить її еліта, зо смертю еліти — гине нація».

Розробляючи свою ідеологію і політику на базі ніцшеанства, українські буржуазні націоналісти, природно, не могли лишити поза увагою апологію війни, яка є невід'ємною частиною цього напрямку. Війна, за Ніцше, має абсолютну історичну цінність, бо в ній і тільки в ній створюється «чистота раси», «виковується еліта». Війна — це і «мати будь-якої моралі», і «святий мужності, волі». Більше того, для загартування своєї волі обране «європейське людство потребує не тільки взагалі війни, а

⁵ Куліш: П. А. Записки о Южной Руси.— СПб., 1956, т. I, с. 184.

навіть найбільшої і найжахливішої війни,— тобто тимчасового повернення до варварства»⁶. І тому Заратустра закликає: «Любіть мир як засіб до нових війн. І до того ж короткий мир більше, ніж тривалий... Ви кажете, що блага мета освячує навіть війну? Я ж кажу вам, що благо війни освячує будь-яку мету»⁷.

Нинішні українські буржуазні націоналісти, відповідно до духовних заповітів свого вчителя, розглядають мир як «засіб до нових війн». «Тривала пауза» після другої світової війни їх страшенно дратує, і вони роблять свої посильний внесок в розпалювання світової термоядерної катастрофи. Ідеї Ніцше так тяжіють над їхньою свідомістю, що вони не замислюються над тими згубними наслідками, що їх принесе ця глобальна війна всім народам, та й їм самим. Навпаки, взявши собі за мету створення «самостійної держави», вони підштовхують агресивні сили імперіалізму до розпалювання нової світової війни, сподіваючись з її допомогою досягти своїх примарних цілей.

Відзначимо, що окремі буржуазно-націоналістичні «теоретики», прагнучи приховати свої справжні наміри й цілі, голосливо твердять: неправда, мовляв, що українські націоналісти виступають за «атомну війну, ...за цілковите знищення українського народу та зметення України з карти світу». Однак ці «алібіїні» висловлювання потопають у гомоні їхніх колег по «емігрантській еліті», які відверто вітають третю світову війну. Газета «Шлях перемоги», приміром, щиро і широко стверджує, що в разі її виникнення «ми, українці (читай — буржуазні націоналісти — В. Ш.), не маємо нічого до втрачення». Намагаючись привчити «елітарне емігрантство» до думки про немінучість термоядерної війни, Я. Стецько заявляє: «Атомова зброя не знищить світу, якщо такої волі Всевишнього не буде». Гарантія, як бачимо, напрочуд вагома, і що проти неї ядерні мегатонни, тонни хімічної та центнери біологічної зброї, яких, як відомо, цілком досить, щоб сотні разів знищити все людство, а заодно й Стецька та його прибічників.

Оскільки миролюбна політика СРСР широко відома світовій громадськості, буржуазно-націоналістичні писаки, вдаючись до злісних наклепів, твердять, нібито Радянський Союз лише тому виступає за мирне співіснування, що сподівається і без війни домогтися поразки Заходу за допомогою загарбання «нафтових полів Близького й Середнього Сходу в поєднанні з посіданням країн африканських сирівців».

Українські буржуазні націоналісти вороже зустрічають будь-які міжнародні наради миролюбних сил, конференції і переговори по роззброєнню, докладають усіх зусиль, щоб їх зірвати і внести недовіру між сторонами, що домовляються. Так, у матеріалах V «Великого Збору» ОУН міститься відкритий заклик «до всіх осіб української національності» виступати проти конференцій по роззброєнню і розрядки міжнародної напруженості. З погляду буржуазних націоналістів, заключний акт Хельсінської наради, відкривши нові перспективи для встановлення атмосфери міжнародної доброзичливості, для знищення мілітаристських перешкод розвитку економічного співробітництва і науково-культурних зв'язків, є «ганебною капітуляцією Заходу» перед Радянським Союзом.

Хронологічно найсвіжішим фактом, що свідчить про намагання українських буржуазних націоналістів посіяти ворожнечу між народами, стала їх доволі активна участь у політичних акціях під час лос-анжелоської олімпіади, яку навіть буржуазна преса характеризувала як «шовіністичну»: вони влаштовували демонстрації і прес-конференції, завзято підключалися до провокацій проти спортсменів з країн «третього світу» та проти прогресивних журналістів тощо.

⁶ Ніцше Ф. Человеческое, слишком человеческое.— Полн. собр. соч., М., 1911, т. 3, с. 277.

⁷ Ніцше Ф. Так говорив Заратустра.— СПб., 1911, с. 36.

Треба особливо відзначити повну ідентичність настоящих на ніцшеанств «аргументів» і «акцій» українських буржуазних націоналістів і політики адміністрації Рейгана в питаннях міжнародного життя. Це — не випадковий збіг, бо сьогодні український буржуазний націоналізм дійшов до відкритого прислужництва американському воєнно-промислово-му комплексу, а вільна від усього «надлюдина», що колись ввижалася Ніцше і так сподобалася фундаторам українського буржуазного націоналізму, перетворилася на штатного адвоката й пропагандиста рейганівської політики «з позиції сили». Вірні слуги воєнно-промислового комплексу, українські буржуазні націоналісти силкуються вчинити якнайбільший галас на міжнародній арені, виконуючи оплачене соціальне замовлення ультраправих.

Цілком закономірно, що реакційна, антинародна сутність расистської і мілітаристської ідеології і політики українського буржуазного націоналізму зумовила його перехід від підтримки сучасних фашистських режимів і неофашистських течій до прямих контактів з ними. Власне кажучи, йдучи за Заратустрою, до більш шановного співтовариства вони потрапити й не могли.

Втративши надію на «велику», глобальну війну, націоналісти намагаються досягти своїх політичних цілей з допомогою ідеологічних диверсій, терористичних акцій і співробітництва з маріонетковими реакційними режимами. Жодна зловісна подія в світі, пов'язана з масовим фізичним знищенням трудящих, нехтуванням їхніх політичних прав і свобод, не лишилася поза увагою українських буржуазних націоналістів. Так, наприклад, вони одними з перших вітали встановлення фашистської диктатури в Чилі, вихваляли вбивство С. Альєнде і масовий терор, вчинений хунтою Піночета. Продемонструвавши безмежне політичне блюзнірство, вони проголосили цю злочинну фашистську кліку «революційним урядом», ставлять йому в заслугу і заборону діяльності прогресивних організацій, і зв'язчу розправу з їх учасниками, і таку ж розправу з книгами основоположників марксизму-ленінізму. (Неважко уявити, яка доля спіткала б український народ, якби ці «заратустри» змогли б вдертися на територію «неньки». В усякому разі, вони напевне перевершили б криваві заслуги тих українських буржуазних націоналістів, які в часи гітлерівської окупації хазяйнували на нашій території, залишаючи після себе гори трупів і дивуючи своїм бузурвіством навіть есесівців.)

Похвальба на адресу катів чилійського народу відображає ідейну спорідненість українських буржуазних націоналістів і латиноамериканської реакції. В ідеології чилійського фашизму, як і в ідеології українського буржуазного націоналізму, головне місце посідають зв'язчий антикомунізм і рішучий захист «священної» приватної власності, расизм і ненависть до трудящих мас. І ті, й інші свято виконують заповіді Заратустри про те, що «багатий завжди правий», а в разі непокори «еліті» «окрему людину знищують... як неприємну комаху». У своїй політичній практиці буржуазно-націоналістичні лідери керуються єдиним принципом, викладеним з цинічною відвертістю газетою «Свобода»: «Нам треба шукати союзників української визвольної справи усіма доступними нам шляхами». Цей «принцип» покладено в основу всієї політики українського буржуазного націоналізму Донцовим, який вимагав активно шукати союзу з державами, що ворогують з «інтересами Росії». При цьому зазначені держави, повчав він, мають бути імперіалістичними або реакційними. Отже, союз націоналістів з хунтою — не випадкове, а закономірне явище. Тим більше, що сама кліка Піночета також оголосила свій режим «націоналізмом, який прагне до універсальності».

Українські буржуазні націоналісти активно підтримують і неофашизм в Італії. Їм досить імпонує ніцшеанський лозунг «очищення дому», який висунутий неофашистами і означає «очищення держави

від впливу комуністів». Особливо схвалюють вони факт орієнтації на ідейно-політичну спадщину ще одного «духовного сина» Заратустри — Муссоліні. Підніваючи італійським неофашистам, буржуазно-націоналістичні «теоретики» заявляють сьогодні, що «українцям не потрібна демократія», що ідеалом для них має бути «національна диктатура збройних сил на чолі з вождем», який має повноваження фашистського дуче.

Українські буржуазні націоналісти не тільки поділяють ідеологію неофашистів, а й беруть активну участь в їхній антинародній діяльності. Наприклад, як показало розслідування загибелі експресу «Італікус», в цьому екстремістському акті разом з неофашистами брали участь і бандерівці.

Внутрішня, ідейна схожість будь-яких різновидів буржуазного націоналізму пояснює і політичну лінію прислужництва його українського відгалуження сіоністам. Усьому світові відомий запеклий і підкріплений цитатами з того самого Ніцше антисемітизм українських буржуазних націоналістів, втілений на практиці в масовому знищенні радянських громадян єврейської національності. Єврейські погроми, що їх чинили петлюрівці, розстріли мирного єврейського населення, здійснені буржуазними націоналістами за вказівкою фашистських хазяїв, — все це, здавалося б, має поставити нездоланну перешкоду в їхніх взаємовідносинах з сіоністами. Проте логіка історії збирає воедино будь-які групи реакціонерів. Сьогодні українські буржуазні націоналісти активно підтримують агресивну політику Ізраїлю. Українські націоналістичні організації проводили кампанії запису добровольців в ізраїльську армію і збирання коштів на користь так званого «єврейського фронту» під час агресивних нападів Ізраїлю на арабські землі. Навіть відомий антисеміт, скомпрометований вірним служінням фашизму, В. Кубишович, в наші дні висунув лозунг: «Євреї і українці (читай: буржуазні націоналісти — В. Ш.) навіки разом проти арабів і комуністів»⁸. Намагаючись мати такого союзника, як Ізраїль, деякі буржуазно-націоналістичні автори вдаються до низькопробного словесного шантажу, заявляючи: «Без самостійної України не втримаються... Середземне море і — Ізраїль» («Шлях перемоги», 1979, 2 груд.).

Подібна політична лінія українських буржуазних націоналістів викликана тим, що сіонізм є сьогодні головною зброєю імперіалізму на Близькому Сході, ворогом миру і прогресу і, отже, їхнім ідейним союзником. У свою чергу, правлячі кола Ізраїлю охоче йдуть на контакти з українськими буржуазними націоналістами за умови беззастережного визнання останніми ізраїльських інтересів. І буржуазні націоналісти — «надлюди!» — охоче погоджуються на роль політичних лакіз. Наприклад, у положенні «Про Громадський комітет єврейсько-української співпраці» (створений в 1980 р.) говориться: «Однією з найважливіших сторін діяльності Комітету є всіляка підтримка єврейської громади на Україні — допомога тим, хто бажає переселитися до Ізраїля, підтримка заарештованих за сіоністську діяльність...». Отже, український буржуазний націоналізм і сіонізм, «забувши» про таке «непорозуміння», як кров багатьох тисяч розстріляних і замордованих націоналістичними катями трудящих єврейської національності, блокуються нині на платформі антикомунізму і антирадянщини, на ідейному ґрунті ніцшеанських теорій про кастову державу і поділ світу на «расу панів» і «расу рабів».

Така соціальна позиція, політичні доктрини і діяння українських буржуазних націоналістів невіддільні від їхнього окультино-релігійного світогляду. Знову й знову звертають вони погляди до ніцшеанського ірраціоналізму і міфології, намагаючись знайти в них «ще не помічені попередниками» рецепти боротьби проти соціалізму. Таке звернення та-

⁸ Цит. за: Гамальський Л. Тризуб і зірка Давида. — Дніпропетровськ, 1977, с. 204.

кож цілком закономірне. Помітне прискорення прогресивних змін у світі, перетворення світового соціалізму у вирішальний фактор суспільного розвитку спричинює крах націоналістичних сподівань на можливість зміни суспільно-політичного устрою в СРСР. Реакційна ідеологічна і політична діяльність буржуазних націоналістів не має підтримки і цілком суперечить прагненням українського народу, який успішно розв'язує завдання комуністичного будівництва в братній сім'ї народів СРСР. Це змушує націоналістів покладати надію і на допомогу містичних сил, нібито здатних впливати на об'єктивні закони природи і суспільства. Як бачимо, коли виявляється, що власної «сили волі» чи «волі сили» у сучасних емігрантських «заратустр» не вистачає, вони ладні мало не гадати на зірках, аби тільки запрягти які завгодно «таємничі» сили, «щоб їм помагали довершувати річей, перед якими на саму згадку здригається здоровий розум, як перед неможливим до здійснення», і навіть проголосити ці надприродні сили одним із «наймогутніших творців» реальності.

Головним чинником, що визначає будь-яку (в тому числі і соціальну) поведінку особи, є, на їхню думку, якась трансцендентна стихійна «світова воля», що немов тисне людину і спонукає її свідомість діяти в певному напрямі. Саме вона, мовляв, і є «...тим призматом життя, без якого свідомо воля і розум безсилі, не потрібні нікому, позбавлені рації буття».

Ця таємнича воля нібито може досягти будь-якої (навіть нездійсненої, такої, що суперечить об'єктивним законам суспільного розвитку) мети. «Світ є таким, яким ми його хочемо бачити. Не приймаємо подій і фактів, обумовлених якимись незалежними від нас обставинами, але створюємо їх по власній волі й розумінні... Вирішною є власна підметність індивіда, його свобідна воля»,— пише Є. Орловський («Визвольний шлях», 1980, травень, кн. 5). Ясна річ, у такій спосіб не важко втішитись навіть українським буржуазним націоналістам, тим більше, що в галузі містики й соліпсизму вони мають змогу «цілком свобідно» розвивати далі містичні ідеї Ніцше.

Оскільки жодне з положень буржуазних націоналістичних «теоретиків» не витримує перевірки не тільки наукою, а й просто здоровим глуздом, вони роблять акцент на пропаганді фанатизму. Той же Д. Донцов саму «національну (читай — буржуазно-націоналістичну — В. Ш.) ідею» характеризував як «непримиренну, аморальну і фанатичну». Тільки з допомогою фанатизму можна, за Донцовим, досягти неможливого. Якийсь один С. Стецьк на сторінках реакційної преси закликав буржуазних націоналістів до фанатизму як до сліпої віри «в якийсь абсолют, якому одиниця віддається всеціло і поза нею не бачить нічого», підкреслюючи при цьому, що людина, керуючись розумом, ніколи не вдіє чогось великого». Лише фанатично настроєний виконавець, який сліпо, без роздумів виконує будь-які розпорядження вождів, є ідеалом Стецька. «Провідник» бандерівської ОУН Я. Стецько настирливо закликає однодумців: «Без догматичної віри у свої правди як правди абсолютні немає нашої перемоги». За цими «теоретичними» посилками, звичайно, проступає ніцшеанське положення про те, що у виконавців волі «еліти» «свідомість відіграє другорядну роль, вона... зайва, засуджена, може зникнути і поступитись місцем цілковитому автоматизму»⁹, що, очевидно, має викликати оптимізм щодо майбутнього у емігрантських націоналістів, бо ж, не маючи свідомості, не матимуть вони й потреби страждати ні від тягара минулого, ні від усвідомлення того, що й майбутнього у них немає.

Звернення до фанатизму — одне з численних свідчень антинаукового характеру ідеології і авантюристичності політики буржуазного націоналізму, його органічної нездатності спиратися на народні маси. На-

⁹ Ніцше Ф. Воля к власти.— Собр. соч., М., 1910, т. 9, с. 242—243.

ціоналістичним ідеологам і політикам, які більш-менш тверезо оцінюють власні сили і можливості, не лишається нічого іншого, як сподіватися на діяльність фанатиків-одиначок в здійсненні маніакальної ідеї свого панування. На виховання таких фанатиків, «містиків-одиначок» з числа емігрантської молоді і намагаються сьогодні спрямувати свої зусилля буржуазно-націоналістичні діячі. Однак і ці їхні зусилля марні. Ні злісне політиканство, ні тенденційний набір застарілих ницшеанських ідей не здатні нині залучати емігрантську молодь до табору націоналізму. Українські націоналістичні видання, що виходять останнім часом на Заході, сповнені сумною констатацією того факту, що молоде покоління «лишилось поза рамками зорганізованого життя», що «майже немає молоді, яка хотіла б пожертвувати своєю працею, а може її життя» обстоюванню націоналізму. Газета «Свобода», описуючи цю картину упадку і розкладу українських буржуазно-націоналістичних організацій, запитує: «Яка буде наша майбутність? Невже ж маємо стати погноєм для чужих та розплитися в чужому морі?» Напевно, що так.

Отже, неспроможність створити наукову альтернативу марксизму-ленінізму, власне ідейне і політичне безсилля призвели українського буржуазно-націоналістичного Заратустру до еkleктичного використання містичного і волюнтаристичного мотлоху з реакційних «запасників» буржуазної філософії, до вихваляння фанатизму як протидії ходові історичного розвитку, а в політичній практиці — до виконання ролі пособника реакційних сил, які роблять ставку на світову війну як засіб забезпечення свого панування.

Історія переконливо довела марність намагань буржуазно-націоналістичних писак і провокаторів від політики завоювати хоч би мінімальний вплив на народні маси України. Мільйони трудящих в СРСР, у країнах соціалізму на власному життєвому досвіді переконались, що тільки соціалізм здатний забезпечити справжній розквіт націй і народностей. Завдяки неухильному втіленню в життя ленінської національної політики у відносинах між народами СРСР утвердились братерська дружба, взаємодопомога, радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм.

В наші дні, як відзначив товариш К. У. Черненко, «продумана, науково обґрунтована національна політика — невід'ємна частина діяльності партії по вдосконаленню розвинутого соціалізму. І ключова умова її успіху — виховання трудящих в дусі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму»¹⁰.

Наслідком цієї політики і виховання є непорушна єдність радянського народу, похитнути яку не здатні буржуазні націоналісти всіх мастей, хоч би які реакційні доктрини, з минулого чи з сучасного, вони брали на своє озброєння.

* * *

Расистские и милитаристские взгляды Ф. Ницше являются тем источником, из которого и поныне черпают свои идеи украинские буржуазные националисты, которые тщатся с помощью заимствованной ницшеанской фразеологии придать академическую респектабельность своей убогой идейно-теоретической платформе. Однако тропа Заратустры не ведет украинских буржуазных националистов к разрешению противоречий, имманентных их взглядам. Напротив, она привела к углублению испытываемого ими идейного и политического кризиса, к откровенной апологетике войны, к блоку с махровой реакцией — хунтой Пиночета, итальянскими неофашистами, сионистами и пр. Использование идей Ф. Ницше не только не оживило интерес общественности западных стран к идеологии украинского буржуазного национализма, но, напротив, выявило всю ее научную несостоятельность, антинародную сущность, ее политический авантюризм.

¹⁰ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доповідь на Пленумі ЦК КПРС, 14 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1984, с. 56.

РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМ ВИКЛАДАННЯ ЛОГІКИ У ВУЗАХ

У співдружності з відділом логіки Інституту філософії АН УРСР кафедра логіки Київського держуніверситету виступила ініціатором підготовки та проведення республіканської конференції «Науково-методичні питання викладання логіки у вузі». Конференція відбулася 25—26 листопада 1983 року. У її роботі взяли участь філософи та логіки України, Москви, Ленінграда, Мінська, Кишинєва, Єревана, Тарту та інших міст СРСР.

Було заслухано і обговорено 40 доповідей і наукових повідомлень.

Змістовний аналіз завдань підвищення якості викладання логіки в вузах УРСР у світлі рішень червеневого (1983) Пленуму ЦК КПРС дав у доповіді начальник управління викладання суспільних наук Мінвузу УРСР, кандидат філософських наук В. І. Даніленко. Він висвітлив стан викладання логіки в республіці. Доповідач, зокрема, відзначив, що тепер логіка викладається в 21 вузі республіки. Курс логіки ведуть три доктори, 32 кандидати наук, 13 викладачів без наукових ступенів. Значна частина викладачів вузів читають курси з логіки на достатньому ідейно-теоретичному рівні, активно розробляють учбово-методичну літературу, мають успіхи в науково-дослідницькій роботі, систематично підвищують свою кваліфікацію. Водночас, говориться у доповіді, викладання логіки, організація наукових досліджень не в усіх вузах відповідають сучасним вимогам. На деяких кафедрах науково-методична література розробляється недостатньо, в учбовому процесі мало використовуються ефективні методи викладання. Повільно відбувається підготовка спеціалістів вищої кваліфікації, є істотні недоліки в організації підвищення кваліфікації викладачів-логіків.

Доповідач звернув увагу на необхідність систематичного підвищення ідейно-теоретичного рівня лекцій з логіки, на посилення їх світоглядного спрямування, на актуальність тісного зв'язку логічних знань з практичною науковою пізнання. Виховання логічної культури мислення у студентів — це одна з основ підготовки висококваліфікованих спеціалістів широкого профілю. У доповіді було поставлено питання про доцільність розробки викладачами-логіками серії популярної літератури з логіки, вказано на необхідність розробки логічних основ пропаганди та контрпропаганди, підкреслена думка про важливість читання лекцій з логіки для широкого кола ідеологічних працівників.

Особливу увагу учасники конференції приділили аналізу специфіки учбового процесу та програм із логіки залежно від профілю вузу (факультету), питанню про різні форми та методи підвищення ідейно-теоретичного рівня лекційних курсів, посиленню їх світоглядної спрямованості, вдосконаленню, методики контролю знань студентів з логіки та ін. Логіка як філософська наука, відзначалося в доповідях і виступах, є ефективним засобом побудови наукових знань, допомагає студентам свідомо оволодівати сучасними методами пізнання, сприяє формуванню у них творчого, аналітичного мислення. Різним аспектам цієї теми були присвячені виступи І. Ф. Надольного, Є. К. Войшвіло (Москва), В. Т. Павлова, В. А. Смирнова (Москва), Д. П. Горського (Москва), М. В. Поповича.

Значна частина виступів відводилася питанням урахування в програмі та курсу лекцій з логіки профілю вузу та процесу вивчення студентами профілюючих дисциплін. Міркування з цього приводу висловили Л. М. Сумарокова (Одеса), В. С. Жерьобкін (Харків), К. О. Боброва (Донецьк), Р. І. Павільоніс (Вільнюс), А. Т. Ішмуратов, В. О. Омелянчик, І. К. Кучеренко, А. Д. Гетманова (Москва), А. І. Уйомов (Одеса) порушив питання про актуальність читання курсів лекцій з логіки на всіх факультетах вузів, вказав на необхідність введення викладання логіки в навчальні плани середньої школи. Цю ідею підтримали, обговорили і розвинули В. Ф. Берков (Мінськ), І. С. Ладенко (Новосибірськ), Ю. І. Зуєв (Одеса).

У своїх виступах В. П. Мельников (Донецьк) та М. А. Рижко (Ужгород) звернули увагу на недоліки в навчальному плані, за яким у вузі будується процес вивчення логіки.

Значна увага на конференції була приділена питанню про шляхи і засоби підвищення ідейно-теоретичного рівня навчального процесу з логіки, посилення його світоглядної спрямованості; цьому питанню була присвячена частина доповіді В. Т. Павлова. Цікаві думки з цього приводу висловлені у виступі Ю. А. Петрова (Москва). Підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання логіки, на думку Є. Д. Смирнovoї (Москва) і Ж. А. Дученко, може сприяти глибший аналіз в курсах лекцій питань логічної семантики. Свої міркування щодо розв'язання обговорюваного питання висловили також

К. П. Руденко, К. М. Бирліба (Кишинів).

Керуючись тими завданнями, які КПРС ставить перед радянськими вченими-суспільствознавцями на сучасному етапі, на основі взаємного обміну досвідом викладання логіки у вузах країни і критичного аналізу недоліків у цій справі, конференція виробила і одностайно ухвалила рекомендації, спрямовані на неухильне і систематичне удосконалення учебного процесу з логіки, забезпечення дальшого підвищення його ідейно-теоретичного рівня, посилення світоглядної спрямованості. Учасники конференції запропонували широко впроваджувати інтенсифікацію учебного процесу з логіки на основі використання активних форм навчання, проблемного методу, ділових ігор, технічних засобів навчання, машинного та безмашинного контролю знань студентів; посилити роботу над підготовкою методичних розробок і рекомендацій, створенням фондових лекцій з урахуванням профілю вузу та форм навчання; активніше залучати студентів до участі в науково-дослідній роботі з логіки, а також ширше практикувати направлення викладачів у цільову аспірантуру і на стажування; брати активну участь у пропаганді логічних знань через пресу, радіо, телебачення, надавати діючу допомогу системі партійної освіти, товариству «Знання», школам молодого лектора у підвищенні якості лекцій та проведенні методичної роботи з логічних основ комуністичної пропаганди і лекторської майстер-

ності, розробки теорії і методики контр-пропаганди.

Конференція прийняла рішення, щоб ІПК викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті організував двічі на п'ятирічку спеціалізовані групи викладачів логіки, які б працювали за своєю програмою; науково-методичній комісії з філософії при Мінвузі УРСР щорічно на своїх засіданнях ставити і обговорювати питання викладання логіки, а також підготувати пропозиції щодо включення в учебні плани університетів і педінститутів читання курсу логіки на всіх факультетах за наявною сіткою годин; секції філософії науково-технічної ради Мінвузу УРСР — розглянути питання про об'єднання зусиль логіків вузів республіки в розробці наукової проблематики «Теорія і логіка наукового дослідження» та про можливість включення питань логіки в програму кандидатських іспитів для всіх філософських спеціальностей.

Втілення в життя цих рекомендацій зусиллями викладачів-суспільствознавців УРСР з допомогою керівних органів республіки дасть змогу підняти на новий щабель викладання логіки, розробку наукових основ методики її викладання, сприятиме більш глибокій розробці теоретичних проблем логіки і втілення їх в практику учебного і виховного процесу студентів.

І. М. ВОЛОШКО,

О. Б. МАРЧЕНКО, О. М. ШЕНКО

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ІСТОРИЗМУ ТА ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

12—14 квітня 1983 р. в Будинку творчості вчених АН УРСР «Қацпелі», в Криму, відбувся V Всесоюзний теоретичний семінар «Світогляд і наукове пізнання». Його організатори — Наукова рада «Філософські питання сучасного природознавства», АН УРСР, Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР, Філософське товариство СРСР, Інститут філософії АН СРСР та АН УРСР, Інститут ботаніки АН УРСР.

У роботі семінару взяло участь близько 100 вчених з великих наукових центрів країни — Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Риги, Фрунзе, Львова та ін. Основні теми семінару: співвідношення еволюціонізму та історизму як стилів і методів мислення і дослідження; категоріальний лад еволюційних концепцій; особливості розвитку еволюційної теорії в сучасних умовах.

У спільній доповіді віце-президента АН УРСР академіка АН УРСР К. М. Ситника, Н. П. Депенчук і В. С. Кри-

саченка «Деякі методологічні проблеми сучасної еволюційної теорії» на пленарному засіданні акцентувалась увага на тому, що сучасна еволюційна теорія в біології (синтетична теорія еволюції — СТЕ) є безпосередньою спадкоємницею класичного дарвінізму і водночас якісно новим етапом його розвитку. В доповіді було детально проаналізовано співвідношення СТЕ і класичного дарвінізму, СТЕ і недарвіністських теорій еволюції, перспективи дальшого розвитку еволюціонізму в біології.

Член-кореспондент АН УРСР М. А. Голубець у своїй доповіді обґрунтував положення про те, що уявлення про еволюцію лише як про зміну спадкової структури популяції або різноманіття і пристосування популяції є недостатнім. Для узагальнення наукових даних, які стосуються історичного розвитку органічного світу, потрібна системна теорія еволюції, що спиралася б на дані генетики й екології.

Е. В. Гірусов (Москва) в доповіді «Проблема коеволуції біосфери і суспільства», виходячи з поглядів В. І. Вернадського щодо формування і функціонування біосфери і ноосфери, підкреслив, що управління біосферою істотно залежить від теоретичного і практичного освоєння її організованості. О. Б. Георгієвський (Ленінград) за вихідні положення прогнозування еволюції, яке випливає з його доповіді, вважає такі: 1) знання генетико-екологічної структури популяції; 2) знання умов у біогеоценозі і пов'язаних з ними агентів добору. Цікаві аспекти еволюційного підходу в теорії антропогенезу, проблеми, пов'язані з генезисом еволюційної біології, висвітлювались у доповідях Ю. І. Єфімова (Ленінград) та Е. М. Мірзояна (Москва).

В цілому ряді виступів розглядалась методологічні аспекти питань еволюціонізму та історизму. Так, зокрема, Б. В. Ахлібінський та І. М. Шорохов (Ленінград) під «історизмом» розуміють принцип осягнення становлення сутності за допомогою дослідження розвитку явищ і побудови їх системно-історичних концепцій; В. І. Солдатов (Черкаси) зазначив, що в науковому пізнанні принцип розвитку, з одного боку, означає відображення об'єкта дослідження в його становленні, а з другого — поширення історизму на саму філософську науку; О. І. Яценко, розглядаючи методологічні проблеми співвідношення детерміністського і телологічного підходів у дослідженні об'єктів, що розвиваються, особливо акцентував значення цілепокладаючої діяльності людини як особливої форми об'єктивного процесу.

У доповіді С. Б. Кримського «Еволюція і саморозвиток» наголошувалося на тому, що еволюція характеризується всіма видами діалектичного процесу, де головними є еволюційні зміни під впливом зовнішнього середовища, а також зміни через актуалізацію можливостей, розвиток через потенційну підготовку всього цілого та ін.

Деяких аспектів проблеми часу в еволюційній теорії торкнувся А. М. Маурін (Рига). М. О. Парнюк у доповіді «Діалектика і теорія еволюції» звернув увагу на необхідність розрізнення описового і пояснювального (сутнісного) рівнів теорії еволюції. З досягненням останнього пов'язане створення теоретичної біології. Цю думку розвинув В. А. Геодак'ян (Москва), який дійшов висновку, що виникнення теоретичної біології зумовлене всією логікою розвитку сучасної науки.

В рамках семінару працювало шість колоквиумів, на кожному з яких детально обговорювалась певна проблема.

Колоквиум «Історизм та еволюціонізм в дослідженні соціально-культурних проблем».

У доповіді Л. В. Озадовської «Історизм філософських принципів в контексті спадковості культури» наголошувалося, що філософія як самосвідомість культури в теоретичній формі відтворює загальне в

тому специфічному відношенні, яке формується в певну епоху між людиною і світом.

В. О. Звіглянч у доповіді «Неперервність пізнання і категорій в світлі принципу історизму» відзначив, що принцип історизму охоплює всі сфери буття — природу, суспільство, мислення. Формою існування принципу історизму в розвитку пізнання є неперервність. Зміна пізнавальних орієнтацій пов'язана з аналізом тих культурно-історичних передумов реалізації пізнання, що до певного моменту функціонують як самоочевидні вихідні його регулятиви.

У виступі В. В. Кизими обстоювалась необхідність уведення в науковий обіг поняття «паралельний аналіз», під яким розумівся б специфічний метод наукознавства і культурології.

Принцип історизму в зв'язку з проблемою генезису норм наукового дослідження розглянув М. П. Волков (Ульяновськ). На роль цього принципу в аналізі взаємозв'язку філософії і природознавства зверталась увага у виступі Ф. М. Каника, в марксистській методології дослідження специфіки соціального — у виступі Л. М. Демченко (Фрунзе).

Деякі методологічні труднощі у визначенні концептуальних форм і закономірностей, що ускладнюють описання теоретичної реконструкції історії науки як спадкоємного процесу, проаналізувала у своїй доповіді Л. П. Депенчук. Розглядаючи проблему історизму пізнання й евристичної ролі поняття «соціальна пам'ять», Є. І. Андрощ сплинився на питанні про опосередкування історичного розвитку практики і пізнання. С. О. Лебедев та В. В. Паланов (Ленінград) розкрили еволюцію світоглядної функції науки, концептуальні аспекти загальнонаукового підходу. Про пізнання історії й історизм пізнання в сучасній методології йшлося у виступі Є. К. Бирицького. З критикою сучасних буржуазних еволюційних концепцій зростання наукового знання виступив В. П. Загороднюк.

В ході загальної дискусії було зроблено ряд важливих висновків. Зокрема, підкреслювалося, що істотне значення в історико-культурному дослідженні має врахування спадкоємності і неперервності культури, а важливою методологічною умовою ефективного аналізу всього комплексу культурологічних проблем є феномен культурного передпоплення, тобто своєрідного взаємозв'язку відкриття законів природи і становлення явищ культури. Звідси випливає, що встановлення фундаментальних наукових положень визначається всім комплексом соціальнокультурних умов, традицій.

Колоквиум «Історизм та еволюціонізм в методології фізико-математичних наук».

У доповіді В. С. Лук'янич «Сучасні тенденції еволюції концептуальних основ математики» йшлося про загострення конкуренції теоретико-множинного і теоретико-категоріального підходів до обґрунтування математики.

Принцип історизму у фізичному пізнанні проаналізувала В. Л. Храмова. Стосовно фізичного пізнання, відзначила вона, історизм відповідає діалектиці об'єктивної, абсолютної і відносної істини.

Доповідь О. М. Кравченка була присвячена історичному розвитку норм і оцінок фізичного пізнання в античній, до-ньютонівській, ньютонівській і сучасній епохах розвитку фізики.

В. С. Ратников (Вінниця), В. М. Вандишев (Суми), М. О. Тарасенко, О. В. Котова, Н. П. Бобкова (Донецьк), Л. М. Гутнер і Є. І. Борщенко (Ленінград) та ін. конкретизували питання про розвиток і значення еволюційних ідей в сучасній фізиці та фізичній картині світу в зв'язку з проблемою уніфікації знання, фізико-енергетичним підходом в науці і т. д. В. М. Михайловський (Ленінград) підкреслив, що фактори, які визначають «фізичну доцільність», залишаються невідомими. На його думку, у розв'язанні цієї проблеми вагомий повинен відіграти принцип еволюціонізму як конструктивний засіб побудови фізичної картини світу.

Б. М. П'ятницький (Москва) відзначив, що для обґрунтування еволюційної концепції в логіці необхідно довести зумовленість останньої соціальною, а не лише біологічною компонентою мислення. На думку доповідача, логіка зумовлюється типом соціальної діяльності суспільства, який і собі визначається виробничою, науково-пізнавальною діяльністю, життєвим укладом суспільства.

Під час обговорення названих проблем було зроблено висновки, що нині є всі підстави говорити про важливий етап революції у фізиці, пов'язаний з постановкою питань еволюційної фізики, дослідженням процесу еволюції фізичних об'єктів. Це не просто нова галузь фізики, а врахування у всіх конкретних дослідженнях прихованих і явних симетрій, які створюють передумови для еволюційного підходу до об'єктів Всесвіту.

Колоквіум «Екологія і теорія еволюції».

П. О. Водоп'янов і Г. М. Мартиненко (Мінськ) у доповіді «Принцип історизму в сучасній екології» проводять думку, що в сучасній екології ідея еволюції є головною у дослідженні взаємовідношення організмів з навколишнім середовищем, відображає необхідність подолання організмовентризму, уточнення поняття середовища і наповнення його новим змістом.

М. М. Кисельов особливу увагу приділив аналізу деяких істотних труднощів світоглядно-методологічного характеру, яких зазнає сучасна екологія в результаті розширення об'єкта свого дослідження. Серед них такі: невизначеність предмета і методів дослідження загальної екології; розбіжність поглядів щодо «екологізації» фундаментальних напрямів сучасного наукового пізнання, а також щодо трактування відношення «людина — суспільство — природа». Ще не зжиті спроби обґрунтувати доцільність екологічних заходів «з точки

зору природи» або деякого моралізуючого «стороннього спостерігача», зазначив він.

М. М. Іорданський (Москва) підкреслив, що сучасна теорія еволюції все чіткіше виявляє тенденцію до каузального аналізу еволюційного процесу. С. О. Орлов (Ленінград) спинився на проблемі оборотності розвитку в теорії еволюції.

Обговорення показало, що дослідження еволюційних процесів в органічному світі потребує синтезу двох аспектів: по-перше, виявлення екологічних факторів (механізмів) еволюції та, по-друге, аналізу мікроеволюційних явищ (тобто переважно генетичних механізмів еволюції). Такий, комплексний підхід досить продуктивний: виходячи з нього, можна зрозуміти єдність мінливості та спадковості (збереження, стійкості) на генетичному і екологічному рівнях, спрямованість еволюційного процесу та ін. При цьому середовище трактується як системно організоване. Це, в свою чергу, створює необхідні передумови для дослідження функціональної сторони еколого-еволюційних зв'язків, механізмів самоорганізації і саморегуляції, гомеостазу, стійкості. Екологічний підхід до еволюції становить важливу умову врахування наслідків діяльності людини у перетворенні природи.

Колоквіум «Методологічні аспекти співвідношення теорії еволюції та антропогенезу».

Розкриваючи еволюційний напрям досліджень з проблеми «штучного інтелекту», О. Я. Мороз наголосив на її міждисциплінарному характері, показав її значення в практичних і теоретичних аспектах, особливо для вивчення питань моделювання діяльності людського мозку.

Т. Я. Султ (Тарту) розглянув основні етапи зміни еволюційних уявлень про місце людини в природі: 1) додарвінівську біологію з її статичним розумінням природи, 2) післядарвінівську біологію та її динамічне уявлення про світ; 3) сучасну теорію еволюції, яка розглядає живу природу як цілісну систему з ієрархічною структурою (біосферу); 4) новітні тенденції розвитку СТЕ, що пов'язані з трактуванням еволюції життя і виникнення людини як певних етапів космогенезу.

Увагу дослідників привернули також питання співвідношення нормального і патологічних станів організму (О. І. Смольников — Полтава), критики сучасних соціал-дарвіністських та немарксистських філософсько-антропологічних концепцій (М. Д. Култаєва, О. П. Крапивний — Харків).

У подомненні О. С. Самарського, Т. В. Гардашук, М. Улмасова, М. М. Сидоренка (Чернівці) були розглянуті різноманітні аспекти біосоціальної проблематики, гуманізації біології та співвідношення прикладного і фундаментального знання в зв'язку з історизмом.

Учасники колоквиуму дійшли одностайності в тому, що треба інтенсифікувати еволюційні дослідження процесу антропогенезу, більшу увагу приділяти вивченню

співвідношення еволюційних й історичних методів у дослідженні історії формування люднин.

Колоквіум «Теорія еволюції та інші науки».

Торкаючись філософського поняття розвитку та спеціально-наукової теорії еволюції в біології, М. Л. Злотіна наголосила на тому, що перше виконує функцію світоглядно-методологічного принципу, який орієнтує біологію на пошук об'єктивних механізмів формування в живій природі, на чітку реалізацію діалектико-матеріалістичного підходу, котрий долає крайнощі вульгарно-матеріалістичного механіцизму та ідеалістичного телеологізму в розкритті сутності еволюційного процесу. Принцип симетрії як принцип еволюційної теорії проаналізував В. Л. Куліниченко (Саратов). М. Н. Морозов (Донецьк) розглянув принципи монізму та саморозвитку в їх відношенні до філософського обґрунтування еволюційної теорії. На особливості єдності системного та історичного підходів в дослідженні організації живого звернула увагу Т. Б. Савіна (Махачкала).

Н. В. Кивенко підкреслила, що методологічною основою дослідження взаємозв'язку організації і еволюції живого та її ролі в розвитку методології наукового мислення в сучасній біології є певна система принципів і методів дослідження, основу якої становить єдність принципів розвитку і цілісності (єдності). На особливостях формування еволюціонізму як методу наукового мислення в процесі інтеграції сучасного біологічного знання спинилась Ю. Д. Холодова.

С. О. Пастушній (Москва) наголосив на тому, що з розглядом спадковості як об'єкта еволюційних змін дослідники утверджуються в думці щодо її історичної природи. Принцип історизму визначається найважливішим світоглядним принципом в еволюційній генетиці. Впливові генетики на розвиток еволюційної теорії присвятили свою доповідь Д. А. Микитенко. Структура і засоби пізнання еволюційної теорії під впливом генетики зазнали глибоких і радикальних перетворень. Як-що раніше вона була якісною теорією, яка ґрунтувалася переважно на даних описових наук і лише незначною мірою — на даних спостереження природи і досвіді селекціонерів, то нині основна частина цієї теорії — вчення про мікроеволюцію — перетворилася в одну з найбільш математизованих галузей біології.

Розглядаючи співвідношення еволюції в живій та неживій природі, В. О. Асеев (Ленінград) зазначив, що в природознавстві ідея еволюції розвинута в двох протилежних формах: з одного боку, сформульовано друге начало термодинаміки як еволюційний закон безперервної деорганізації систем і станів неорганічної природи, з другого — викладено принцип природного добру Ч. Дарвіна, який обґрунтовує ідею поступального розвитку видів, пов'язаного з удосконаленням структурної організації та функціонування живої при-

роди. Між цими теоріями істотна недіалектична суперечність: біологічна еволюція не узгоджувалась з другим началом термодинаміки. Доводіть детально проаналізував методологічне значення теорії Н. Пригожина, П. Гленсдорфа та М. Ейгена, яка стверджує неупередливість термодинамічних і інформаційних аспектів еволюції. У виступі Д. В. Грузіна йшлося про особливості біофізичного методу пізнання. С. П. Руда спинилась на значенні еволюційних ідей в мікробіології; І. Ф. Зубков (Москва) та В. І. Онопрієнко обґрунтували необхідність діалектичного поєднання на сучасному етапі розвитку геології історико-генетичного та системно-структурного підходів. В. І. Стрельченко (Ленінград) у виступі «Сучасний дарвінізм та пізнання еволюційної передісторії життя» відзначив, що саме включення питання про походження життя в систему актуальних природничонаукових проблем, створення сучасної теорії походження і сутності життя — закономірний етап розвитку дарвінівської теорії еволюції.

Робота колоквіуму засвідчила велику методологічну і світоглядну роль теорії еволюції як в комплексі біологічних наук, так і в природознавстві загалом. Особлив увагу дослідників привернули функції філософських категорій в конкретних науках. Тут постають питання про специфіку концептуальних форм мислення, які ефективно працюють в тих чи інших спеціальних науках, про природу загальнонаукових понять. Останні є загальнонауковими тільки у вигляді термінів, тобто у функціональному аспекті. Наприклад, поняття «структура» в біології більше пов'язане з одним класом закономірностей (переважно морфологічних), в математиці — з іншим (згадаймо закон зв'язку елементів), в логіці — ще з іншим і т. д.

Колоквіум «Категоріальний лад еволюційних концепцій».

У доповіді В. М. Борисова (Куйбшев) йшлося про уточнення логико-методологічного статусу концепції як підсистеми основних положень системи наукових знань, що визначає способи трактування і дослідження її предметної області. З цього погляду філософські та загальнонаукові категорії виступають засобом розробки категоріального апарата еволюційних наукових концепцій, але не можуть бути основою його створення шляхом предметної інтерпретації цих категорій.

Е. І. Колчирський (Ленінград), відзначаючи потребу у виробленні однозначної термінології СТЕ, запропонував користуватися для вивчення каузальних основ еволюції такими основними поняттями, як «фактор» і «рушійна сила».

Член-кореспондент АН УРСР Ю. Р. Шеляг-Сосонко і Я. І. Мовчан обґрунтували думку, що оформлення понятійного апарата в деяку відносно замкнуту систему залежить від ряду вихідних положень: 1) визначення цільової установки логічної системи для адекватного описання та пояснення еволюції життя; 2) виявлення логічної структури даної концеп-

туальної системи; 3) вибору понять і понятійних комплексів та ін. Про трансформацію фундаментальних понять еволюційної теорії при дослідженні закономірностей організації та розвитку структур і систем молекулярного рівня організації живого йшлося в доповіді О. Г. Судьїної.

На деяких питаннях еволюції у зв'язку з «основною суперечністю живого» спливає І. В. Огородник (Київ). Основною запропоновано вважати суперечність між безмежною здатністю до відтворення і обмеженими можливостями джерел матеріальних ресурсів зовнішнього середовища (за М. М. Камшиловим).

У ході дискусії учасники колоквиуму виділили три головних завдання в його проблемній сфері: 1) з'ясування функціональної ролі понятійного апарата у вивченні еволюційних питань; 2) розробка фундаментальних проблем застосування категоріального апарата в галузі теорії еволюції; 3) визначення можливостей та обме-

жень понять достатньо великого ступеня загальності в конкретних галузях дослідження. Підкреслювалось, що рівень розробки категоріального апарата науки значною мірою впливає на темпи її розвитку.

На заключному пленарному засіданні керівники колоквиумів підбили підсумки і прийняли ряд рішень. Зокрема, передбачається підготувати два збірники: «Методологічні аспекти еволюційного вчення» та «Історизм і еволюціонізм як принципи пізнання». Матеріали Круглого столу з проблеми «Об'єкт еволюції, її механізми та рушійні сили», що працював у рамках семінару, будуть опубліковані в «Українському ботанічному журналі». Визначено теми наступного теоретичного семінару. Серед них — «Соціокультурні фактори розвитку науки», «Світоглядно-методологічна функція діалектико-матеріалістичної філософії в науковому пізнанні» та ін.

В. С. КРИСАЧЕНКО

У 1985 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ У СВІТ КНИГУ:

КИРИЛЮК А. С. Категорія «активність»: мировоззренческие и методологические функции.— К.: Наукова думка, 1985 (1 кв.).— 8 л.

У монографії досліджуються особливості історичного генезису категорії «активність», її світоглядні і методологічні функції. Категорія «активність» розглядається як основа різноманітних форм відношення людини до світу. Розкривається логічна визначеність категорії «активність», її евристична роль у пізнанні, зокрема у вивченні так званих самоорганізованих систем. Показується значення категорії «активність» для дослідження специфіки суспільних явищ.

Для науковців, викладачів і студентів вузів.

Просимо користуватися послугами магазину «Наукова думка» (252001, Київ, 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів опорних пунктів видавництва: «Будинок книги» (340048, Донецьк, 48, вул. Артема, 147 А); «Книжкового світу» (310003, Харків, 3, пл. Радянської України, 2/2).

ВЕЛИКА СИЛА БРАТЕРСЬКОЇ ЄДНОСТІ

Важливим завданням усієї ідеологічної і масово-політичної роботи партії є інтернаціональне і патріотичне виховання трудящих. Невичерпне ідеологічне джерело такого виховання становлять праці В. І. Леніна, рішення з'їздів, особливо XXVI з'їзду КПРС і наступних Пленумів ЦК КПРС. Документом великого теоретичного і політичного значення є постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

У дні підготовки до 60-річчя Союзу РСР у Києві відбулась республіканська наукова конференція, присвячена цій значенній даті. Матеріали конференції нещодавно опубліковані у вигляді книги «Велика сила братерської єдності»*.

У вступному слові члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського «Живе втілення ленінських ідей» підкреслено, що перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції й утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік були тими двома епохальними подіями, які визначили становлення і розвиток радянської багатонаціональної держави. І обидві ці події — живе втілення ідеї великого Леніна, результат послідовної реалізації ленінської національної політики КПРС. Утворення СРСР відіграло вирішальну роль в історичній долі всіх народів нашої країни, в тому числі й українського народу. «Трудящі нашої республіки,— відзначає товариш В. В. Щербинський,— горді з того, що Радянська Україна стала одним з ініціаторів створення СРСР. Вони добре знають, що своєю свободою, своїм щастям і процвітанням зобов'язані ленінській інтернаціональній єдності народів усієї країни. Утворення Союзу РСР відкрило найширші перспективи для бурхливого розвитку продуктивних сил республіки, консолідації української соціалістичної нації, створило всі умови для розквіту її культури і дальшого зближення з іншими соціалістичними націями, для їх усебічного співробітництва в будівництві соціалізму і комунізму» (с. 7).

На пленарних засіданнях у доповідях Ю. Ю. Кондуфора, В. А. Медведєва, А. М. Шлепакова, Е. О. Баграмова дістали глибоке висвітлення процеси створення і розвитку Союзу РСР, єдиного народногосподарського комплексу нашої країни, значення утворення СРСР для революційного онов-

лення світу, розвиток національних відносин в СРСР і питання ідеологічної боротьби. Президент Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон у доповіді «Інтернаціоналізація наукових досліджень — закономірність зрілого соціалізму» підкреслив, що характерною рисою радянської науки є посилення в ній взаємодії на всіх рівнях, зокрема між раніше віддаленими галузями, такими як логіка й обчислювальна техніка, конструювання машин і біологія та ін. В умовах зростаючої комплексності, спеціалізації й інтеграції досліджень успіх справи вирішується змінами налагодити широку і надійну координацію й кооперацію. Б. Є. Патон відзначив, що вчені України збагатили вітчизняну і світову науку значними досягненнями в різних галузях знання. Значною мірою це результат усебічної братерської допомоги і підтримки, що їй дістають українські вчені від Академії наук СРСР. Плідне співробітництво існує між Академією наук УРСР і науковими колективами інших республік. Усе це примножує наші спільні сили, є могутнім імпульсом для нових творчих пошуків, сприяє вирівнюванню рівнів економічного і науково-технічного розвитку радянських республік.

На конференції, а відповідно і в книзі, важливе місце посіло висвітлення ленінської програми з національного питання, боротьби партії за її здійснення. Як слушно зауважив у своєму виступі член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук, питання про історичну роль В. І. Леніна в утворенні Союзу РСР широко висвітлене в радянській суспільствознавчій науці, але життя потребує дальших досліджень цієї великомасштабної теми. Це важливо як з погляду внутрішніх соціально-політичних й ідейних факторів нашого розвитку, так і в міжнародному плані. Ленінська програма з національного питання, що дістала своє практичне втілення в утворенні СРСР, характеризується творчим застосуванням діалектико-матеріалістичного методу в аналізі нових історичних умов, нерозривною єдністю теорії і практики. Вона продовжує лишатись невичерпним джерелом новаторських ідей для всіх справжніх марксистів-ленінців сучасного світу. В статтях П. М. Шморгуна, Г. М. Мултиха, І. П. Грушенка, В. Ю. Мельниченка, В. А. Замлинського, Р. Г. Симоненка та ін. показана роль В. І. Леніна, КПРС у здійсненні принципів інтернаціоналізму, в організаційній будові партії нового типу, в національно-державному будівництві, особливо в утворенні СРСР, утвердженні і розвитку нових, соціалістичних суспільних відносин дружби і співробітництва народів, принципів про-

* Велика сила братської єдності. Матер. респ. науч. конф., посвятаю 60-літтю об'єднання Союзу ССРСР.—К.: Політгиздат України, 1983,—318 с.

летарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

«Керівництво народним господарством — це серцевина всієї діяльності партії і держави. Адже саме в галузі економіки закладається фундамент розв'язання соціальних завдань, зміцнення обороноздатності країни, фундамент активної зовнішньої політики. Саме тут створюються необхідні передумови успішного руху радянського суспільства до комунізму»¹. Виходячи з цього фундаментального положення і буде КПРС свою економічну стратегію. Важливим її елементом є створення і всебічне зміцнення єдиного народногосподарського комплексу, який становить матеріальну основу дружби і співробітництва народів СРСР. Розкриваючи сутність економічної політики КПРС і Радянської держави, віце-президент АН УРСР І. І. Лукинов показав складний діалектичний взаємозв'язок діючих тут факторів. «Економіка кожної союзної республіки, виступаючи невід'ємною ланкою ЄНГК, розвивається під дією загальних економічних законів соціалізму з неминучим виявом особливостей, які треба ретельно враховувати в стратегії і тактиці комуністичного будівництва» (с. 129).

У статтях А. А. Чухна, В. М. Мазура, М. Г. Чумаченка, Ю. М. Пахомова та ін. ця проблема розглядається в різних планах, причому особливий інтерес становить конкретно-економічний аналіз місця УРСР в єдиному народногосподарському комплексі країни.

Між націями і народностями Союзу РСР склались відносини справжньої рівноправності, братерської взаємодопомоги і співробітництва, поваги і взаємного довіря. Ці відносини мають під собою не тільки міцні матеріальні, а й глибокі соціально-політичні й ідейно-моральні підвалини. Зазначену проблематику було розкрито в цілому ряді виступів на конференції, зокрема В. І. Шинкарука, Б. М. Бабія, Г. О. Мурашина, М. А. Акіпова, І. Ф. Надольного, Л. Ф. Лаврової, В. М. Гончарової, Н. В. Поди.

Ідейною основою інтернаціональної єдності радянського суспільства є науковий світогляд. Розкриттю цієї теми було присвячено виступ академіка АН УРСР, члена-кореспондента АН СРСР В. І. Шинкарука. Світогляд — це не тільки світорозуміння, що формується на базі засвоєння узагальнених знань і уявлень. Воно включає в себе як свою органічну складову частину моральні, естетичні, громадянські та інші соціальні почуття людей, предметами яких виступають вищі людські цінності, такі як батьківщина, обов'язок, справедливість, добро, краса, істина тощо. І комуністичний світогляд не можна зводити лише до системи світоглядних знань, він також передба-

чає комуністичну свідомість. «Тому для формування комуністичного світогляду, — робить висновок автор, — потрібно перетворення комуністичних знань на комуністичну свідомість, що й собі передбачає перетворення комуністичних ідей в ідеали, у визначник практичної волі й енергії мас» (с. 181). З цього погляду дедалі зростаючого значення набуває виховання у радянських людей культури міжнародного спілкування, інтернаціоналістських почуттів, так само як і почуттів національних, національної самосвідомості. Причому національні почуття і національна самосвідомість дістають класову, інтернаціональну спрямованість тільки в тому разі, якщо вони базуються на міцному фундаменті марксистсько-ленінської ідеології.

Велику увагу було приділено на конференції питанню про пролетарський інтернаціоналізм як важливий принцип марксизму, критиці буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій національної політики КПРС. Про це йшлося у виступах Л. А. Нагорної, В. В. Косолапова, І. М. Мельникової, В. П. Чередищенка, М. М. Соломатина, В. К. Тянчера, І. Ф. Кураса, В. Ф. Панібудьласка, В. І. Худаннича та ін. Вони переконливо обґрунтували положення про те, що принцип пролетарського інтернаціоналізму є одним з головних принципів марксизму-ленінізму, всього нашого комуністичного світогляду, він проймає всю систему наших політичних, філософських, правових, моральних, естетичних поглядів і уявлень. Він є ключовим в оцінюванні сучасної ситуації, що потребує дальшого зміцнення єдності і згуртованості країн світової соціалістичної співдружності, міжнародного комуністичного руху, всіх революційних сил планети. Тому захист пролетарського інтернаціоналізму є святым обов'язком кожного марксиста-ленінця.

Критика ідеології, політики і практики українських буржуазно-націоналістичних центрів за кордоном, як показують автори, не втратила своєї актуальності і в наші дні. Злободенним лишається викриття ідеології расизму, неофашизму, неоколоніалізму, міжнародного сіонізму.

Чималий інтерес становлять вміщені в книзі матеріали про досвід роботи партійних організацій у справі інтернаціонального виховання трудящих (виступи Г. П. Ерхова, Т. В. Главак, Д. А. Яремчука, В. Ф. Марченка, В. В. Усенко, М. М. Семешока, В. Я. Артемової, Г. Д. Максименка).

Книга «Велика сила братерської єдності» глибоко і всебічно показує, що утворення Союзу РСР становить триумф ідей марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, є свідченням торжества ленінської національної політики КПРС, історичних досягнень соціалізму.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 37.

ГУМАНІСТИЧНА ПРИРОДА СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ І РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИ

Останнім часом потік публікацій з питань соціалістичного способу життя помітно зменшився, що відображує, очевидно, тенденцію до певного згасання інтересу дослідників до цієї проблематики. Найпростіше це можна було б пояснити впливом моди на науку, однак, на нашу думку, тут є й більш вагомі причини. На роздуми про них нашою увагою знайомило з двома колективними монографіями*, створеними співробітниками Інституту філософії АН УРСР в рамках багаторічної дослідницької програми «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії». Зазначені праці — чи не найбільш фундаментальні серед виданих у нас останніми роками, вони підтверджують, що в питаннях соціалістичного способу життя ще далеко не все вивчено, що їх можна і слід досліджувати далі і що це йде на користь і теорії, і практиці будівництва нового суспільства.

Тим часом (чималій вже) масив літератури з цієї проблематики створює враження, що дослідники, які вивчають соціалістичний спосіб життя, опинились нині немовби поміж двох, різко полярних тенденцій. Перша з них — відверто дедуктивістська, коли теоретичність аналізу досягається багаторазовим висновуванням одного положення, поняття, принципу — з іншого, що кінцеві кінцем призводить до більш-менш відвертої схоластичності в теоретизуванні (згадаймо хоча б полеміку навколо визначення поняття «спосіб життя»). Друга ж тенденція, навпаки, виявляється у безмежній емпіризації дослідницького підходу, коли без кінця множать риси, грані, особливості, ознаки соціалістичного способу життя, однак сам він внаслідок цього стає цілком недосяжним для наукового вивчення, бо вже не піддається жодній дослідницькій операції: аналізу й синтезу, порівнянню й протиставленню, типології й класифікації тощо.

Гармонійно поєднані згадані тенденції — це завдання чи не найголовніше в галузі методологічного забезпечення досліджень соціалістичного способу життя. Однак воно і чи не найскладніше, бо для його розв'язання потрібні, крім іншого, мати чималий досвід розробки методологічних проблем історичного матеріалізму, вивчати широкі коло питань, суміжних з проблематикою способу життя, досягти професійної вправності в оперуванні соціально-філософськими поняттями й категоріями, осмислити величезний масив соціальних фактів, емпіричних узагальнень та ін. Тільки при додер-

* Гуманистическая природа социалистического образа жизни. / Под ред. чл.-корр. АН УССР В. И. Куценко. — Киев, 1982. — 340 с.; Социальная активность личности в условиях развитого социализма. / Под ред. чл.-корр. АН УССР В. И. Куценко. — Киев, 1983. — 342 с. Далі позначатимемо ці праці римськими цифрами I і II, а розділи в них — арабськими.

жанні цих та інших методологічних заповідей та ще, й, звісно, при необхідній працелюбності й дослідницькому таланті можна віднайти ту «золоту середину», в якій гармонійно з'єднуються теорія і емпірія і якої так бракувало й бракує багатьом дослідженням соціалістичного способу життя.

Авторам рецензованих книжок в цілому вдалося знайти шукану «золоту середину» і створити справді непересічні наукові праці. Цьому певною мірою сприяло те, що зазначеним монографіям передували чотири книжки з циклу «Історичний матеріалізм — теорія соціального пізнання і дії», — отож, авторський колектив уже набув і необхідного досвіду і достатньої кваліфікації.

Однак чи не найважливіше те, що авторам вдалося задумати і втілити в дослідженні багатогранну аналітичну конструкцію, яка глибоко і всебічно відображує соціалістичний спосіб життя як складне і своєрідне соціальне й історичне явище. Створити цілісну й багатопланову наукову картину цього явища вченим допоміг прийом взаємодоповнення підходів, різних за масштабами і аспектами. Навіть порівнюючи течі розділів, помічаєш, як навдивовиж точно — і кожен зі свого боку — охоплюють вони той чи інший аспект досліджуваного явища, відтворюючи його глибоко й висчерпно. Чи не такого об'ємного бачення бракувало багатьом науковим розвідкам? Скажімо, можна більш чи менш успішно аналізувати проблему: «Соціалістичний гуманізм — вищий історичний тип гуманізму» (I, 1), так само як і проблему: «Активна життєва позиція особи. Її детермінованість суспільними відносинами» (II, 1). Однак, лише поєднавши ці обидва підходи, помічаєш раптом, що формулювання проблеми набуло тієї логічної довершеності, яка звичайно передувє фундаментальному її осмисленню і успішному розв'язанню. Так само по-новому постає і тема: «Демократизм соціалістичного способу життя» (I, 4), коли її доповнює тема: «Свобода й відповідальність особи як умова розвитку її суспільної самодіяльності» (II, 4). Перелік неважко продовжити, бо цього принципу «взаємодоповненості підходів» автори додержуються майже в усіх розділах обох монографій. Перевага перспективного планування наукових досліджень у вигляді багаторічних програм чи циклів праць виступає тут в усій своїй наочності й переконливості — тим більше, що і логічна завершеність цього, сказати б, «двомітника» підкреслена внутрішньою завершеністю кожної з монографій.

Структура змісту рецензованих книжок включає вузлові проблеми вдосконалення соціалістичного способу життя, розглянуті і з боку його загальносуспільних ознак, серед яких найістотніша — гуманізм, і з боку його особистісного начала, а тут найістотніший чинник — саме позитивна, соціальна

активність особи. І той, і той аспекти дослідження проаналізовані від найбільш загальних характерних їх виявів — до особливих, що забезпечує збалансованість загальнотеоретичного і спеціалізаційного в методологічному аналізі. Так, вивчення питань розвитку соціальної активності особи ведеться від дослідження феномена її «активної життєвої позиції», якій, підкреслюють автори, у свою чергу, потребує комплексного, міждисциплінарного підходу — а значить розробки єдиних методологічних принципів, що мають забезпечити єдність вихідних позицій представників різних галузей суспільної науки, які його досліджуватимуть. В книзі (1) аналізується роль суб'єктивних факторів, які можуть прискорювати чи сповільнювати становлення соціальної активності особи. Так само і розробка методологічних засад для дослідження соціалістичного способу життя починається з вивчення конкретно-історичних його типів і їх генезису (11). Цілісний розгляд дозволяє вченим багато в чому по-новому побачити і проблему колективізму, зокрема роль колективізму у становленні способу життя людей та їх соціальної активності за соціалізму. Зауважимо, однак, що авторам слід було б чіткіше розмежувати онтологічний і гістологічний аспекти цієї проблеми, ґрунтовніше показати діяльній бік колективізму в житті людських спільностей (1, 3).

Заслугує на схвалення увага дослідників до питання поєднання інтересів особи, колективу й суспільства, адже свідоме регулювання їх співвідношення — це один з основних засобів удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства (1, 2 і 11, 3). Природно, що хід міркувань приводить авторів до аналізу проблеми суперечностей за соціалізму, яка нині жваво обговорюється. І хоча від написання монографії вже минув час, однак показово, що запропонована в цих книжках постановка цієї проблеми залишається актуальною і сьогодні.

Сформульовані положення і висновки щодо ролі соціалістичного колективізму авторів монографії застосовують у розділах, де йдеться про новий тип поведінки особи (11, 2) і вплив трудового колективу на її розвиток (11, 8), що формує людину праці як вищу цінність соціалістичного способу життя (1, 6). Тут цікавим є задум порівняти різні форми соціальної активності і міри впливу колективу на їх розвиток. Вказуючи не тільки на притаманну соціалістичній єдності інтересів і потреб особи і суспільства з корінних питань життя, а й на наявні відмінності в тих чи тих інтересах, вчені розкривають механізм вибору особою типу поведінки, аналізують чинники, що визначають цей вибір. Добре, що зачеплене й питання про формування розумних потреб людини як засіб гармонізації інтересів відносин особи й суспільства, але, воно, на жаль, аналізується надто побіжно. Хоча, зазначимо, автори вводять до загальносоціологічної теорії цікаві думки щодо ролі ситуативного вибору і відкривають тим самим новий для неї аспект проблеми формування розумних потреб.

Значна увага приділена в рецензованих книжках проблемі творчості, взятої в її основних аспектах — і передусім як трудова творчість мас (11, 7), як активність у політичному житті (11, 9), в управлінні суспільством (11, 10), в розвитку моральної свідомості (11, 11), у самовдосконаленні особи. Цей, значний за обсягом, блок досліджень побудовано так, щоб до кінця використати евристичну плідність саме загальносоціологічного підходу до проблематики творчості — як до домінуючої ознаки соціальної активності людей в умовах зрілого соціалізму. Це, на жаль, не часто вдається іншим дослідникам, які, судячи з літератури, обмежуються чи то екстраполяцією гістологічного підходу на соціальне, чи то надмірним узагальненням даних психології творчості, що, звичайно, збіднює і проблему, і пропоновані варіанти її розв'язання. У рецензованих же працях вдало поєднані індивідуально-особистісний і колективно-соціальний аспекти творчості, що й дає підставу авторам аналізувати і працю, і політичну діяльність, і інші галузі суспільного життя як вияви творчості, не зводячи водночас усе їх багатство тільки до неї. Хотілося б, правда, більш глибоких роздумів щодо питання про місце нетворчих елементів у життєдіяльності людей, адже нині цей бік проблеми звичайно обмежують констатацією їх як «репродуктивних» — а це, надто загально, визначення не дає достатніх підстав для поліпшення організації виробничої та іншої «соціальної діяльності».

Останні слова ми не випадково взяли в лапки, оскільки вони вживаються у рецензованих працях без пояснення їх термінологічного смислу (наприклад, у 11, 6), а це далеко не завжди допомагає зрозуміти, який саме аспект «соціального» мається на увазі або як слід тлумачити «діяльність» людини без «соціального» — як «асоціально-» чи як «біологічну»?

Що ці нюанси не зайві, свідчить критичний аналіз буржуазних «доктрин соціального активізму» особи та викриття спотворень історії, теорії і практики становлення і розвитку соціалістичного способу життя, до яких вдаються буржуазні ідеологи (1, 11 і 11, 12). Серед них — і такі, що тлумачать діяльність як біосоціальний (чи соціобіологічний) процес, над яким, мовляв, надбудовується «власне соціум». В рецензованих монографіях простежена еволюція буржуазних концепцій особи — від парсонсівського «інструментального активізму» до сучасних тверджень про релятивістську багатфакторність і поліваріантність «соціальної поведінки» людини. Ідеалізм і метафізичність, як переконливо показують автори, є визначальними рисами теоретико-методологічного фундаменту дослідження буржуазними суспільствознавцями проблематики способу життя. Що ж стосується буржуазно-ідеологічних тлумачень соціалістичного способу життя, підкреслюють радянські вчені, то тут над означенням методологічним фундаментом надбудовуються численні фальсифікації і спотворення, спричинені насамперед більш чи менш відвертим антикомунізмом їх авторів.

Знайомство з рецензованими працями, які схвально зустрінуті науковою громадськістю, переконує: за умови висококваліфікованого, методологічно грамотного аналізу дослідження проблематики соціалістичного

способу життя може бути цікавим і плідним як для розвитку марксистсько-ленінської теорії, так і для практичних потреб вдосконалення суспільства зрілого соціалізму.

В. Л. ВАСИЛЕНКО

МЕТОДОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ ІДЕОЛОГІЧНИМ ПРОЦЕСОМ

Коллективна праця співробітників відділу історичного матеріалізму Інституту філософії та права Академії наук Казахської РСР* присвячена філософсько-соціологічному аналізу управлінських аспектів ідеологічного процесу.

Рецензована монографія належить до публікацій, в яких досліджуються питання підвищення ефективності ідеологічної роботи, поставлені XXVI з'їздом КПРС, наступними пленумами ЦК КПРС. В ній здійснено досить вдалу спробу теоретичного осмислення результатів інтерв'яльних конкретно-соціологічних досліджень, що були проведені в багатьох трудових колективах Казахської РСР, і з'ясування найважливіших тенденцій удосконалення форм і сутності ідеологічного процесу в умовах розвинутого соціалізму.

Авторський колектив поставив завдання визначити особливості, місце і роль управління ідеологічним процесом у всій системі соціального управління, показати сутність і закономірності їх взаємозв'язку, з'ясувати ті специфічні вимоги, яким підпорядковано наукове керівництво ідеологічним процесом, його найважливіші, методико-методологічні принципи.

Дослідження здійснено на основі вивчення духовного розвитку робітничого класу як провідної сили радянського суспільства, на ідеологічні позиції якого переходять усі класи і соціальні групи радянського суспільства. Особливу увагу приділено висвітленню матеріалів ідеологічного розвитку багатонаціонального робітничого класу Казахстану. Питання управління ідеологічним процесом вивчені на матеріалах, тричі проведених з інтервалом в п'ять років (1965, 1970, 1975 рр.), репрезентативних конкретно-соціологічних досліджень робітничого класу республіки у зіставленні їх з результатами аналогічних досліджень в інших регіонах країни. Використані також матеріали державних, партійних і громадських організацій, які проводять ідеологічну роботу, узагальнено досвід керівництва ідеологічною роботою на підприємствах; результати вивчення громадської думки і ефектив-

ності ідеологічного виховання по каналах зворотного зв'язку між масовою аудиторією і республіканською пресою, радіо, телебаченням та відповідними матеріалами заходів багатотиражних газет.

Досліджуючи зближення буденної свідомості з теоретичною, автори слушно зазначають, що це не лише процес кількісного збагачення практичної свідомості, а й її якісне перетворення, яке характеризується передусім перетворенням праці в форму життєву потребу (с. 101—102). Тому формування комуністичного ставлення до праці — завдання не тільки економічне. Воно набуває дедалі більшого соціального та ідеологічного значення, а його розв'язання передбачає реалізацію комплексного підходу до проблем комуністичного виховання, органічного поєднання трудового, інтернаціонального, ідейно-політичного і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп населення нашої країни.

Відзначимо, що автори приділяють значну увагу аналізу виникнення і розв'язання суперечностей в розвитку різних форм суспільної свідомості на етапі розвинутого соціалізму, питанням удосконалення механізмів свідомого розв'язання цих суперечностей і формування наукового світогляду. У монографії розглядаються причини недоліків, ще наявних в ідеологічно-виховній роботі, аналізуються шляхи і засоби їх подолання. Для соціологів підприємств особливо корисними будуть ті розділи книги, де на емпіричному рівні досліджуються питання формування нового ставлення до праці, управління ідеологічним розвитком різних соціально-демографічних груп.

Автори використали у книжці численні соціологічні дані. Проте обробка цих даних (с. 120—125) є досить недосконалою. Не зовсім правильними є ранжировані графі (с. 189), а також теоретичні узагальнення соціологічної інформації (с. 187).

Проте самі наведені дані прикладних соціологічних досліджень, безумовно, стануть у нагоді соціологам-практикам.

В рецензованій монографії послідовно здійснюється філософсько-соціологічний аналіз ідеологічного процесу. При цьому питання ідеологічного розвитку радянського суспільства розглядаються в органічному зв'язку з теорією і практикою комуністичного будівництва, з процесами зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності суспільства, життєдіяльності радянського на-

* *Методологические принципы управления идеологическим процессом.* Черняк В. А., Жукова А. И., Талипов К. и др. — Алма-Ата: Наука, 1982. / Отв. ред. — член-корреспондент АН Казахской ССР Ж. М. Абдильдин. — 311 с.

роду, як нової історичної і соціальної спільності, формування нової, соціально активної, всебічної і гармонійної розвиненої особи.

Автори намагалися подолати деяку розбіжність, що й досі існує між філософсько-теоретичними дослідженнями в галузі ідеології і практикою ідеологічного виховання. Саме розв'язанню цього завдання вони підпорядковують вивчення нових, притаманних зрілому соціалізму явищ і процесів ідеологічної діяльності робітничого класу — провідної сили розвитку суспільства. Ці явища висвітлюються в контексті єдиної концептуальної схеми, яка синтезує зміни в організації праці, в ідейно-політичній і морально-естетичній сферах життя суспільства на етапі розвинутого соціалізму.

Цілеспрямоване поєднання трудової і управлінської діяльності має, як правильно зазначають дослідники, має здійснюватись передусім на рівні трудового колективу, де практично реалізується всебічне виховання нової людини. Адже, як зазначається в Конституції СРСР, соціалістичний трудовий колектив є найважливішим структурним елементом політичної організації нашого суспільства. Саме тут здійснюється безпосе-

редня трудова діяльність, спрямована на створення матеріальних і духовних цінностей, оволодіння новими знаннями і практичне їх застосування.

Наукове управління ідейно-виховною роботою, спрямованою на глибоке оволодіння принципами марксистсько-ленінського світогляду, усвідомлення трудящими загально-суспільного — як найближчого, так і віддаленого — значення їхньої праці, внеску в економічну, ідейно-політичну і морально-естетичну сферу — істотна складова вдосконалення зрілого соціалістичного суспільства, успішного розв'язання проблем комуністичного виховання, ефективного керівництва ідеологічним процесом на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Загалом концепція, викладена в рецензованій праці, заслуговує на схвалення і дальше поглиблення розробки, вона робить певний внесок у розв'язання завдань піднесення рівня свідомої організації життєдіяльності нашого суспільства, дальшого вдосконалення і ефективнішого використання механізмів соціального управління.

В. В. КОСОЛАПОВ, А. І. КРЮЧКОВ,
Б. Б. ЖИЛІН

НОВА КНИЖКА З ПРОБЛЕМ ВІДРОДЖЕННЯ У СЛОВ'ЯН

У другому номері журналу «Філософська думка» за 1982 р. була вміщена рецензія доктора історичних наук Я. Д. Ісаєвича на книжку «Епоха Провісництва в чеських землях. Ідеологія, національна самосвідомість, культура» (М., 1978). За час, що минуло після виходу цього твору, її автор — відомий радянський славіст, професор Ленінградського університету О. С. Мильников опублікував ще ряд вагомих праць. Зокрема, 1979 року вийшов друком його учбовий посібник «Основи історичної типології культури», а наприкінці 1982 року ленінградське відділення видавництва «Наука» випустило у світ монографію цього ж автора — «Культура чеського Відродження»*. Саме остання привернула нашу увагу і ось з яких мотивів.

Річ у тім, що дослідники, які за останні роки розпочали систематичне вивчення історії філософської думки на Україні від найдавніших часів і до наших днів на основі першоджерел, натрапили на труднощі, в тому числі й методологічного характеру. Перед ними постали ще недостатньо з'ясовані питання про принципи періодизації історико-філософського процесу на Україні, про визначення історико-філософської суті кожного з періодів, про неможливість безпосереднього застосування до її вираження, а отже, і до назв періодів, понять,

вироблених на основі вивчення західноєвропейської філософії. До цих понять належить і поняття «Відродження».

Досі проблема наявності чи відсутності Відродження на Україні, з притаманною йому духовною культурою, відповідними філософськими концепціями і вченнями, спеціально ще мало розроблялася. Але й за існуючого стану осмислення цієї проблеми можна відзначити, що є різні підходи до її розв'язання. По-перше, значна частина радянських дослідників, що вивчає духовне життя й філософію західноєвропейських країн, схильна застосовувати поняття «Відродження» лише для характеристики культури Італії, Франції, Англії, а також небагатьох інших країн Європи, для чого вживається спеціальне поняття «Північне Відродження». Для висвітлення культури південних, східних і навіть західних слов'ян ці дослідники поняття «Відродження», так само як і «Реформація», не вживають, надаючи системі культурно-філософських явищ, позначуванням цими поняттями, локального, в кращому разі регіонального значення¹.

З цього випливає і певний підхід до розв'язання питання про наявність Відродження на Україні. Відповідь дається цілком негативна. Але існують й інші підходи до

* Мильников А. С. Культура чеського Відродження. — Л.: Наука, 1982, — 176 с.

¹ Культура епохи відродження и Реформації. — Л., 1981; Філософія епохи ранніх буржуазних революцій. — М., 1983.

її розв'язання. Адже вже написано чимало ґрунтовних і достатньо переконливих праць про філософію і духовну культуру доби Відродження у чехів, поляків, сербів, болгар та інших слов'янських народів². Створено поняття «національне Відродження», яке широко вживається славістами³. Для характеристики певного етапу в розвитку духовної культури російського народу Д. С. Ліхачов запропонував поняття «Передвідродження»⁴. Для позначення цього ж етапу І. М. Голенищев-Кутузов вживає поняття «Проторенесанс», а в його праці «Український і білоруський гуманізм» використовується поняття «Відродження»⁵. Проте, що неможливо далі заперечувати існування гуманістичного напрямку в культурі східних слов'ян, говорив відомий радянський учений академік М. П. Алексєєв ще на IV Міжнародному з'їзді славистів. «Ми в змозі тепер стверджувати, — заявив він, — що те саме відкриття світу і людини, яке визначає західне європейське Відродження, на російському ґрунті відбулося задовго до того, ніж це припускається»⁶. Вже досить усталено вживають поняття «Відродження» для позначення певного етапу в розвитку духовної культури і філософської думки свого народу білоруські історики філософії. Цей етап вони вважають невіддільним від загальноєвропейського культурно-філософського процесу⁷. Для встановлення його зв'язку з культурами споріднених народів ними пропонується поняття «Східноєвропейське Відродження» (В. М. Конон) і «Східнослов'янське Відродження» (С. О. Подокішнін). Обидва автори щодо культури східних слов'ян вживають також термін «ранній гуманізм», який датують початком XVI ст. Віділяють самостійний етап філософії доби Відродження в розвитку вітчизняної філософії схильні й деякі історики філософської думки на Україні.

Представники третьої точки зору на дану проблему вважають, що на Україні, як і в інших східних слов'ян були певні елементи, тенденції, напрями, які в своїй єдності є близькими або аналогічними до системи світоглядних положень, способу філософування, стилевих особливостей вираження ідей, властивих духовній культурі доби Відродження в Західній Європі. У деяких сферах східнослов'янської, в тому числі й української культури такі напрями

були досить значними. Але все ж, на думку представників цього погляду, вони не становили самостійного етапу розвитку культурно-філософського життя, а включилися поряд з іншими напрямками в процес розвитку вітчизняної духовної культури від середньовіччя до Нового часу. І якщо на Заході Європи напрями, що тяжили до схоластики, філософії доби Відродження і Реформації, розгорталися послідовно, то на її Сході вони періодично співіснували і переплітались між собою.

Отже, проблема Відродження на Україні — це складова частина проблеми Відродження у східних слов'ян і слов'ян загалом. Оскільки ця проблема потребує дальшого вивчення, а книга О. С. Мильникова саме на це і спрямована, варто відзначити її актуальність і наукову вагомість. В ній ставиться дуже важлива, недостатньо вивчена методологічна проблема, розв'язання якої має значення для розуміння розвитку культури не тільки чехів і інших слов'янських народів, а й усієї Європи. Роздуми над нею можуть допомогти й в ході вивчення закономірностей і основних етапів історико-філософського розвитку на Україні.

В книжці О. С. Мильникова читач знайде підстави для численних аналогій, паралелей, зіставлень між розвитком духовної культури і його історичних передумов в Чехії і на Україні. В XVI—XVII ст. Україна перебувала під тяжким іноземним ґнітом, а її народ боровся за соціальну і національну свободу, за свою мову, культуру проти насильницької колонізації, унії і покатоличення. Впроваджуючи останні, Ватикан, єзуїти, польські магнати вдавалися до ідей й католицької контрреформації. В цьому їх підтримувала переважна частина українських феодалів, шляхти, православні церковні ієрархи, які приймали унію та католицизм. Борючись проти них, прогресивні діячі української культури, письменники-поємісти, вчені братства прагнули обстояти і розвивати мову, історію свого народу, при цьому вони висловлювали чимало ідей, близьких до тих, що висували ідеологи Відродження і Реформації в Західній і Центральній Європі. Звичайно, в розвитку історичного й культурно-ідеологічного процесу в Чехії та на Україні були й істотні відмінності. Вони зумовлювалися передусім тим, що чеський народ сам протистояв іноземним поневолювачам, а український спірався в аналогічній ситуації на братню підтримку російського й білоруського народу, на давні традиції культурно-історичної єдності східних слов'ян, започатковані ще в часи Київської Русі. Завдяки цьому український народ значно раніше позбавився іноземного ґноблення, яке було подолане в переможній народно-визвольній війні 1648—1654 рр., що завершилася возз'єднанням України з Росією в єдиній державі.

О. С. Мильников наголошує, що Чехія після поразки 1620 року військ чеських протестантів потрапляє під страшне іноземне ґноблення. Мова, культура чехів переслідувалися. До середини XVIII ст. було знищено лише чеських книг 1233 найменувань.

² Koří J. Ceske národní.— Praha, 1978; Ziomek J. Historia literatury Polskiej. Renesans.— Warszawa, 1976.

³ Національне возрождение и формирование славянских литературных языков.— М., 1978.

⁴ Ліхачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Л., 1973, див. розд. 2-й «Предвозрождение в литературе».

⁵ Голенищев-Кутузов И. Славянские литературы.— М., 1973.

⁶ Алексєєв М. П. Явления гуманизма в литературе и публицистике древней Руси (XVI—XVII вв.).— М., 1958, с. 17.

⁷ Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание.— Минск, 1984.

Над чехами нависла загроза опічення і насильницького покатоличення. Ці важкі часи панування контрреформації, феодално-католицької реакції, коли зі свідомості мас викоринювалася пам'ять про героїчне минуле батьківщини і завойовники та їх приспівники замахували на саму душу і серце народу, одержали назву «епоха тьми».

Як показує автор, чеське національне Відродження відбувалося в період крайнього загострення кризи феодалізму, зміцнення нових, буржуазних відносин і формування чеської нації. Розглядаючи цей процес, О. С. Мильников простежує поляризацію національної культури періоду національного Відродження, зумовлену зростаючою соціальною диференціацією капіталістичного суспільства, внаслідок чого поряд з прогресивними суспільними й культурно-ідеологічними угрупованнями з'явилися й реакційні, буржуазно-націоналістичні. Але, вказуючи на наявність двох культур в культурі чеського Відродження, автор поряд з цією типологією повторює, що відображала загальні закономірності історичного процесу, постійно виявляє і притаманні їй риси місцевої своєрідності і неповторюваності. Ця неповторюваність, в якій відобразилися творчі сили і здатності чеського народу, великою мірою зумовлювалася зв'язком культури Відродження із завданнями визвольної боротьби, пам'яттю про гуситські революційні війни, що зароджувалася в іменах Яна Гуса, Ієроніма Празького, Яна Жижки, Прокопа Великого, а також надією на майбутнє соціальне і національне визволення.

Нове бачення світу, людини, природи, суспільства, притаманне культурі доби національного Відродження в Чехії, О. С. Мильников генетично пов'язує з філософським раціоналізмом і ідеологією Просвітництва другої половини XVIII ст. Водночас автор звертає увагу й на те, що в цей період в переробленому і зміненому вигляді продовжували жити й ідеї гуманізму та антикатолицької Реформації, які з'явилися в час розквіту духовної культури на чеських землях кінця XV — початку XVII ст. і своєрідно перепліталися між собою. Це джерело духовної культури Відродження в Чехії, на недостатню вивченість якого вказує автор, становить значний інтерес і для українського читача. Адже таке ж переплетення гуманістичних і реформаційних ідей, переважання то перших, то других спостерігається і в духовному житті України XVI — першої половини XVII ст.

Серед важливих світоглядних джерел культури Відродження у чехів і її провідних напрямів О. С. Мильников особливо виділяє ті, що виникли на ґрунті духовно-практичного освоєння світу трудящим народом. Автор докладно аналізує народну чеську культуру, відзначає її різні напрями і зокрема творчість письменників. Значний інтерес становить авторський аналіз ідейного змісту народної чеської сатири даного періоду, в тому числі і тієї, що вдалася до парафраз і пародіювання молитв, так званих «Отчешнів на...». Ця сторона

його праці також є вельми цінною для українського читача, оскільки філософсько-світоглядні аспекти народної культури даного періоду, її основні напрями на Україні ще майже не вивчалися.

Залічуючи культуру чеського Відродження до транзитивного типу культури (а саме — до періоду формування в надрах феодалізму буржуазних відносин), автор рецензованої книжки значну увагу приділяє з'ясуванню її структури і компонентів. Він розглядає науку, технічну думку, книжкову справу, народну освіту (наукову і технічну культуру), літературу та різновиди професійного і непрофесійного мистецтва (художню культуру), трудову і побутову діяльність людей, що створюють матеріальні й культурні цінності й виробляють норми і правила людської поведінки (трудова й нормативна культура), нарешті, організаційні форми культури — офіційні і неофіційні, державні й громадські установи та органи, що відіають справами культури, а також наукові, художні та інші культурні інституції (інституціональна культура). Показуючи органічний зв'язок, складні й багатоступеневі ієрархічні внутрішні відносини цих компонентів, автор зображує культуру чеського Відродження як певну систему, що об'єктивує суспільну свідомість даної епохи.

У зв'язку з аналізом різних напрямів культури чеського Відродження як певного історичного типу культури, автор звертається і до встановлення властивого цій добі історичного типу особистості. Він показує, що мислителі чеського Відродження так само не могли вийти за рамки, котрі їм ставила дана епоха, як і мислителі інших епох і народів. В книжці перед читачем проходить галерея портретів видатних діячів культури чеського Відродження. Це — поети, письменники, мовознавці, історики, книгознавці — І. Добровський, А. Пухмаєв, Й. Юнгман, М.-С. Крамеріус, В. Ганка, Ф. Палацький, П.-Й. Шафарик, К. Гавлічек-Боровський, Б. Немцова, Й.-К. Тил, В. Неєдлі, природознавці діячі мистецтв — В. Рейнер, А. Манес, Ф. Кадлік, Й. Навратіл, В. Леві, Й. Бенда, Й. Мислівечек, Ф. Шкroup, Б. Сметана та ін.

Особливу увагу читача привертає постаць чеського філософа, логіка, математика Бернарда Больцано, одного з попередників сучасної математичної логіки, який розробив початки теорії множин. Виходячи з ідей Лейбніца, він обстоював об'єктивність актуального безконечного і в своїй праці «Парадокси безконечного» розвивав концепції, що підготовили ґрунт для дослідження безконечних множин Г. Кантором. Поряд з О. Коші Больцано став основоположником сучасної теорії функцій, а в галузі геометрії безпосередньо передував М. І. Лобачевському. За спрямування своїх лекцій, котрі були кваліфіковані як «пропаганда вільнодумства», Больцано був звільнений з Празького університету і позбавлений права публічних виступів. Як показує автор рецензованої книжки, у творчості Больцано особливо яскраво відобразилася спрямованість чеського Відроджен-

ня в майбутнє. Його трактат «Про найкращу державу» містить першу в історії чеської суспільної думки цілісну і систематично розроблену соціально-утопічну концепцію. Деякі ідеї цієї праці щодо майбутнього соціалістичного суспільства випереджали домарксистську думку того часу.

Перша згадка імені К. Маркса в чеській пресі, як встановив О. С. Мильников, припадає на 1844 рік. Вона з'явилася у замітці Ф. Духа, опублікованій в прогресивному чеському журналі «Квети», редагованому Й.-К. Тилом. Автор монографії доводить, що вже наприкінці першої половини XIX ст. деякі чеські мислителі і філософи, в тому числі А. Сметана, були знайомі з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, зокрема з їх критикою ідей утопічного соціалізму, і наближались до сприйняття ідей наукового комунізму. Але відкрито висловити свої думки, а деякі з них і втілити в життя, прогресивні діячі культури чеського національного Відродження змогли лише в часи революції 1848—1849 рр.

Безперечною заслугою автора є те, що він підходить до культури чеського Відродження історично, бере його у розвитку, виділяє основні етапи: становлення, збирання сил, закріплення позицій, піднесення, активного наступу. Все це вдало відображено в назвах розділів і параграфів книжки. Поряд з виявленням періодів посиленого розвитку чеського національного Відродження відзначаються і його тимчасові відступки. Історизм у висвітленні тем забезпечується й тим, що розвиток культури постійно співвідноситься з етносоціальним процесом формування чеської нації, що відбувався в умовах національного й соціальногогноблення, докорінних зрушень у виробництві, появи на історичній арені нових класових сил — буржуазії і пролетаріату. Хронологічно авторський розгляд культури чеського Відродження охоплює кінець XVIII — першу половину XIX ст.

Відзначимо, що в книжці історизм простежується не лише у з'ясуванні розвитку культури чеського Відродження як певної цілісної системи, а й її компонентів, напрямів і стилів. Зокрема, авторський аналіз розвитку стилів і манер художньої творчості у їх співвіднесеності з образом мислення фіксує наявність у культурі даного періоду стилів барокко, класицизму, романтизму, бідмаера, монументального синтезу. Особлива увага приділяється барокко і романтизму. Роздуми автора над генезисом стилів культури чеського Відродження становлять значний інтерес і для дослідження історії культури інших слов'янських народів.

Розглядаючи культуру чеського Відродження як результат історичної творчості, духовно-практичного освоєння світу чеським народом, О. С. Мильников показує її в контексті широких взаємозв'язків з культурами багатьох європейських народів. У параграфі «Чеська культура і світовий досвід» ця проблема стає об'єктом спеціального аналізу. Тут показано, що звернення до духовного багатства світової культури, творче засвоєння і критична переробка досягнень інших народів були невід'ємною ча-

стиною просвітницького руху на чеських землях і сприяли розвитку культури Відродження. Водночас наведений у книжці матеріал переконливо показує, що духовна культура чехів народжувалася в процесі їхнього власного життя і, хоча сприймала інокультурні впливи, ними не створювалася. На це варто звернути увагу тому, що на останніх міжнародних славистичних форумах знову були зроблені спроби пояснити генезис, суть, основні етапи розвитку слов'янських культур, виходячи з доктрини акультурації, із запозичень, впливів і засвоєнь культурних надбань західноєвропейських народів.

Теза про «західних поводирів», про те, що слов'яни «засвоювали чуже, щоб творити своє», є концептуально хибною, зокрема тому, що вона заперечує попередню наявність внутрішньої культурної основи у слов'ян і, отже, приводить до уявлень про відсутність у них власної, незапозиченої культури взагалі. Книжка О. С. Мильникова дає багатий матеріал для спростування таких тверджень західних теоретиків славистики.

З особливим інтересом читаємо ті сторінки рецензованої книжки, де йдеться про чесько-російські культурні взаємини даного періоду. Тут мається на увазі і створення Ф.-Р. Штернбергом трагедії «Смелян Пугачов»; і значна робота чеських культурних діячів над перекладами «Слова о полку Ігоревім», один із найбільш ранніх варіантів яких (зроблений, зокрема, Й. Юнгманом) знайдений О. С. Мильниковим в Інституті рукописів АН Грузинської РСР; і відображення в працях чеських авторів обізнаності з книжкою О. М. Радіщева «Подорож з Петербурга до Москви», декабристськими виданнями та ін. Згадує автор і дослідження народної чеської культури, які здійснювалися українським ученим О. М. Бодяньським. Однією з найцікавіших постатей у контексті чесько-російських зв'язків даного періоду є Й. Добровський. Разом з Ф. Р. Штернбергом він здійснив подорож до Росії, зустрівся з А. І. Мусіліном-Пушкіним і багатьма іншими діячами російської та української культури. Це підтверджує висновок О. С. Мильникова про важливе значення дослідження чесько-російських зв'язків для вивчення історії культури обох слов'янських народів.

Високо оцінюючи монографію О. С. Мильникова, ми хотіли б водночас висловити і ряд побажань щодо розширення деяких напрямів авторського аналізу. Цілком закономірно, що, розкриваючи структуру культури чеського національного Відродження, автор надає першорядного значення мові, літературі, історії, мистецтву. Серед параграфів книжки, присвячених цьому, є й такий, який називається «Навчність думати, говорити і писати по-чеському». Але для того, щоб навчитись «думати по-чеському», неможливо обійтись без звернення до світоглядно-філософських традицій народу. Адже світоглядно-філософський компонент культури є ядром її структури, і тому читач сподівається на ширше його висвітлення.

Інше зауваження. О. С. Мильников послуговується поняттям «національне Відродження». Хронологічно його зміст пов'язується переважно з другою половиною XVIII і першою половиною XIX ст. До цього ж періоду припадає і Просвітництво у чехів. Але як співвідноситься зміст цих обох понять? Читач також сподівається знайти розгорнуту відповідь і на питання про співвідношення змісту таких понять, як «Відродження» («Ренесанс»), яке було хронологічно значно раніше, і «національне Відродження», яким послуговується автор та її інші слависти. А вже і те, і друге було у чехів і їх слід хронологічно розвести.

Зрозуміло, що в одній книжці неможливо висвітлити весь широкий спектр взаємо-

зв'язків культури чеського Відродження з культурами інших народів. Ця проблема може стати темою багатьох плідних досліджень і, можливо, наступної книжки автора. І тому ми вправі сподіватися, що взаємозв'язки культури чехів і східнослов'янських народів знайдуть в майбутньому більш повне висвітлення.

Монографія О. С. Мильникова «Культура чеського Відродження» є вагомим внеском радянського вченого в розробку проблем славистики. Написана з ґрунтовним знанням справи, з залученням величезного фактичного матеріалу і його глибоким теоретичним осмисленням, ця книжка буде цікавою для спеціалістів широкого профілю, в тому числі й для філософів.

В. М. НІЧК

ПРЕДМЕТ АНАЛІЗУ — СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА

Серед фундаментальних питань, філософське осмислення яких істотно сприяє реалізації висунутих перед радянськими вченими XXVI з'їздом партії та червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС завдань поглиблення взаємозв'язку суспільствознавчих досліджень з практикою вдосконалення розвинутого соціалізму, чільне місце належить розробці методологічного дослідження сутності, структури, специфіки виникнення та розв'язання самих суспільних проблем. Його вивчення має передусім загальнофілософську значущість, оскільки дає можливість довести філософсько-соціологічне висвітлення особливостей суспільної практики до розгляду її як процесу формування і розв'язання конкретних проблем, що виникають перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку. Саме ідея зосередити дослідницький інтерес на феномені соціальної проблеми є евристично плідною для всієї предметної галузі наукових розвідок з історичного матеріалізму як теорії і методології соціального пізнання й соціальної дії.

Тому й привертає увагу книга члена-кореспондента АН УРСР В. І. Куценка* — перше в сучасній філософській літературі фундаментальне дослідження суспільної проблеми як невід'ємної ланки механізму дії та використання законів суспільного розвитку.

Під кутом зору суспільної проблеми, що її автор визначає як форму існування й вираження необхідності для суспільства здійснювати певну життєдіяльність (с. 20, 435), виявляються нові грані змісту ряду понять матеріалістичного розуміння історії. Це стосується насамперед розгляду структури суспільної проблеми — сукупності зв'язків і відношень між такими її елементами,

як внутрішні основи, вимоги, умови виникнення та умови розв'язання; результат діяльності людей по розв'язанню проблеми та ін. Розкриваючи суть першого з названих елементів, ми зразу ж стикаємось з поняттями соціального детермінізму, адже найширшою внутрішньою основою суспільної проблеми є суспільна (соціальна, історична) необхідність. Тому й суспільна проблема може розглядатися як своєрідна конкретизація загальнофілософської категорії «необхідність» відповідно до специфіки соціальної детермінації. Необхідність же — це та площина, що в ній збігаються суспільна проблема і суспільний закон. У рецензованій праці досліджується діалектика взаємозв'язку суспільної проблеми, умов її виникнення та розв'язання, висвітлюються питання про відмінність ролі соціальних умов у процесі формування та у ході розв'язання проблеми тощо (с. 90—110). Це дає можливість докладно окреслити — стосовно суспільних проблем — співвідношення об'єктивних законів та суб'єктивного фактору в суспільному розвитку (с. 111, 130), мінливості та сталості умов формування суспільної проблеми (с. 131—158), нарешті — ставити питання про пізнавальні передумови її розв'язання як одну з найважливіших особливостей використання суспільних законів (с. 159—283).

Проаналізувавши потреби й інтереси як фактори, на основі яких виникає суспільна проблема, автор розкриває питання про суперечність як сутність, «таємницю» соціальної проблеми, що дозволило йому істотно конкретизувати — відповідно до різних площин осмислення суспільної проблеми — філософське поняття «суспільна (соціальна) суперечність», довівши його аналіз до з'ясування особливостей «суспільної проблемної ситуації» — сукупності суспільних умов, що виникає і розвивається на основі суперечності між наспілою необхідністю та конкретними умовами її реалізації (с. 61). Така сукупність, у свою чергу, стає

* Куценка В. И. Общественная проблема: генезис и решение (Методологический анализ). — К.: Наук. думка, 1984. — 439 с.

основу, на якій виникає суперечність (розрив) між уже наспілою необхідністю здійснення певних суспільних дій та ще недостатніми можливостями такого здійснення (с. 102). Отже, суспільна проблема ситуація (суспільна проблема) дістає вираження у збільшенні розриву між належним і сутнім, необхідністю і можливістю, поставленими цілями й досягнутими результатами, соціальними нормами і реальною дійсністю, що нерідко свідчить про вичерпаність або зменшення ефективності наявних засобів, форм і способів реалізації об'єктивної необхідності і водночас про незрілість (або відсутність) нових засобів. Саме тому, підкреслюється в книзі, для розв'язання нових суспільних проблем необхідні нові підходи, нова організація практичної діяльності (с. 437). Характеризуючи різноманітність проблемних ситуацій (передусім — докорінну відмінність їх за соціалізмом і за капіталізмом), В. І. Куценко акцентує на такій особливості суспільних проблемних ситуацій, як імперативність. Її рельєфно окреслено під час аналізу вимоги — найважливішої рідч суспільної проблеми, що детермінує умови розв'язання останньої і виявляє себе через вимоги соціальної норми, принципи обов'язку, належності («долга»), зобов'язання та інші форми вираження суспільної необхідності (с. 70—89).

Пафос рецензованого дослідження — у перекопливому розкритті того, що тільки суспільство, вільне від приватної власності й соціального гноблення здатне свідомо, послідовно і планомірно розв'язувати всі соціальні проблеми. Відзначимо, що автор, проте, не спрощує реальну складність тих проблемних ситуацій і труднощів, на подо-

лання яких інші спрямовані зусилля радянських людей, керіваних Комуністичною партією, по вдосконаленню зрілого соціалізму.

Ми торкнулися досить стисло лише кількох з багатьох питань, що становлять предмет уваги автора рецензованої монографії — здебільшого тих, які мають загальнофілософську значущість і дають можливість глибше розробляти актуальні проблеми матеріалістичної діалектики. До таких, крім названих, слід залічити оригінальні міркування автора про співвідношення категорій «соціальна проблема» та «мета» (перша стосовно другої постає як своєрідна підводна частина «айсбергу необхідності») «соціальна проблема», «соціальне завдання» й «соціальний прогноз» та ін.

Безперечно позитивна риса згаданої праці — те, що вона не уникла дискусійних питань. Природно, що і серед положень, висунутих самим автором даної книги, є такі, які дають імпульс творчим дискусіям. Спірним, зокрема, видається нам твердження про «внутрішню» та «зовнішню» основи суспільної проблеми. Однак проблема тут, безперечно, також є. Деякі місця книги, на наш погляд, переобтяжені матеріалом, що стосується докомуністичних формацій.

Загалом же, рецензоване дослідження дає глибше й систематизоване уявлення про нову проблему галузі діалектико-матеріалістичного пізнання соціальних явищ. Автор здійснив всебічний соціально-філософський аналіз важливої не тільки з теоретичного, а й практичного погляду теми, аналіз, результати якого мають істотну наукову і практичну цінність.

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

ПРОБЛЕМА ВІДНОШЕННЯ МЕТОДІВ І ТЕОРІЙ У ФІЛОСОФІЇ І МАТЕМАТИЦІ

Перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства привертає увагу дослідників до аналізу вищого теоретичного рівня наукового знання. Найрозвинутішим є, як відомо, діалектико-матеріалістична і аксіоматична системи теоретичного знання, застосовувані у філософії, математиці, фізиці, гуманітарних та інших науках. Проблема їхнього взаємозв'язку в процесі постановки, обговорення і розв'язання важливих логіко-методологічних і світоглядних питань становить об'єкт аналізу рецензованої праці*. Вивчення цих теоретичних систем актуально не тільки для розв'язання окремих філософських проблем науки, а й для викриття фальсифікацій деяких буржуазних методологів, які вважають аксіоматичні й діалектичні теорії суперечливими. Тому для доведення неспроможності такого протиставлення, «для

глибшого розуміння закономірностей сучасного наукового прогресу, для успішної боротьби з буржуазною ідеологією необхідно ґрунтовніше дослідити шляхи і засоби посилення взаємозв'язку діалектико-логічної і аксіоматичної систем знання і методів їх побудови, що і є основним завданням даної книги» (с. 5).

Досягнення поставленого завдання передбачає дослідження таких проблем: вичленення основних характеристик, які описують теоретичний рівень організації знання, зокрема, у філософії і математиці; аналіз неповноти аксіоматичного методу як способу доказового дослідження теоретичного знання; показ предметної співвіднесеності систем і методу побудови теоретичного знання; зіставлення аксіоматичного методу з розсудковим способом мислення в математиці; визначення перспективних шляхів дальшої діалектизації математики в процесі синтезу розсудкового і розумового способів мислення у математичному пізнанні. У ході розв'язання вказаних проблем послідовно розкривається

* Кедровський О. Н. Методы построения теоретических систем знания (диалог философа и математика). — Киев: Вища школа, 1982.—165 с.

основна ідея монографії — порівняльний аналіз філософського і математичного методів побудови теоретичних систем наукового знання.

О. І. Кедровський виходить з того, що одним із основних принципів діалектико-матеріалістичного методу побудови наукових теорій є принцип суперечливості. Що ж стосується аналогічного принципу в побудові математичних теорій, то тут ситуація менш зрозуміла. Автор аналізує в цьому зв'язку і такі методи математичного пізнання, як аксіоматичний, алгоритмічний та ін. (с. 51). Він пропонує під загальним методом математики розуміти аксіоматичний метод, який спирається на принципи несуперечливості, незалежності й повноти (с. 54). Тому центром дослідження співвідношення філософського і математичного методу є те, що система математичного знання ґрунтується на принципі несуперечливості. Один із варіантів розв'язання цієї суперечності з допомогою категорій «розум» і «розсудок» поданий у рецензованій праці.

Розвиваючи цю тему, автор здійснює аналіз співвідношення методів побудови теоретичних систем знання у філософії і математиці в контексті категоріального протиставлення розсудку і розуму. В монографії обґрунтовується думка про те, що аксіоматичний метод побудови теоретичного знання — це найповніше втілення розсудкового способу мислення у математиці. Діалектичний метод побудови теорії, відповідно, є застосуванням і реалізацією розумового способу мислення у філософії та інших науках. Діалектико-розумовий спосіб мислення реалізований у процесі створення К. Марксом «Капіталу».

Здійснений автором аналіз спрямовує на дослідження того, в якому значенні розумово-розсудковий спосіб теоретичного мислення реалізований у математиці, і вказує напрям дальшої діалектизації математичного знання. Автор послідовно іде до досягнення цієї мети, спираючись як на історичний аналіз категорій розуму і розсудку Кантом і Гегелем, так і на теоретичне розуміння цих категорій у марксистсько-ленінській філософії. В результаті, О. І. Кедровський доходить висновку, що метод конструювання в математиці являє собою початковий синтез розумового і розсудкового способів теоретичного мислення, спосіб діалектизації математичного знання.

Цей висновок спирається на комплексний аналіз об'єкта, предмета і методу математичного пізнання. Досліджуючи суперечливий характер об'єкта математики і способи відображення цієї суперечливості в структурі теорії, автор указує на співвідношення принципів несуперечливості й суперечності в математиці. «Стійкий ідеал теоретичної системи знання, — пише О. І. Кедровський, — пов'язаний з глибшим вираженням змісту об'єкта, і ця повнота виявляється не через принцип несуперечливості, а через принцип суперечності. Принцип суперечності дозволяє пояснити обмеженість несуперечливої системи аксом,

лін розкриває необхідність появи фактів, що суперечать їй. Крім того, цей принцип виступає основою об'єднання прийнятних двох аксіоматично побудованих несуперечливих систем (наприклад, арифметичної системи піфагорійців і геометричної системи Евкліда» (с. 134). Інакше кажучи, принцип суперечливості й становить зміст вищої теоретичної рефлексії в ієрархії математичних принципів. У визначенні місця і значення принципу суперечливості в системі математичного знання полягає, на наш погляд, концептуальна новизна авторської позиції.

З'ясування значення принципу суперечливості в теоретичних побудовах математики виступає основою для розв'язання інших філософських проблем, пов'язаних з розглядом предмета і методу математичного пізнання.

Аналіз предмета математичної теорії ґрунтується на традиційному марксистсько-ленінському розумінні об'єкта математики як кількісних відношень і просторових форм дійсності (Ф. Енгельс). Автор вважає, що «для математики загалом таким предметом, очевидно, виступає множина. ...Адже уявлення про множину незалежно від того, якою мірою усвідомлювалася її загальність, використовувалася фактично на початкових етапах розвитку математичної думки, ще до того, як виникло число» (с. 151). У визначенні загального предмета математичних теорій автор послуговується евристичним потенціалом діалектико-матеріалістичного принципу єдності історичного й логічного.

Вивчення співвідношення предмета і методу математичного пізнання приводить автора до висновку про те, що предметною областю реалізації математичного методу є символічна мова. Цей висновок зроблений на основі аналізу математичного методу в аспекті категорій «розсудок» і «розум». Йдеться про те, що символічна мова формальної системи як предметна «сфера математичного методу... синтезує в собі аксіоматичний, алгоритмічний методи і формальнологічний підхід» (с. 108). Виділення штучної мови математичних символів як предметної області математичного методу — одне із достоїнств рецензованої книжки.

Поряд з достоїнствами у праці є деякі недоліки. Це стосується недостатнього мотивування окремих переходів між розділами твору. Діалог як спосіб викладу утруднює сприйняття концептуальної єдності, що зазначає і сам автор монографії. Проте названі огріхи не знижують загального позитивного враження від неї. Доступність викладу далеко не тривіальних аспектів логіко-методологічної проблематики філософсько-світоглядних питань математичного пізнання, загальнотеоретичних положень з широким колом прикладних завдань математичної науки є хорошим прикладом творчого осмислення актуальних і міждисциплінарних ідей філософії математики.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Важливою складовою частиною системи комуністичного виховання і умовою формування гармонійної особи виступає естетичне виховання. Його роль і значення зумовлені тим, що естетичні оцінки можуть певною мірою впливати на політичні, правові, моральні та інші оцінки. Все це потребує посиленої роботи над формуванням здорових естетичних смаків та ідеалів радянських людей.

Особливе значення має естетичне виховання молоді — суспільної групи, що перебуває в життєвій стадії становлення соціальної зрілості. З огляду на це слід виставити вихід з друку монографії доцента А. І. Комарової, в якій розглядаються актуальні проблеми естетичного виховання одного з великих загонів молоді — радянського студентства*. В адресованій пропагандистам, викладачам і студентам книзі досліджуються не тільки методологічні питання теорії, а й узагальнюється передовий досвід практичної роботи над естетичним вихованням студентської молоді, висвітлюються найефективніші засоби, методи та організаційні форми цієї роботи.

Спираючись на марксистсько-ленінську методологію і новітні наукові дослідження радянських учених, автор аналізує шляхи приведення рівня естетичного виховання студентів відповідно із завданнями дальшого вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства. Важливим джерелом, яке використане в книзі, були результати конкретно-соціологічних досліджень, що проводилися в різних вузах країни, в тому числі й за середньосередньою участю автора. Матеріали цих досліджень дали можливість повніше і глибше проаналізувати стан естетичного виховання студентів зі врахуванням їх вікових, соціально-психологічних особливостей, специфіки майбутньої професійної діяльності.

Обґрунтовуючи тезу про те, що підготовка кадрів вищої кваліфікації для всіх сфер народного господарства країни включає і формування їх естетичної культури, автор монографії застерігає від спрощеного, зведеного до просвітницького напрямку в естетичному вихованні. При цьому справедливо вказується, що таке виховання не повинно обмежуватися лише сприйняттям творів літератури і мистецтва, оскільки головне завдання тут полягає у формуванні естетичної свідомості особи, яка безпосередньо детермінує її діяльність.

Визначальним фактором естетичного розвитку особи, як підкреслюється в книжці, є сфера трудової діяльності. Саме вільна праця на благо суспільства надає людям широкою можливістю для творення прекрасного. Естетичне начало міститься в творчому ставленні до трудової діяльності, дає можливість насолоджуватись працею, сприяє раціональнішому використанню часу, підвищенню продуктивності праці, ство-

решню оптимального морально-психологічного клімату в колективі. У праці докладно аналізується розвиток елементів естетичного ставлення студентів до основного різновиду своєї трудової діяльності — навчання. При цьому йдеться не тільки про необхідність виховання любові до майбутньої професії, вміння бачити красу майбутньої праці, а й про формування естетичного ставлення до праці по оволодінню знаннями, необхідним спеціалісту. Концепція монографії конкретизується також у розгляді недостатньо дослідженої проблеми естетизації навчального процесу, який є основною формою організації естетичного виховання студентів. Особливу увагу автор приділив розкриттю ролі суспільних наук і насамперед курсу марксистсько-ленінської естетики. Значне місце відведено питанням естетизації побуту і дозволяв студентів.

Естетичне виховання, як відомо, невіддільне від формування розумних потреб. Слід зазначити, що автор не обминає гострих проблем, спираючись на результати соціологічних спостережень, виявляє ще недостатній рівень естетичних запитів і потребу значної частини студентської молоді. Важливим показником естетичної культури є, як відомо, ставлення особи до мистецтва, світу художніх цінностей. Проте, як свідчать наведені у праці результати конкретно-соціологічних досліджень, потреби в спілкуванні з творами мистецтва в середовищі студентів розвинуті ще явно недостатньо.

Не завжди свідчать про розвинені естетичні смаки окремі атрибути одягу та прикрас певної частини студентів, оформлення житлових кімнат в гуртожитках. З цікавістю читаються роздуми автора про виховання у студентської молоді почуття міри в ставленні до моди, про формування творчого, певною мірою критичного підходу до неї на основі розвитку розумних потреб. Гонитва за модою, як відзначається в книжці, негативно позначається на загальнокультурному розвитку особи, збіднює духовний світ людини. Не можна, в цьому зв'язку, не погодитися з думкою автора про те, що недооцінювання питань виховної зовнішньої культури загрожує деформацією уявлень молоді про критерії привабливості. Стихійність формування уявлень про зовнішню культуру є причиною того, що певна частина студентів опиняється, на жаль, під впливом споживацької психології, в полоні міщанських уявлень про красу.

Саме тому робота над вдосконаленням естетичного виховання студентів є одним з важливих компонентів формування наукового світогляду, необхідною умовою підвищення ефективності всієї системи комуністичного виховання. У праці відзначається, що естетичне виховання студентів тісно пов'язане з ідейно-політичним, трудовим, моральним, патріотичним, інтернаціональним і фізичним вихованням, потребує комплексного, системного підходу зі врахуванням соціально-демографічних і психологіч-

* Комарова А. И. Эстетическое воспитание студентов. — Львов, Вища школа, 1984. — 159 с.

них особливостей різних категорії студентської молоді.

Автор докладно аналізує форми, засоби і методи роботи над естетичним вихованням студентів, вдосконаленням її планування, конкретизує завдання в цій важливій справі партійних, комсомольських, профспілкових організацій, органів студентського самоуправління. На матеріалах конкретно-соціологічних досліджень переконливо доводиться, що головну і визначальну роль у формуванні естетичних поглядів студентів відіграє такий первинний вузівський колектив, яким є академічна група.

Книжка містить численні рекомендації, спрямовані на підвищення дієвості естетичного виховання у вузі. Характерно, що вони не обмежуються лише сферою навчального процесу, а й охоплюють широке коло питань, пов'язаних із цілеспрямованим використанням усіх форм життєдіяльності студентів, всього навколишнього середовища (оформлення інтер'єрів і екстер'єрів учбових корпусів, аудиторій і кабінетів, гуртожитків, їдалень та ін.). Особливий інтерес викликають думки автора про шляхи і форми подолання чужих впливів і боротьби зі спробами ідеологів антикомунізму нав'язати нашій молоді хибні естетичні

«цінності» буржуазного способу життя.

Висвітлюючи передовий досвід, автор широко використовує місцевий матеріал. Наприклад, у праці розповідається про роботу студентського клубу «В світі прекрасного», який функціонує протягом 15 років у Тернопільському фінансово-економічному інституті. Відзначається позитивний вплив на виховання естетичних смаків художнього оформлення учбових корпусів Тернопільського педагогічного інституту, експозиції якого демонструвалися на ВДНГ УРСР. На сторінках книги дається також естетично-виховна оцінка діяльності хорової капели «Надзбручанка» цього ж інституту, студентського театру естрадних мініатюр філіалу Львівського політехнічного інституту.

Не з усіма положеннями рецензованої монографії можна повністю погодитися, окремі твердження автора є спірними. Проте загалом книжка А. І. Комарової, що містить як ґрунтовний аналіз методологічних питань теорії естетичного виховання, так і практичні рекомендації по підвищенню його ефективності, буде корисною широкому колу читачів, які цікавляться проблемами естетичного виховання.

Д. Ф. КОЗЛОВ, В. М. НІКОНЕНКО

ЛЮДЯНІСТЬ КРАСИ

У радянській естетичній науці чимало уваги приділяється проблемі естетичного відношення людини до дійсності. В сучасних дослідженнях загалом подолана абсолютизація як «онтологічного», так і гіпосоціологічного підходів до пояснення естетичного феномена. Водночас і тепер ще існує абстрактне його трактування, коли в його зміст включається не лише загальне, необхідне й істотне, а й враховується роль однієї чи двох випадкових, можливого і наявного, тобто всього реального багатства і різних естетичних смаків, стилів, оцінок та ін. Вдалою спробою подолати цей недолік у поясненні естетичного відношення є рецензована книжка М. І. Колесника*.

Автор цієї праці переконливо показує, що сутність естетичного відношення не можна пояснити, не спираючись на концептуальні уявлення про цілісну особу. Особа є суб'єктом естетичних відношень, своєрідним вузлом, в якому перехрещуються суспільні відносини. Тому не можна вивчати естетичні відношення безвідносно до того чи іншого типу особи як суб'єкта, оскільки взаємодія останнього з об'єктом завжди відбувається в певному соціально-культурному середовищі. «Особистісне» — це та сутнісна характеристика людини в су-

стемі індивід — особа — суспільство, яка відображається категорією «особливе». У ній органічно поєднані, з одного боку, необхідні й типізовані властивості особи, а з другого — її емпіричні, індивідуально-неповторні властивості. Саме така вихідна теоретична і методологічна передумовка розглядається в книжці М. І. Колесника.

Авторові вдалося показати, що естетичне відношення за своїм змістом виступає як індивідуалізоване виявлення універсальної сутності людини. В ньому властивості людини — родові (що виявляються у творчості, спілкуванні, волі), соціокультурні (ціннісні орієнтації, рівень професійної підготовки, освіченість та ін.) й індивідуальні (темперамент, смаки, схильності та ін.) модифікуються в естетичні властивості особи. З другого боку, естетичне як суб'єктивне відношення спирається на мотиваційну сферу особи, внаслідок чого об'єкти естетичної свідомості діяльності виступають як результат відбору культурних цінностей, здійснюваного залежно від особистісних якостей людини.

Виходячи з того, що особа — це притаманна людині стійко-динамічна сукупність (система) властивостей, потреб і цілей, що формуються й функціонують у її свідомості й діяльності, автор правильно зауважує, що соціально-культурна сутність особи не формується автоматично, а є результатом її соціальної активності. Вихідною катего-

* Колесник М. І. Людяність краси. Естетичне як особистісне відношення: К., Мистецтво, 1980. — 173 с.

рією для позначення процесу присвоєння індивідом своєї соціально-діяльної, культурної сутності, на думку автора, є «самоутвердження особи». Це оригінальна постановка проблеми в нашій літературі. Справді результати впливу суспільства на особу стають реальними тільки тоді, коли вони перетворюються в її внутрішній світ і стають суб'єктивними детермінантами її творчої діяльності. Цей зміст саме і фіксується в категорії «самоутвердження».

У монографії відзначається, що самоутвердження особи здійснюється в різних формах: це боротьба і змагання, творчість і соціальний статус, свобода і щастя, художня діяльність і гра. Але основними сферами цілісного самоутвердження особи в умовах соціалізму є суспільно корисна творча праця і гармонійне спілкування, які й розглядаються автором як провідні фактори формування особи як суб'єкта естетичного відношення.

У процесі цілісного самоутвердження в особи формуються естетичні потреби і здатності, естетичні почуття і ідеали. Естетичні потреби, на думку автора, — це вихідна категорія теорії естетичного розвитку особи. М. І. Колесник виділяє дві універсальні естетичні потреби людини: потребу індивіда виявити і реалізувати себе як особу у формах «розвинутої чуттєвості» і «потребу особи в цінностях насолоди як умови розвитку своєї індивідуальності» (с. 43). На основі цих потреб формується естетичний рівень свідомості, універсальні естетич-

ні здібності особи, а також художні потреби і здатності, як більш часткові й специфічні.

Позитивно оцінюючи філософсько-методологічну спрямованість книжки, треба, однак, вказати на її недоробки. Це насамперед фрагментарність під час викладу окремих положень. Так, сама категорія «самоутвердження особи» (с. 27—29) потребує глибшого аналізу, оскільки дуже важко розкрити такі її специфічні особливості, які зумовлюють формування саме естетичного потенціалу особи. Недостатньо також висвітлена регулятивна функція ціннісних орієнтацій щодо естетичної свідомості, мало приділено уваги питанню, пов'язаному з ефективністю застосування теоретичних положень у практиці художньої творчості. Не розглянуті й такі естетичні здатності, як «естетичне переживання» і «естетична насолода». В дослідженні такої категорії, як «естетичний смак», автор якоюсь мірою порушив логіку її вивчення. Як категорію синтетичну «естетичний смак» треба було б подавати не тільки в процесуальному аспекті, а й у плані естетичного відображення, тобто як узагальнення естетичного досвіду, а також і як індивідуалізований вплив естетичного ідеалу й естетичного почуття.

Згадані недоробки не знижують, однак, загалом позитивної оцінки рецензованої монографії. Вона стала помітним явищем в естетичній науці.

О. П. БЕЛИК

ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА І СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС

У суспільстві зрілого соціалізму мистецтво має широкий спектр впливу на соціальну дійсність — від активної участі в розв'язанні народногосподарських проблем до формування духовного світу особи, від формування людських взаємин на виробництві і в побуті — до примноження краси навколишнього середовища, виховання художніх смаків і естетичного відношення до дійсності. Саме ці завдання соціалістичної художньої культури в центрі уваги авторів збірника — співробітників Інституту філософії АН УРСР, науковців інших закладів і викладачів вузів нашої республіки *.

Книжка відкривається статтею В. І. Мазели «XXVI з'їзд про роль художньої культури в духовному розвитку суспільства зрілого соціалізму», де говориться про потреби людини в сфері мистецтва. Мистецтво виконує не тільки ідеологічну функцію, підкреслює автор, воно виражає і суспільну психологію людей, їхні почуття, настрої, прагнення, інтереси та ін. Питання діалектики національного й інтернаціонального в мистецтві соціалістичного реалізму розглядається в статті В. Ф. Передерія. Під впливом соціалістичної дійсності, підкреслює він, розкрилася гуманістична сутність радянського характеру, притаманного особі соціалістичного типу. В ньому діалектично поєднується інтернаціональне й національне в житті суспільства і особи за умов зрілого соціалізму. Інтернаціоналізація у сфері художнього пізнання і відображення дійсності не тільки спричинила розвиток національних культур, а й привела до формування художньої культури радянського народу.

Закономірності процесу інтернаціоналізації художньої культури розкривають В. П. Михальов і Н. Б. Вяткіна у статті «Критерії розвитку мистецтва».

Інтернаціоналістська за своїм духом і характером художня культура, що склалася у нашій країні, органічно поєднує кращі духовні досягнення національних культур, а освоєння класичної спадщини одних народів іншими збагачує духовний світ усіх радянських людей, наголошується в статті Н. О. Яранцевої «Художня класика як фактор комуністичного виховання».

Моральний вплив мистецтва як засобу комуністичного виховання став предметом теоретичного дослідження В. А. Малахова і Т. О. Чайки «Мистецтво і мораль: форми взаємодії». Цю тему продовжують розвивати статті Л. М. Голубничої «Художнє сприйняття як умова соціалізації особи мистецтва», Р. П. Шульги «Мистецтво як фактор ціннісних орієнтацій особистості», В. С. Федорук «Соціалістичне мистецтво як фактор формування соціальної активності особистості», в яких висвітлюється механізм впливу мистецтва на особу, загострюється увага на суперечностях між творчим ставленням до життя, на виховання якого націлене соціалістичне мистецтво, і споживацькою психологією, що виявляє себе і в сфері художньої культури.

Цікавий фактичний матеріал, що ілюструє теоретичні положення попередніх статей, читач знайде у розділі О. М. Семашко і С. В. Паламарчука «Самодіяльна художня творчість студентів: проблеми та перспективи», яка написана на матеріалі соціологічних досліджень художньої культури студентства, проведених у Запоріжжі та Дніпропетровську в 1974—1980 рр.

Інтерес читача викликають проблеми художньої культури в контексті сучасної ідеологічної боротьби, аналізу яких присвячений розділ І. Я. Лисого «Проблема соціальності і мистецтва в сучасній ідеологічній боротьбі». Концептуально пов'язані з ними статті Л. М. Стеценко «Гуманізм і художня цінність твору мистецтва», А. О. Лігачової «Специфіка художньої ідеї», В. В. Білоусової «Проблема багатозначності художнього змісту», де аналізується естетичне й ідеологічне в їх діалектичному взаємозв'язку. Автори показують, як гуманізм мистецтва органічно пов'язаний з його партійністю як одним з критеріїв художньої цінності мистецького твору.

* Художня культура і соціальний прогрес.— К.: Мистецтво, 1983.—158 с.

У статті Е. М. Єлігулашвілі «До питання про предмет естетичної потреби» нетрадиційно подається проблема естетичної потреби, показано, що естетична потреба є результатом розвитку суспільних відносин, їх впливу на особу. «Мистецтво стає внутрішнім предметом споживання, коли склалася установка на його споживання у відповідності з суспільною потребою на тому чи іншому ступені розвитку суб'єкта» (с. 147).

Збірник «Художня культура і соціальний прогрес» містить цікаві й змістовні праці науковців. Він викликав інтерес у читачів.

Л. П. НЕЛЬГА

МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОСТІ

Однією з актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії є дослідження творчої діяльності людини в усій багатоманітності її аспектів. Це викликано якісною зміною статусу соціальних функцій творчості в умовах розвинутого соціалізму. Культура розвинутого соціалізму спрямована на формування творчої активності широких народних мас, створення реальних умов для реалізації творчих потенцій особи.

У рецензованій монографії «Морально-естетичні проблеми творчості»^{*} здійснюється спроба розгляду етичних і естетичних аспектів творчої діяльності у їх взаємозв'язку. Такий підхід є особливо важливим у дослідженні формування активної життєвої позиції творчої особи в умовах соціалізму. Спираючись на твердження основоположників марксизму-ленінізму, узагальнення і висновки, що містяться в ряді суспільствознавчих видань, авторський колектив створив змістовну працю. Оскільки в книжці висвітлюється специфіка виявлення морально-етичної природи творчості в різних сферах людської діяльності, то виправданим є бажання авторів вичленити загальні закономірності творчості. Універсальність і багатогранність предмета аналізу створює певну складність для дослідників. І все ж у першому розділі монографії авторам вдалося по-новому, цікаво розкрити природу творчого процесу, його критерії і специфіку реалізації в конкретних суспільно-історичних умовах. Методологічно важливою є думка про необхідність у вивченні механізму творчості враховувати суб'єктивно-особистісний стан людини. В будь-якому творчому акті і через зв'язок з конкретною виконуваною діяльністю реалізується смисл буття людини, її світогляд, її громадянська позиція та ін. Завдяки такому підходу до творчості відкривається шлях до розуміння всього духовного багатства особи, яка в творчому процесі перетворення дійсності самоудосконалюється, набуває гармонійної єдності з колективом, з соціальним середовищем. Загалом соціалістичний колектив виступає основним середовищем формування творчих здібностей особи. В колективі особа усвідомлює соціальний смисл самої творчості. «Особа може бути творчою,— підкреслюється в монографії,— якщо вона у своїй діяльності виражає суспільні потреби, суспільну необхідність, закономірності соціального розвитку, оскільки проблема людської суб'єктивності є по суті проблемою історичного суб'єкта, зверненою в особистісну площину» (с. 41). Розуміння особою соціального змісту творчості приводить до усвідомлення нею також і власної моральної відповідальності, яке має особливе значення в науковій творчості. Тільки суспільство, побудоване на комуністичних началах, у змозі сформувати в творчій особистості цю вищу форму самосвідомості, пов'язану з відповідальністю за прогрес людства (с. 115).

Особливе місце в монографії посідає дослідження естетичних проблем праці й виробництва як сфери творчої діяльності. Автори підкреслюють, що вільна творча праця—основа формування естетичного відношення людини до світу в суспільстві, що будує комунізм. Водночас інші форми розвитку естетичного відношення, наприклад мистецтво, визначають естетичне відношення до самої праці. Заслуговує на увагу ґрунтовний аналіз спірних і ще не розв'язаних у нашій літературі питань

^{*} Морально-естетическне проблемы творчества / отв. ред. Л. Т. Левчук.— К.: Вища школа, 1981.—184 с.

естетики праці в ракурсі проблеми поєднання НТР з перевагами соціалізму. В монографії ставиться питання про структуру естетичного відношення до праці, висловлюються цікаві думки про роль і місце дизайну в естетизації матеріальної культури суспільства. Вичленовуючи естетичні аспекти праці, автори пишуть: «У трудовій діяльності людини розвинутого соціалістичного суспільства є той духовний шар, який щоденно надбудовується над трудовою діяльністю людини, створюючи колорит і ритм творчого настрою. Любов до праці, майстерність, співтворчість набувають у праці свого естетичного еквівалента» (с. 132).

Завершує монографію розділ, спеціально присвячений критиці буржуазних концепцій творчості. На сучасному етапі проблема творчості не випадково стає предметом гострих ідеологічних суперечок між марксизмом-ленінізмом і буржуазною соціальною філософією. Ця проблема, з одного боку, органічно пов'язана з реальним історичним процесом вдосконалення соціалістичного суспільства, дедалі повнішого розкриття творчих сил особи, а з другого — відображає ущемлення творчої активності мас в умовах сучасного капіталізму. Ці протилежні тенденції чітко виявляються під час аналізу соціального змісту конкретних різновидів творчої діяльності. Підтвердженням цього є принципова відмінність підходів до дослідження, скажімо, художньої творчості в нашій науці і з боку буржуазної естетики. Автори монографії довели органічний зв'язок розкладу капіталістичної суспільної системи загалом з процесами дегуманізації всіх різновидів творчої діяльності: науки, мистецтва та ін.

Рецензована книжка не позбавлена і деяких хиб. Найвідчутнішою з них є відсутність спеціального розділу про специфіку творчості в професійній художній діяльності, де могли б дістати розвиток ідеї про роль мистецтва у формуванні універсальних творчих потенцій людини, про його місце і значення у вихованні естетичних критеріїв щодо будь-якої людської діяльності.

Загалом монографія є актуальним і плідним дослідженням морально-естетичних проблем творчості. Вона схвально зустрінута науковою громадськістю.

В. П. МИХАЛЬОВ

**ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ
У ЖУРНАЛІ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» 1984 РОКУ**

Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу	2	5
Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка	2	6
Промова члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР товариша М. О. Тихонова	2	12
Виступ члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова	2	14
Костянтин Устинович Черненко	2	15
Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до радянського народу	2	17

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ СТАТТІ

Бойко В. Г. (Дніпропетровськ) — Ступені зростання	4	3
Надольний І. Ф. — Освітньо-наукова діяльність філософського факультету Київського університету	5	3

ЖИТТЄВА СИЛА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ

Різницький А. С. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін про творчу сутність соціалістичної революції (у працях пожовтневого періоду)	2	21
Булатов М. О. — Про деякі малодосліджені аспекти філософської спадщини К. Маркса (До 150-річчя від дня народження і 100-річчя з дня кончини К. Маркса)	1	11
«Діалектика природи» Ф. Енгельса: світогляд, філософія, сучасність (До 100-річчя твору)	5	47
Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ), Сьомушкін А. В. (Дніпропетровськ). — «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і деякі методологічні проблеми історико-філософської науки (До 75-річчя виходу в світ твору В. І. Леніна)	3	35
Гов Л. Е. (Ворошиловград) — Шлюбно-сімейні відносини як об'єкт загальносоціологічного дослідження (До 100-річчя праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави»)	5	75
Кобко Г. Л. — Єдність класового і інтернаціонального в новій історичній спільності — радянському народі (До 70-річчя праць В. І. Леніна) «Про право націй на самовизначення» і «Про національну гордість великоросів»)	6	10
Приятельчук А. О., Шморган О. О. — Деякі методологічні питання періодизації історичного процесу (До 100-річчя праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави»)	5	69

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ

Городяненко В. Г. (Дніпропетровськ) — Розвиток виробничих форм соціальної активності робітничого класу	2	29
Кобко Г. Л. — Єдність класового і інтернаціонального в новій історичній спільності — радянському народі	6	10
Комунаров С. М. — Інтернаціональна сутність соціалістичної громадської думки	6	3
Манько Ю. В. (Ленінград) — Формування активної життєвої позиції особи соціалістичного типу	1	3
Небоженко В. С. — Трудове виховання і професійна орієнтація молоді в умовах реформи школи	5	27
Сирцов М. Г. — До питання про суперечності та форми їх розв'язання в соціалістичному суспільстві	6	18
Смирнова Н. В. — Ліквідація низькокваліфікованої розумової праці в суспільстві зрілого соціалізму	3	28
Сохань Л. В., Ануфрієва Р. А., Семке Н. М. (Харків) — Соціальна активність жінок у соціалістичному суспільстві	3	16
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки»)	3	8
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки». Продовження)	4	10
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки». Закінчення)	5	10

Холох В. І. — Громадська думка як засіб боротьби з «пережитками минулого»	4	17
---	---	----

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Братко М. О. — Принципи монізму і категорія «смісл життя»	5	64
Давидович В. Є. (Ростов н/Д) — Філософія — людина — культура. (Історико-філософські етюди)	2	43
«Діалектика природи» Ф. Енгельса: світогляд, філософія, сучасність. (Круглий стіл філософів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту філософії АН УРСР)	5	47
«Діалектика природи» Ф. Енгельса: світогляд, філософія, сучасність. (Круглий стіл філософів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту філософії АН УРСР)	6	26
Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ), Сьомушкін А. В. (Дніпропетровськ). — «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і деякі методологічні проблеми історико-філософської науки	3	35
Іщенко Ю. А. — Онтологічні аспекти духовного і практичного освоєння світу	2	51
Кизима В. В. — Рациональність як культурно-історична проблема	6	41
Малишко Л. М. (Дніпропетровськ) — Об'єктивні і суб'єктивні умови в суспільному розвитку	4	28
Проіякін В. І. (Дніпропетровськ) — Досвід як фактор соціальної причинності	4	35
Тарасенко М. Ф. — Єдність гуманістичного і екологічного змісту суспільної практики	1	23

Методологія наукового пізнання

Бойченко І. В., Козлова Н. М. (Москва) — Проблематика, стан і напрямки методологічних досліджень у галузі соціального пізнання	3	63
Денисов В. В. (Москва) — Деякі методологічні проблеми марксистсько-ленінського суспільствознавства на етапі зрілого соціалізму	3	50
Депенчук Л. П. — До проблеми наукової традиції в природничонауковому пізнанні	3	45
Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ), Сьомушкін А. В. (Дніпропетровськ). — «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і деякі методологічні проблеми історико-філософської науки	3	35
Камішан М. А. (Дніпропетровськ) — До визначення поняття «фактор»	4	88
Куценко В. І. — Суспільна проблема, її виникнення і розв'язання	4	42
Лук'янець В. С. — Філософський аналіз соціально-культурних наслідків комп'ютеризації математики	2	63
Омельянчик В. П. — Співвідношення істинності і логічної форми судження: проблема пресуппозицій	1	35
Приятельчук А. О., Шморгуни О. О. — Деякі методологічні питання періодизації історичного процесу	5	69
Сьомушкін А. В. (Дніпропетровськ) — Методологічні проблеми визначення історичного начала філософії	4	60
Сетов О. О. (Дніпропетровськ) — Методологічні проблеми психології управління	4	53
Уйомов А. І. (Одеса) — Системний зв'язок і відношення з погляду матеріалістичної діалектики	6	49

Трибуна молодого науковця

Андрушко В. О. — Філософія Спінози у сприйнятті мислителів XVII ст.	1	84
Переклад фрагментів трактату Г. Мора «Спростування, справжнє і коротке»	1	94

Науковий комунізм

Горак Г. І. — Конкретно-історичний характер суб'єкта суспільного розвитку	5	39
Городяненко В. Г. (Дніпропетровськ) — Розвиток виробничих форм соціальної активності, робітничого класу	2	29
Гов Л. Е. (Ворошиловград) — Шлюбно-сімейні відносини як об'єкт загальносоціологічного дослідження	5	75
Кобко Г. Л. — Єдність класового і інтернаціонального в новій історичній спільності — радянському народі	6	10

Комунаров С. М. — Інтернаціональна сутність соціалістичної громадської думки	6	3
Лисенко О. Я. — Про деякі актуальні питання розвитку особи	5	32
Малишко М. І. — Підвищувати роль ідеологічної роботи	1	104
Манько Ю. В. (Ленінград) — Формування активної життєвої позиції особи соціалістичного типу	1	3
Небоженко В. С. — Трудове виховання і професійна орієнтація молоді в умовах реформи школи	5	27
Осичнюк Ю. В. — Сутність і основний зміст ідеології	6	56
Різницький А. С. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін про творчу сутність соціалістичної революції (у працях пожовтневого періоду)	2	21
Сирцов М. Г. — До питання про суперечності та форми їх розв'язання в соціалістичному суспільстві	6	18
Смирнова Н. В. — Ліквідація низькокваліфікованої розумової праці в суспільстві зрілого соціалізму	3	28
Сохань Л. В., Ануфрієва Р. А., Семке Н. М. (Харків) — Соціальна активність жінок у соціалістичному суспільстві	3	16
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки»)	3	8
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки». Продовження)	4	10
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки». Закінчення)	5	10
Холод В. І. — Громадська думка як засіб боротьби з «пережитками минулого»	4	17
Чурилов М. М. — Визначення моделі вибірки і орглану в соціологічному дослідженні	6	64
Яковенко Ю. І. — Вивчення громадської думки методом поштового опитування	1	46

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ

Горак Г. І. — Конкретно-історичний характер суб'єкта суспільного розвитку	5	39
Лисенко О. Я. — Про деякі актуальні питання розвитку особи	5	32
Манько Ю. В. (Ленінград) — Формування активної життєвої позиції особи соціалістичного типу	1	3
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки»)	3	8
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки». Продовження)	4	10
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки». Закінчення)	5	10

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

На допомогу соціологові-практику

Чурилов М. М. — Визначення моделі вибірки і орглану в соціологічному дослідженні	6	64
Яковенко Ю. І. — Вивчення громадської думки методом поштового опитування	1	46

ЕСТЕТИКА

Білоусова В. В. (Дніпропетровськ) — Сутність умовності в мистецтві	4	75
Шабаліна Є. М. (Дніпропетровськ) — Проблема взаємозв'язку художньої творчості і сприймання твору мистецтва	4	66

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

З історії вітчизняної філософії

Булатов М. О. — Про деякі малодосліджені аспекти філософської спадщини К. Маркса	1	11
Бичко І. В., Білодід В. Д., Лук М. І. — Філософія у Київському університеті (друга половина XIX — початок XX ст.)	5	106
Головко Б. А. — Республіканська наукова конференція «Духовна культура Києва в історії російського, українського і білоруського народів»	3	88
Горський В. С. — До характеристики філософсько-історичних уявлень в культурі Київської Русі	3	76
Кримський С. Б., Кратко М. І. — Ідейно-філософські основи творчості М. І. Гулака	6	84

Попович М. В. — Світ Гоголя	6	75
Почапський А. М. — Проблема рівності і свободи у просвітницькій філософії на Україні (перша половина XIX ст.)	2	72

З ДОСВІДУ РОБОТИ КАФЕДР ФІЛОСОФІЇ І НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ ВУЗІВ РЕСПУБЛІКИ

Гончаренко М. П., Тихонов О. М. — Формування трудової і суспільно-політичної активності молодих спеціалістів	5	85
Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ), Полторак В. А. (Дніпропетровськ) — Проблеми теорії і методики організації соціального проектування і планування у підготовці інженерів	4	81
Зелінський М. Ю. — Вдосконалення організації і координації філософських методологічних семінарів	5	102
Павлов В. Т. — Проблеми вдосконалення викладання логіки у вузах	5	95
Парусимов Я. П. (Полтава) — Проблемне читання лекцій з наукового комунізму	2	78

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Вовк О. Л. — Антикомуністична доктрина «християнізації Європи»	2	83
Гнатенко П. І. (Дніпропетровськ) — Реакційна сутність буржуазних концепцій національного характеру	4	92
Звіглянч В. О. — Співвідношення пізнання і практики у сучасних не-марксистських філософсько-методологічних концепціях	3	97
Кіссель М. А. (Ленінград) — Філософія історії «неомарксизму» і її місце в концепціях Франкфуртської школи	1	77
Нарський І. С. (Москва) — Методологія П. Фейєрабенда як антидіалектична побудова	3	110
Різницький А. С. (Дніпропетровськ) — Проти буржуазних фальсифікацій сутності і критеріїв пролетарського інтернаціоналізму	5	113
Рувінський Л. Л. (Одеса), Стокяло В. А. (Одеса) — Проблеми молоді в сучасній ідеологічній боротьбі	1	57
Танчер В. В. — Неспроможність «марксологічної» критики теорії і практики реального соціалізму	1	67
Ткачук П. К. (Одеса) — Критичний аналіз тлумачення інформації в буржуазній філософії	2	91
Шевцов В. Д. — Куди прийшов український Заратустра	6	91
Шлайфер Н. Ю. (Дніпропетровськ) — Критичний аналіз концепції людини в релігійній антропології Р. Нібура	4	99

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Камишан М. А. (Дніпропетровськ) — До визначення поняття «фактор»	4	88
Липа О. Я. — (Івано-Франківськ) — Практична єдність свідомості й буття	3	93

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Вишняк О. І. — Республіканський семінар соціологів	6	74
Волошко І. М., Марченко О. Б., Шейко О. М. — Республіканська конференція з проблем викладання логіки у вузах	6	99
Грищенко В. Д. (Москва) — Дослідження проблем марксистсько-ленінської філософської науки в Українській РСР в 1977—1982 роках (огляд докторських дисертацій)	4	107
Губерський Л. В., Білик Н. Ф., Андрущенко В. П. — Основні напрями розвитку міжнародного співробітництва у Київському університеті	5	122
До уваги молодих науковців	2	113
Крисаченко В. С. — Методологічне значення принципів історизму та еволюціонізму в сучасній науці	6	100
Кур'янович М. Л. — «Матеріалізм і емпіриокритицизм» В. І. Леніна і актуальні питання боротьби проти буржуазної ідеології	3	44
Коцюбинський В. П., Рибачук М. Ф., Суїменко Є. І. — Людина і праця	2	99
Малишевська Л. Г. — Традиційна зустріч	4	115
Малишко М. І. — Підвищувати роль ідеологічної роботи	1	104
Малишко М. І. — Інформаційне забезпечення наукових досліджень у галузі суспільних наук	2	112
Павільоніс Р. І. (Вільнюс) — VIII Всесоюзна конференція «Логіка і методологія науки»	2	105
Пономарьов А. П. — Діалектика інтернаціонального і національного в духовному світі радянської людини	4	119

Хроніка наукового життя	4	87, 91
Хроніка наукового життя	5	124
Хроніка наукового життя	6	74

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензії

Бакиров В. С. (Харків), Ручка А. О. — Теоретико-методологічний аналіз оцінного процесу	4	125
Белик О. П. (Москва) — Людяність краси	6	118
Бичко І. В., Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ) — Марксова концепція відчуження і сучасність	1	110
Брюховецький В. С. — Критика в системі естетики	3	124
Василенко В. Л. — Гуманістична природа соціалістичного способу життя і розвиток соціальної активності особи	6	107
Вандишев В. М., Лук'янець В. С. — Світогляд А. Ейнштейна і філософські основи теорії відносності	4	124
Верников М. М. (Львів), Євтушенко А. І. (Львів) — Діалектика Гегеля і антигегельянство	2	124
Головнюв А. І. (Мінськ), Селезнев І. Ф. (Мінськ) — Культура і особа	2	117
Голубинича Л. М. (Черкаси) — Гуманістичний потенціал класичної художньої спадщини	3	123
Горський В. С. — Стиль мислення як предмет філософського аналізу	2	119
Доброскокін І. І., Семенов І. С. — Пізнавальний цикл, сутність і структура	2	126
Дученко М. В., Шевцов В. Ф. — Матеріалістичне розуміння історії і марксистська гносеологія	1	106
Євдокименко В. Ю. — Велика сила братерської єдності	6	105
Євдокименко В. Ю. — Проблеми нації і національних відносин у працях українських революційних демократів	3	121
Коваль П. Д., Немировська Н. І. — Дослідження проблем розвитку соціалістичної праці	1	116
Козлов Д. Ф. (Москва), Ніконенко В. М. (Тернопіль) — Естетичне виховання: теорія і практика	6	117
<u>Косолапов В. В.</u> , Крючков А. І. (Чернігів), Жилін Б. Б. — Методологія управління ідеологічним процесом	6	109
Кудінова А. О. (Запоріжжя) — Стиль життя особи: теоретичні і методологічні проблеми	2	115
Кузнецов В. І. — Категоріальні основи наукового пізнання	5	127
Лисенко О. Я. — Дослідження методологічної ролі історичного матеріалізму в аналізі форм соціального знання	3	119
Мамалуй О. О. (Харків), Цехмістро І. З. (Харків) — Становлення свідомо-діалектичного природознавства як об'єкт комплексного методологічного дослідження	3	126
Мокляк М. М. — Критика релігійних концепцій людини	2	122
Нічик В. М. — Нова книжка з проблем Відродження у слов'ян	6	
Панфілов В. А. (Дніпропетровськ) — Проблема відношення методів і теорій у філософії і математиці	6	
Пашук А. І. (Львів) — Із філософської скарбниці минулого	1	112
Семенов Є. П. (Львів) — Проблеми управління наукою на виробництві	2	114
Семенюк Е. П. (Львів), Мельник В. П. (Львів) — Роль технічних наук у розв'язанні екологічної проблеми	2	120
Солдатов В. І. (Черкаси) — Методологічні питання суспільного пізнання	5	125
Цимбрикевич П. С. (Івано-Франківськ), Липа О. Я. (Івано-Франківськ) — Діалектика як теорія і метод пояснення і революційного перетворення дійсності	1	108
Чумаченко М. Г. (Донецьк) — Соціальні проблеми автоматизації управління	4	121
Яроцький П. Л. — Критичний аналіз філософії релігії неокантіанства	1	117

Бібліографічна інформація

Філософська література, що вийшла в республіці в 1983 році	1	34, 86
Філософська література, що вийшла в республіці в 1983 році	2	62, 71
Філософська література, що вийшла в республіці в 1983 році	3	96, 118
Показник статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1982 року	1	110
Показник статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1983 року	1	124
Показник статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1984 року	6	123
Пам'яті Я. С. Блудова	3	128
Пам'яті Б. Г. Кубланова	4	127
Пам'яті А. Т. Нелепа	4	128
Пам'яті В. В. Косолапова	6	128

ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ КОСОЛАПОВ

28 вересня 1984 року на 49 році життя після тяжкої хвороби помер відомий радянський учений, член КПРС з 1955 р., доктор філософських наук, професор, лауреат Державної премії УРСР, член редколегії журналу «Філософська думка», заступник директора Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР Віктор Васильович Косолапов.

В. В. Косолапов народився 27 лютого 1935 року в родині робітника. Після закінчення філософського факультету Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка 1957 р. він працював у районній газеті «Зоря комунізму» в м. Острозі (Рівненська обл.), згодом у республіканській газеті «Молодь України».

В 1963—1968 рр. після закінчення аспірантури працював науковим співробітником Інституту філософії АН УРСР, завідувачим сектором УкрНДІ науково-технічної інформації Держплану УРСР. З 1969 р. — старшим науковим співробітником, завідувачим сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. З 1979 р. він — заступник директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Очолював Наукову раду АН УРСР з проблем зарубіжних ідеологічних течій, був головою секції контрпропаганди республіканського товариства «Знання», працював в Українській республіканській раді миру.

Віктор Васильович був принциповою людиною, справжнім комуністом. Йому були притаманні висока творча наснага, гостре відчуття актуальності. За роки недовгого життя ним видано понад 200 наукових праць з соціально-філософських проблем науково-технічної революції, екології, питань ідеологічної боротьби. Його життя завжди було переповнене творчими ідеями і планами, задумами майбутніх праць.

Передчасна смерть перекреслила ці творчі плани. Однак у серцях усіх, хто його знав, пам'ять про Віктора Васильовича Косолапова — відомого вченого, досвідченого організатора науки, прекрасної і чуйної людини — залишиться назавжди.

Група товаришів

Наші автори

- КИЗИМА**
Володимир Вікторович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР
- КОБКО**
Григорій Лукич — кандидат філософських наук, доцент Української сільськогосподарської академії
- КОМУНАРОВ**
Сергій Миколайович — кандидат філософських наук, доцент Київського політехнічного інституту
- КРАТКО**
Мирослав Іванович — кандидат математичних наук, старший науковий співробітник Інституту математики АН УРСР
- КРИМСЬКИЙ**
Сергій Борисович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ОСІЧНЮК**
Юхим Веніамінович — доктор філософських наук, професор ІПК викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка
- ПОПОВИЧ**
Мирослав Володимирович — доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом логіки наукового пізнання і філософських питань природознавства Інституту філософії АН УРСР
- СИРЦОВ**
Микола Георгійович — доктор філософських наук, професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
- УЙОМОВ**
Авенір Іванович — доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом теорії управління і системного аналізу Відділення економіки і екології світового океану Інституту економіки АН УРСР
- ЧУРИЛОВ**
Микола Миколайович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ШЕВЦОВ**
Вячеслав Данилович — кандидат філософських наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Заступник головного редактора Ю. Д. ПРИЛЮК

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв Революції, 4
Телефони: 29 38 78, 29 48 55

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Л. О. Пляшкова

Здано до набору 04.09.84. Підп. до друку 26.10.84. БФ 26 155. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,33. Тираж 1200 пр. Зам. 0-103.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 6, ноябрь — декабрь, 1984. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19